

Լ. Հ. ՎԱԼԵՍՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**Թույլատրված է ՀՍՍՀ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության
մինիստրության կողմից որպես դասագիրք բուհերի աշխարհագրական
մասնագիտությունների ուսանողների համար**

ԳՐԵՎԱՆ «ԼՈՒՅՍ» 1988

ԳՄԴ 65.9(24)g78 + 60.55g78

Վ 152

Դասագիրքը տպագրության են երաշխավորել՝
Երևանի Խ. Աբովյանի անվան պետական ման-
կավարժական ինստիտուտի տնտեսական աշ-
խարհագրության և աշխարհագրության դասա-
վանդման մեթոդիկայի ամբիոնը և ՀՍՍՀ ԳԱ
թղթակից անդամ Վ. Ե. Խաչատրյանը:

Վալեսյան Լ. Հ.

Վ 152 Հայկական ՍՍՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն»
Դասագիրք բուհերի աշխարհագր. մասնագիտ. ուսանողների հա-
մար. Եր.:—Լույս, 1988. 456 էջ:

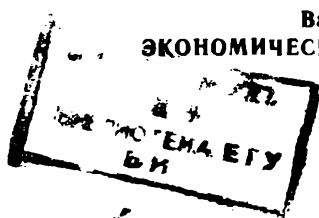
Դասագիրքը շարադրված է ՀՍՍՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհա-
գրության բուհական դասընթացի ծրագրին համապատասխան: Նրան հիմք է ծա-
ռայել հեղինակի 1981 թ. հրատարակած «Հայկական ՍՍՀ տնտեսական աշխարհա-
գրություն» ուսումնական ձեռնարկը:

Լալսերեն օգտագործված են հանրապետության աշխարհագրական նորա-
գույն հետազոտությունների արդյունքները և սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրու-
թյան տեսական մտքի վերջին նվաճումները:

Դասագիրքը նախատեսված է բուհերի աշխարհագրական մասնագիտու-
թյունների ուսանողների համար:

Վ 1805060000 (2) 107.1988
702 (01) 1988

ԳՄԴ-65.9(24)g78 + 60.55g78

Валесян Лемвел Акопович
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ
АРМЯНСКОЙ ССР

Учебник для вузов
(на армянском языке)
Ереван «Луйс» 1988

500108530

ISBN 5-545-00073-9

© «Լույս» հրատարակչություն, 1988 թ.

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական ՍՍՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրության առարկան. բովանդակությունը և խնդիրները

Դասընթացի (գիտության ճյուղի) ներկա անվանումը՝ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն կամ սոցիալտնտեսական աշխարհագրություն, պաշտոնական շրջանառության մեջ է դրվել 70-ական թվականների վերջերից և փոխարինում է տնտեսական աշխարհագրություն նախկին անվանը: Նման անվանափոխումը բխում է գիտության ճյուղի քուն բովանդակության փոփոխությունից: Իսկ այդ փոփոխությունը պայմանավորված է նրանով, որ վերջին յոթսնամյակների ընթացքում աշխարհագրական գիտության այդ ճյուղի ուսումնասիրության առարկայի՝ կապարակական տարածքային համակարգերի ձևավորման ու զարգացման մեջ նկատելիորեն մեծացավ սոցիալական գործոնի դերը: Դրան համապատասխան էլ՝

ա) արտադրության զարգացման և տեղաբաշխման, նրա տարածքային կազմակերպման հետ մեկտեղ կենտրոնական հարց դարձավ նաև սոցիալական զարգացման տարածքային ասպեկտների ուսումնասիրությունը,

բ) ուժեղացավ տնտեսական զարգացման ու արտադրության կազմակերպման սոցիալական ուղղվածությունը, արտադրողական ուժերի զարգացման սոցիալական հետեանքների հաշվառումը:

Գիտության ամեն մի ճյուղի բովանդակությունն ու խնդիրները պարզելու համար անհրաժեշտ է նախ որոշել նրա ուսումնասիրության օբյեկտը:

Տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրության համար ուսումնասիրության օբյեկտ են ծառայում հասարակությունը ընդհանրապես և ավելի կոնկրետ՝ բնակչությունը, տնտեսությունը, նրա ճյուղերը, արտադրության ու ամբողջ հասարակության զարգացման բնական պայմաններն ու ռեսուրսները: Հիշենք, որ դրանք ուսումնասիրության օբյեկտ են գիտության մի շարք այլ ճյուղերի համար ևս (ժողովրդագրության, տնտեսագիտության, Երկրի մասին գիտությունների և այլն), որոնցից յու-

րաքանչյուրը հասարակական ու բնական այդ տարրերի նկատմամբ ունի ուրույն մոտեցում: Սոցիալտնտեսական աշխարհագրությունը դրանք հետաքրքրում են իրենց տարածական-ժամանակային զարգացման և միմյանց հետ փոխներգործության առումով:

Ակզբունքային նշանակություն ունի այն դրույթը, որ գիտության յուրաքանչյուր ճյուղ պետք է ունենա իր այնպիսի հատուկ օբյեկտը և առարկան, որոնք գիտության այլ ճյուղերի կողմից չեն ուսումնասիրվում: Սոցիալտնտեսական աշխարհագրության համար այդպիսի օբյեկտ ու առարկա են մարդկանց կյանքի ու հասարակական արտադրության տարածքային կազմակերպման ձևերն ու ղրսնորումները, այսինքն տնտեսական շրջանները, տարածքային-արտադրական համալիրները, արդյունաբերական հանգույցները, գյուղատնտեսական զոնաներն ու շրջանները, բնառեսուրսային շրջանները, տրանսպորտային տարածքային համակարգերը, բնակչության տարաբնակեցման համակարգերը և այլն:

Տնտեսական ու սոցիալական աշխարհագրությունը, լինելով աշխարհագրական գիտությունների համակարգի երեք բաղադրիչներից մեկի՝ հասարակական աշխարհագրական գիտությունների մասը¹, իր հերթին բաժանվում է մի շարք ճյուղերի: Այդ ճյուղերն են. բնակչության աշխարհագրությունը, սպասարկման աշխարհագրությունը, բնական ռեսուրսների աշխարհագրությունը, արդյունաբերության աշխարհագրությունը, գյուղատնտեսության աշխարհագրությունը, տրանսպորտի աշխարհագրությունը և այլն:

Այդ բաժանումը, ինչպես նկատում ենք, ճյուղային է, կատարվում է ըստ աշխարհագրական թաղանթի տարրերի: Գոյություն ունի նաև դասակարգում ըստ երկրի աշխարհագրական թաղանթի տարածական մասերի (աշխարհամասեր, մայրցամաքներ, պետություններ և այլն):

Եթե առաջին դասակարգումով առանձնացված գիտությունները հետազոտում են երկրագնդի կամ նրա որևէ տարածական հատվածի առանձին տարրերը, օրինակ, բնակչությունը, տնտեսությունը կամ արտադրության առանձին ճյուղը, ապա երկրորդ դասակարգման դեպքում մենք գործ ունենք երկրագնդի որոշակի տարածական հատվածի բոլոր

¹ Հիշենք, որ մյուս 2 բաղադրիչներն են՝ բնական աշխարհագրական գիտությունների խումբը (ֆիզիկական աշխարհագրություն, կենսաաշխարհագրություն, լանդշաֆտագիտություն) և աշխարհագրական օժանդակ գիտությունների խումբը (քարտեզագրություն, քարտեզագիտություն):

Մի այլ դասակարգման համապատասխան որպես առանձին բաղադրիչ է առանձնացվում նաև շրրորդը՝ աշխարհագրական տնտեսական գիտությունների խումբը, որի մեջ մտնում են մաթեմատիկական աշխարհագրությունը և տնտեսական աշխարհագրությունը (մետաաշխարհագրություն):

տարրերի, բնակչության կյանքի ու հասարակական արտադրության բոլոր բնագավառների հետ, դիտելով դրանք մեկ ամբողջության մեջ:

Հնդունված է առաջին խմբի գիտությունները (գիտության ճյուղերը) միավորել ընդհանուր սոցիալտնտեսական աշխարհագրության անվան տակ, մինչդեռ երկրորդ խմբին՝ ռեգիոնալ սոցիալտնտեսական աշխարհագրության անվան տակ (երբեմն դա կոչում են նաև սոցիալտնտեսաաշխարհագրական երկրագրություն):

Հայկական ՍՍՀ տնտեսական ու սոցիալական աշխարհագրությունը պատկանում է համալիրային ռեգիոնալ սոցիալտնտեսական աշխարհագրությանը և հանդես է գալիս որպես ՍՍՀՄ սոցիալտնտեսական աշխարհագրության մի ռեգիոնալ բաժին: Հայկական ՍՍՀ-ն դիտարկվում է որպես ինքնուրույն հասարակական տարածքային համակարգ:

Հայտնի է, որ ի սկզբանե տնտեսական աշխարհագրության գլխավոր խնդիրն եղել է տարբեր երկրների բնական պայմանների և ռեսուրսների, բնակչության և տնտեսության, պետական կառուցվածքի մասին տեղեկությունների հայթայթումը: Ժամանակի ընթացքում դրանց նկարագրությանը ավելացել է գլխավոր բացատրությունը և օրինաչափությունների բացահայտումը: Ներկայումս էլ այդ խնդիրների լուծումը դրված է սոցիալտնտեսական աշխարհագրության վրա: Բայց ոչ միայն այդ խնդիրների: Գիտության այդ ճյուղին ներկայացվող սոցիալական պատվերը գնալով առավել բարդանում է ու խորանում:

Ներկայումս, սովետական հասարակության վերակառուցման, տնտեսական նոր մեխանիզմի ներդրման, ազգամիջյան հարաբերությունների զարգացման արդի փուլում հատկապես մեծանում է ռեգիոնալ դասընթացների թե՛ գիտական ու կիրառական, և թե՛ քաղաքական-դաստիարակչական նշանակությունը: Ինչպես պահանջեց 19-րդ համամիութենական կուսակցական կոնֆերանսը, գործը պետք է կազմակերպել այնպես, որ մարդիկ լրիվ իրազեկ լինեն, թե ինչպես է զարգանում յուրաքանչյուր հանրապետություն կամ մարզ, ինչ և ինչքան է արտադրում, ինչ ավանդ է մուծում ՍՍՀՄ միասնական ժողովրդատնտեսական համալիրում, ինչքան է ստանում, ինչ տեղ է գրավում աշխատանքի համամիութենական բաժանման համակարգում:¹

Այս խնդիրները ուղղակիորեն առնչվում են ՍՍՀՄ սոցիալտնտեսական աշխարհագրության և նրա ռեգիոնալ բաժինների գլխավոր նպատակի հետ, այն է՝ սոցիալիստական հասարակության կենսագործունեության տարածական կազմակերպման և նրա հետագա կատարելագործման գիտական հիմքերի մշակումը:

Դասընթացի կարևոր նպատակներից է Հայկական ՍՍՀ-ի և նրա սահմաններում զարգացող կոնկրետ հասարակական տարածքային հա-

¹ ՍՄԿԿ 19-րդ համամիութենական կոնֆերանսի նյութեր, Ծ., 1988 թ.:

մալիքի ավելի խոր ուսումնասիրության և նրա կատարելագործման ուղին՝ բացահայտման ու քննարկման օրինակով ցույց տալ սոցիալ-տնտեսն պան աշխարհագրության տեսության գործնական նշանակությունը, ժողովրդատնտեսական պրոբլեմների լուծման համար նրա կիրառման հնարավորությունները, միջոցներն ու մեթոդները:

Ասվածը նշանակում է, որ ուսումնասիրելով տարբեր երկրների ու շրջանների բնակչության կյանքի և հասարակական արտադրության տարածքային կազմակերպման ու դրա կատարելագործման պրոբլեմները, սոցիալտնտեսական աշխարհագրությունը ներկայումս հանդես է գալիս ոչ միայն որպես նկարագրող և բացատրող, այլ նաև վերափոխող, կոնստրուկտիվ գիտություն: Եվ հասկանալի է, թե ինչու նրա հիմնական սոցիալական պատվիրատուներն են ժողովրդատնտեսական պլանավորումը (առաջին հերթին տարածքային պլանավորումը), ֆաղաֆաշինաթյունը, շրջանային հատակագծումը և ռեգիոնալ կառավարումը, որոնց նշանակությունը հասարակության գիտական կառավարման համար առաջկայում պետք է ավելի աճի կապված հանրապետությունների իրավունքների ընդլայնման և ռեգիոնալ տնտեսաշվարկին անցնելու հեռանկարների հետ:

Մեր երկրում հասարակական արտադրության ճյուղային կառավարման արդի պայմաններում տարածքային պլանավորման, շրջանային հատակագծման և քաղաքաշինության միջոցով է, որ ապահովվում է հասարակության տարածքային կազմակերպման կատարելագործումը: Իսկ վերջինս ենթադրում է այնպիսի հարցերի գիտականորեն հիմնավորված լուծում, ինչպիսիք են երկրի վարչատարածքային կառուցվածքը, արտադրության շրջանային մասնագիտացումը, տեղական աշխատանքային, տնտեսական ու բնական ռեսուրսների կոմպլեքսային օգտագործումը, տնտեսության բոլոր ճյուղերի ու արտադրությունների շահերի փոխադարձ հաշվառումը, միջնյուղային և միջշրջանային համամասնությունների հաստատումը, բնական միջավայրի պահպանումը և բարելավումը:

Սովետական հասարակության տարածքային կազմակերպման վերջնական նպատակը աշխատանքի արտադրողականության ու հասարակական արտադրության ժողովրդատնտեսական արդյունավետության բարձրացումն է և դրա միջոցով էլ բնակչության նյութական ու հոգևոր կյանքի պայմանների բարելավումը:

Սովետական Հայաստանը աչքի է ընկնում լեռնային ռելիեֆով, դժվար յուրացվող տարածություններով, բնակչության, բնակավայրերի, արտադրական օբյեկտների, ինչպես նաև ենթակառուցվածքի տարրերի մեծ խտությամբ, բնական միջավայրի վրա անտրոպոգեն գործոնների լանդշաֆտ և արագորեն մեծացող ազդեցությամբ, բազմաթիվ այլ յուրահատկություններով: Այդ բոլորի, ինչպես նաև ինդուստրացման և ուր-

բանիզացման, դեռևս պահպանվող, համեմատաբար բարձր տեմպերի և հատկապես արտադրության զարգացման ինտենսիվ մեթոդների ծավալման և իրականացվող տնտեսական ռեֆորմի պայմաններում հասարակության տարածֆային կազմակերպման և դրա անշեղ կատարելագործման պրոբլեմը Հայկական ՍՍՀ-ում առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում: Ելնելով դրանից, դասընթացում խնդիր է դրվում ոչ միայն երևան հանել արտադրության և քաղաքացիական հասարակության տարածական կառուցվածքի առանձնահատկությունները, այլև ուսանողների մոտ մշակել այդ կառուցվածքը վերլուծելու, նրա ֆունկցիոնալ բաղադրիչները բացահայտելու ու գնահատելու կարողություն: Միաժամանակ հետապնդվում է այն նպատակը, որ ապագա աշխարհագետը հաղորդակից դառնա հասարակական կյանքի տարածական սյուրեռեններին ու պրոբլեմներին, նրանց լուծման ուղիներին, հասարակության գիտական տարածքային կազմակերպման սկզբունքները հանրապետության կոնկրետ պայմաններում կիրառելու առանձնահատկություններին ու հնարավորություններին, դրա օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ դժվարություններին:

Արտադրության տերիտորիալ կազմակերպման հետ անմիջականորեն առնչվում է արդիական այնպիսի սուր պրոբլեմ, ինչպիսին արտաքին բնական միջավայրի ռացիոնալ օգտագործման, պահպանման և բարելավման պրոբլեմն է: Ուստի թե՛ համահանրապետական, թե՛ ռեգիոնալ բնույթի բազմաթիվ հարցերի քննարկումը կատարվում է այդ պրոբլեմի, նրա այս կամ այն ասպեկտի հետ կապակցված: Հիմք է ծառայում այն դրույթը, որ կիրառական նշանակություն ունեցող աշխարհագրական ոչ մի հարց, արտադրության տարածֆային կազմակերպման ոչ մի նախագիծ չպետք է և չի կարող իրականացվել առանց բնական միջավայրի վրա նրանց ներգործության մոտավոր ու հեռավոր հետևանքների բազմակողմանի ուսումնասիրության ու կանխագուշակման:

Վերջին տարիներին արագ թափով զարգանում ու հարստանում է աշխարհագրության, մասնավորապես սոցիալտնտեսական աշխարհագրության տեսական զինանոցը, բացահայտվում ու տեսական իմաստավորում են ստանում նորանոր երևույթներ ու պրոցեսներ, գիտական շրջանառության մեջ են դրվում նոր տեսական դրույթներ, գիտական կատեգորիաներ ու հասկացություններ: Դասընթացը թեև կոնկրետ ռեգիոնալ բնույթ ունի, այնուհանդերձ նպատակ է դնում նպաստել ուսանողների տեսական գիտելիքների խորացմանը, Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության կոնկրետ աշխարհագրական պրոբլեմների և փաստագրական նյութի վերլուծման ու գնահատման ունակությունների հետ մեկտեղ զարգացնել ուսանողների աշխարհագրական-տեսական մտածողությունը: Նաև անհրաժեշտություն է զգացվում հատուկ քննության ենթարկել ու լուսաբանել որոշ նոր տեսական դրույթներ, գիտական հաս-

կացութիւններ ու կատեգորիաներ, որոնք դեռևս անծանոթ են հայ ընթերցողին կամ էլ բուհական մյուս դասընթացներում համապատասխան պարզաբանում չեն ստանում:

Հայկական ՍՍՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրութեան դասընթացը ուսումնասիրվում է բուհերի բարձր կուրսերում, ուստի և նրա բովանդակութիւնն ու խնդիրները որոշվել են՝ հաշվի առնելով գիտելիքների այն պաշարը, որ ուսանողները գործող ուսումնական պլանների ու ծրագրերի համապատասխան կուտակել են աշխարհագրական տարբեր դասընթացների, ինչպես նաև քաղաքատնտեսութեան, ՍՄԿԿ պասումութեան, մարքս-լենինյան փիլիսոփայութեան գծով: Դրանց հաղորդած տեսական, մեթոդական և փաստական գիտելիքների բավարար իմացութեամբ և միջառակայական կապերի ըստ ամենայնի հաշվառումը անհրաժեշտ պայման է սույն դասընթացը պահանջվող խորությամբ հասկանալու և յուրացնելու համար:

Դասագրքում զետեղված են առավել անհրաժեշտ քարտեզագրական և գրաֆիկական նյութեր, բայց դասընթացը ստեղծագործաբար ու բավարար խորությամբ յուրացնելու համար հանձնարարվում է օգտագործել նաև Հայկական ՍՍՀ-ին նվիրված պարբերաբար հրատարակվող լրացուցիչ քարտեզներ, ատլասներ, վիճակագրական տարեգրքեր ու այլ տեղեկատուներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊՈՒՆՔՆԵՐ

1. Որոշեք Հայկական ՍՍՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրութեան տեղը աշխարհագրական գիտութիւնների զասակարգման համակարգում:

2. Ի՞նչ հիմքեր կան պնդելու, որ սոցիալտնտեսական աշխարհագրութեանը լուրջ նկարագրող, բացատրող գիտութիւնից վերածվում է վերափոխող, կոնստրուկտիվ գիտութեան:

3. Որո՞նք են դասընթացի գլխավոր խնդիրներն ու նպատակները:

Ա Ռ ա չ ի ն մ ա ս

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՍՈՑԻԱԼԻՏԵՍԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

I ԳԼՈՒԽ. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ

§ 1.1. ՏԱՐԱԾՔԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, ՏՆՏԵՍԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ ԵՎ
ՎԱՐՁՔ-ՏԵՐԻՏՈՐԻԱԿ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

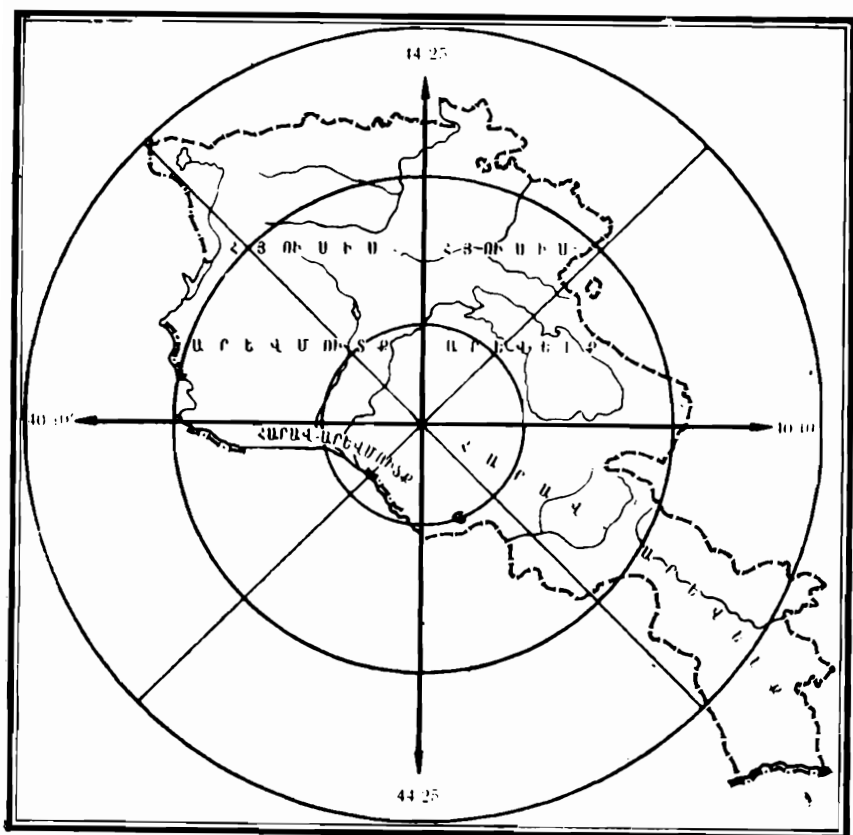
Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության տարածքը մեծ չէ՝ 29,7 հազ. ք. կմ (2974259 հա), որը հավասար է ՍՍՀՄ ընդհանուր տարածքի 0,13 տոկոսին, Ասիա աշխարհամասի 0,07 տոկոսին և աշխարհի ցամաքի 0,02 տոկոսին:

Տարածքի ձևը անկանոն է. ունենալով հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք 360 կմ. ընդհանուր ձգվածություն, իսկ կենտրոնական մասում զուգահեռականի ուղղությամբ 200 կմ լայնություն, հարավ-արևելքում այն առաջացնում է մի ելուստ, որի ամենանեղ մասի լայնությունը ուղիղ գծով չի հասնում նույնիսկ 30 կմ-ի:

Տարածքի երկրաչափական կենտրոնը գտնվում է մայրաքաղաքից արևելք, Գառնի գյուղի մոտակայքում, որը և պետք է ելակետ ծառայի հանրապետությունը ըստ երկրի կողմերի տրոհելու և նրա աշխարհագրական մասերը որոշելու համար (գծ. 1):

Սահմանների ընդհանուր երկարությունը 1431 կմ է, որից ՍՍՀՄ հանրապետությունների հետ՝ 1109 կմ (Վրացական ՍՍՀ-ի հետ՝ 196 կմ, Ադրբեյջանական ՍՍՀ-ի հետ՝ 913 կմ), արտասահմանյան պետությունների հետ՝ 322 կմ, (Թուրքիայի հետ՝ 280 կմ, Իրանի հետ՝ 42 կմ):

Հայկական ՍՍՀ տարածքը իր ներկայիս սահմաններով հիմնականում ձևավորվել է 1920—1921 թվականներին, գլխավորապես էթնիկական սկզբունքով, որը ընկած է ՍՍՀՄ միութենական հանրապետությունների և մյուս բոլոր ազգային-քաղաքական տարածքային միավորների

Նկ. 1. Հայկական ՍՍՀ տարածքը ըստ երկրի կողմերի

առանձնացման հիմքում: Սակայն Հայկական ՍՍՀ սահմանների առանձին հատվածների որոշման ժամանակ այդ սկզբունքը խախտվել է, հայ բնակչություն ունեցող բոլոր շրջանները չէ, որ մտել են հանրապետության կազմի մեջ: Հայկական ՍՍՀ կազմի մեջ ընդգրկվել են Բուսախանի կայսրության Երևանի նահանգի (առանց Սուրմալուի գավառի, որն անցավ Թուրքիային, և Նախիջևանի, որտեղ 1924 թ. ստեղծվեց համանուն ինքնավար հանրապետությունը Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմում), Ելիզավետպոլի նահանգի մի մասը (Զանգեզուրը և Հայկական ՍՍՀ հյուսիս-արևելյան շրջանները), Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառը (Դեբեդ գետի ավազանի մեծ մասը) և Ղարսի մարզի մի փոքր հատվածը ներկայիս Ամասիայի վարչական շրջանում: Այդ իսկ պատճառով Հայկական ՍՍՀ քաղաքական սահմանները միշտ չէ, որ համընկնում են հայ բնակչության էթնիկական սահմաններին, իսկ Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմում 1923 թ. առանձնացվել է հայիրով բնակեցված երկրորդ ազգային-քաղա-

քական միավորը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Ստեփանակերտ կենտրոնով: Երեսնական թվականների սկզբներին կատարվել է Հայկական ՍՍՀ և Ադրբեջանական ՍՍՀ սահմանների մասնակի փոփոխություն՝ Հայկական ՍՍՀ-ին է անցել Մեղրու շրջանի արևելյան հատվածը իր գյուղերով, իսկ Ադրբեջանական ՍՍՀ-ին՝ Ալազյուլ լիճը կից արոտավայրերով:

Աշխարհագրական դիրքը ամեն մի երկրի պատմական զարգացմամբ ազդող կարևոր արտաքին գործոններից է և կարող է խթանիչ կամ արգելակող դեր խաղալ, ինչպես նաև փոփոխել նրա մասնագիտացման ուղղությունը: Հայկական ՍՍՀ-ն ընկած է հյուսիսային կիսագնդի միջին լայնությունների հարավային հատվածում (հս. լայնության $38^{\circ} 50'$ և $41^{\circ} 18'$ միջև) և արևելյան կիսագնդի առաջին և երկրորդ քառորդների սահմանում (արլ. երկայնության $43^{\circ} 27'$ և $46^{\circ} 37'$ միջև), երրորդ ժամային գոտում¹:

Տեսնաաշխարհագրական առումով քաղաքական հանգամանք է հանրապետության հեռու գտնվելը ծովերից, արտաքին հաղորդակցության այդ էջան ու հարմար միջոցից, և կենսաբանական ու ռեկրեացիոն ռեսուրսների վիթխարի շտեմարանից: Հայկական ՍՍՀ-ին համեմատաբար մոտ են Սև (ուղիղ գծով 160 կմ), Կասպից (190 կմ), Միջերկրական (750 կմ) ծովերը և Պարսից ծոցը (1000 կմ):

ՍՍՀՄ սահմաններում Սովետական Հայաստանը ունի եզրային դիրք՝ գտնվում է Սովետական Միության ասիական տարածքի ծայր հարավարևմտյան անկյունում, բայց համեմատաբար մոտ է խիտ բնակչություն ու զարգացած տնտեսություն ունեցող եվրոպական տարածքին², շնայած այս հանգամանքին, Կովկասյան լեռնաշղթան այդ շրջանների հետ հաղորդակցության լրացուցիչ դժվարություններ է հարուցում:

Հայկական ՍՍՀ բաղաձայն-աշխարհագրական դիրքի գնահատականը ևս միանշանակ չէ. մի կողմից՝ ՍՍՀՄ կազմում լինելը և Վրացական ու Ադրբեջանական հանրապետությունները իբրև անմիջական հա-

1. Քանի որ ՍՍՀՄ-ում ընդունված է գեկրետային ժամանակը, այսինքն՝ ժամացույցի սլաքը գոտիական ժամանակի համեմատությամբ մեկ ժամ առաջ է տարված, Հայկական ՍՍՀ տարրերությունը Գրինվիչի ժամանակից ոչ թե երեք, այլ չորս ժամ է: Մարտի վերջին կիրակի օրվանից մինչև սեպտեմբերի վերջի կիրակին ՍՍՀՄ-ում գործում է «ամառային ժամանակը», այսինքն ժամացույցի սլաքը գեկրետային համեմատությամբ մեկ ժամ առաջ է տարված:

2. Թեև աշխարհագրական առումով Հայկական ՍՍՀ-ն գտնվում է Ասիա աշխարհամասում, վիճակագրական հաշվարկների և սոցիալտնտեսական պլանավորման ժամանակ այն ամբողջ Անդրկովկասի հետ մեկտեղ մտցվում է ՍՍՀՄ եվրոպական տարածքի մեջ:

րեան ունենալը Հայկական ՍՍՀ-ին վիթխարի սոցիալ-քաղաքական առավելություններ է տալիս, ստեղծում կայուն միջազգային դրություն, ապահովում պետական անվտանգությունը և մեծապես խթանում նրա տնտեսական զարգացմանը: (Այս առավելությունները հատուկ են ՍՍՀՄ բոլոր հանրապետությունների համար): Մյուս կողմից՝ սոցիալքաղաքական զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող և տնտեսապես հետամնաց Թուրքիայի ու Իրանի հարեանությունը և ՍՍՀՄ-ի հետ նրանց թույլ զարգացած տնտեսական և առևտրական հարաբերությունները Սովետական Հայաստանի տնտեսաաշխարհագրական դիրքը դարձնում են անբարենպաստ:

Ինչ վերաբերում է տրանսպորտային-աշխարհագրական դիրքին, ապա ընդհանուր առմամբ այն կարելի է համարել նպաստավոր. Հայկական ՍՍՀ գտնվում է Մերձավոր Արևելքի երկրները ՍՍՀՄ Եվրոպական մասի հետ և Հարավային Ասիան Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի հետ կապող օդային, երկաթուղային և ավտոխճուղային ճանապարհների խաչմերուկում: Նա տրանսպորտային հարմար ելք ունի ինչպես դեպի հարևան սոցիալիստական հանրապետությունները, այնպես էլ դեպի Թուրքիա և Իրան:

Մերձավոր Արևելքում միջազգային հարաբերությունների բարելավման և տնտեսական համագործակցության հետագա զարգացման պայմաններում Հայկական ՍՍՀ տնտեսաաշխարհագրական դիրքի դեռևս չօգտագործվող շատ հնարավորություններ կարող են գործի դրվել և դրականորեն ազդել հանրապետության տնտեսական զարգացման վրա:

Սովետական Հայաստանը ՍՍՀՄ այն միութենական հանրապետություններից է, որոնք մարզային բաժանում չունեն: Ներկայիս վարչատերիտորիալ բաժանումը, որը հաստատվել է 1930 թվականին, երկաստիճան է՝ վարչական շրջան և գյուղսովետ: Իրավական տեսակետից վարչական շրջաններին են հավասարեցված հանրապետական ենթակայության քաղաքները: Առ 1-ը հուլիսի 1988 թ. Սովետական Հայաստանը բաժանված է 59 առաջին աստիճանի վարչատերիտորիալ միավորի՝ 37 գյուղական շրջանի և 22 հանրապետական ենթակայության քաղաքների: Վարչական շրջանները բաղկացած են շրջանային ենթակայության քաղաքներից (5), քաղաքատիպ ավաններից (31) և գյուղական սովետներից (479): Քաղաքային շրջանային բաժանում ունեն Երևանը (8 շրջան) և Լենինականը (2 շրջան):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՎԱՐՉԱՑԱՐԱՆՔԱԾԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

(առ 1 հուլիսի 1988 թ.)

Գյուղական վարչական շրջաններ և հանրապետական ենթակայության քաղաքներ	Տարածությունը		Վարչական շրջանի կենտրոնը	Երկրորդ աստիճանի վարչատարածքային միավորների թիվը
	կմ ²	%		
1	2	3	4	5

Գյուղական վարչական շրջաններ

1. Արովյանի	812	2,7	ք. Արովյան	քտա 2, գս 15
2. Աղիզբեկովի	1174	4,0	քտա Աղիզբեկով	քտա 1, գս 11
3. Ախուրյանի	576	2,0	գ Ախուրյան	գս 18
4. Ամասիայի	608	2,1	գ Ամասիա	գս 14
5. Անիի	429	1,4	քտա Մարալիկ	քտա 2, գս 13
6. Աշտարակի	668	2,2	ք. Աշտարակ	գս 12
7. Ապարանի	591	2,1	քտա Ապարան	քտա 1, գս 12
8. Արազածի	382	1,3	գ. Մաղկա-հովիտ	գս 10
9. Արարատի	1309	4,7	քտա Վեդի	քտա 1, գս 14
10. Արթիկի	483	1,6	ք. Արթիկ	քտա 1, գս 11
11. Արտաշատի	517	1,8	ք. Արտաշատ	գս 13
12. Բաղրամյանի	453	1,5	գ. Բաղրամյան	գս 6
13. Գորիսի	747	2,5	ք. Գորիս	գս 18
14. Գուգարքի	776	2,6	գ. Մեղրուտ	քտա 1, գս 17
15. Եղեգնաձորի	1134	3,8	քտա Եղեգնա-ձոր	քտա 1, գս 19
16. Էջմիածնի	377	1,3	ք Էջմիածին	գս 13
17. Բալինի	1096	4,3	քտա Բալին	քտա 2, գս 11
18. Թումանյանի	1110	3,7	ք Ալավերդի	քտա 3, գս 13
19. Իջևանի	1333	4,5	ք Իջևան	քտա 1, գս 12
20. Կալինինոյի	690	2,3	ք Կալինինո	քտա 1, գս 13
21. Կամոյի	636	2,1	ք. Կամո	գս 9
22. Կրասնոսելսկի	697	2,4	քտա Կրասնոսելսկ	քտա 1, գս 11
23. Հոկտեմբերյանի	421	2,3	ք Հոկտեմբերյան	քտա 1, գս 16
24. Հրազդանի	928	3,1	ք Հրազդան	քտա 1, գս 11
25. Ղափանի	1345	4,5	ք Ղափան	ք 1, գս 19
26. Ղուկասյանի	547	1,8	գ Ղուկասյան	գս 9
27. Մասիսի	169	0,6	քտա Մասիս	քտա 2, գս 9
28. Մարտունու	1195	4,0	քտա Մարտունի	քտա 1, գս 16
29. Մեղրու	664	2,2	ք Մեղրի	ք 1, գս 8
30. Նաիրիի	303	1,0	գ Եղվարդ	քտա 2, գս 9

1	2	3	4	5
31. Նոյեմբերյանի	538	1,8	քտա Նոյեմբերյան	քտա 2, գս 9
32. Շամշադինի	824	2,8	քտա Բերդ	քտա 1, գս 15
33. Սիսիանի	1719	5,8	ք Սիսիան	քտա 1, գս 16
34. Սպիտակի	544	1,8	ք Սպիտակ	գս 11
35. Ստեփանավանի	630	2,1	ք Ստեփանավան	գս 12
36. Սևանի	389	1,3	ք Սևան	քտա 1, գս 8
37. Վարդենիսի	1151	3,9	ք Վարդենիս	ք 1, գս 14
Հանրապետական ենթակայության քաղաքներ				
	408	1,4		ընդամենը 22

Հայկական ՍՍՀ հանրապետական ենթակայության քաղաքներն են՝

1. Երևան	9. Արթիկ	17. Ղափան
2. Լենինական	10. Գորիս	18. Չարենցավան
3. Կիրովական	11. Դիլիջան	19. Հեյրաբուկ
4. Արուսեայի	12. Էջմիածին	20. Սպիտակ
5. Ալավերդի	13. Իջևան	21. Ստեփանավան
6. Աշտարակ	14. Կամո	22. Սևան
7. Արարատ	15. Հոկտեմբերյան	
8. Արտաշատ	16. Հրազդան	

Այդպիսով ընդունված հապավումներ՝ ք-քաղաք, քտա-քաղաքատիպ ավան, գ-գյուղ, գս-գյուղատեղի:

Մակերևութի լեռնային բնույթի, բնական և տնտեսական պայմանների բազմազանության պատճառով Հայկական ՍՍՀ վարչատերիտորիալ միավորներն ունեն փոքր չափեր: Վարչատերիտորիալ բաժանման առաջին աստիճանի մեկ միավորին միջին հաշվով ընկնում է 500 քկմ-ից էլ պակաս տարածություն և 58 հազար բնակիչ (իսկ առանց Երևան, Լենինական և Կիրովական քաղաքների՝ մոտ 33 հազար բնակիչ): Մինչդեռ ՍՍՀՄ-ի համար այդ միջին թվերը հավասար են 5500 քկմ-ի և 70 հազ. քնակչի, իսկ մի շարք հանրապետությունների ու մարզերի համար՝ էլ ավելի շատ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՂԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ի՞նչ վարչական տարածքներից է ձևավորվել Հայկական ՍՍՀ պետական տարածքը:

2. Գնահատե՛ք Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական դիրքը:

3. Ինչպիսի՞ն է Հայկական ՍՍՀ վարչատարածքային կառուցվածքը: Ե՞րբ է այն հաստատվել և ինչ միավորներից է բաղկացած:

Յ 2. ՍՈՑԻԱԼՏՆՏԻՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՌԵՍՈՐՏՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ

Մինչև Հայկական ՍՍՀ բնական պայմանների ու ռեսուրսների գնահատականին անցնելը հարկ է պարզել, թե ընդհանրապես ո՞րն է դրանց տնտեսական րովանդակությունը և դրանք ի՞նչ տեղ են գրավում հասարակական արտադրության կատեգորիաների համակարգում:

Բնական պայմաններն ու ռեսուրսները ոչ այլ ինչ են, քան մեզ շրջապատող բնական միջավայրի տարրեր ու հատկանիշներ, որոնց հետազոտությամբ, ինչպես հայտնի է, զբաղվում են բնական աշխարհագրական գիտությունները: Բայց քանի որ բնական միջավայրի տարրերն ու հատկանիշներն ունեն նաև որոշակի տնտեսական բովանդակություն և հասարակական արտադրության կատեգորիաների համակարգում գրավում են ուրույն տեղ, դրանց ուսումնասիրությամբ զբաղվում է նաև սոցիալտնտեսական աշխարհագրությունը:

Արդեն հայտնի է մյուս դասընթացներից, որ որևէ երկրի բնական պայմաններն ու ռեսուրսները հասարակության աշխարհագրական միջավայրի կոնկրետացված, տեղայնացված արտահայտությունն են: Դրանք այն բնական բազիսն են, որի վրա ընթանում է բնակչության կենսագործունեությունը և տվյալ երկրի ժողովրդական տնտեսության զարգացումը:

Բնության տարրերի ու երևույթների մի մասը հասարակական արտադրության համար հանդես է գալիս իբրև պայման, մյուս մասը անմիջական մասնակցություն է ունենում արտադրության պրոցեսին կամ ծառայում է իբրև կենսամիջոց: Դրանք են՝ բնատարածքը, երկրի մակերևույթը, որն արտադրության պրոցեսի նյութական տարածական բազիսն է և բնության ու մարդու կողմից ստեղծված ամեն մի նյութականի կրողը: Այնուհետև, կլիմայական ռեսուրսները (արևի և քամու էներգիան, մթնոլորտային տեղումների խոնավությունը), հողածածկույթը, վայրի օգտակար բուսատեսակները և կենդանիները, հանքային ռեսուրսները, ջրային պաշարները, մթնոլորտի առանձին բաղադրիչները, նյութի ու էներգիայի այլ տեսակներ, որոնք և կազմում են բնական ռեսուրսները:

Սակայն բնական պայմաններ և բնական ռեսուրսներ հասկացությունների միջև անանցանելի անջրպետ չկա: Նրանց սահմանը պայմանական է: Բնության շատ տարրեր ու երևույթներ տնտեսության մի ճյուղի համար լինելով պայման, մի այլ ճյուղի համար հանդես են գալիս իբրև ռեսուրս: Այն, ինչ այսօր պայման է, վաղը՝ գիտության և տեխնիկայի զարգացման շնորհիվ կարող է վերածվել ռեսուրսի:

Բնության տարրերի ու երևույթների տնտեսաաշխարհագրական

ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև արտադրական օգտագործումը ճիշտ կազմակերպելու առումով էական նշանակություն ունի նրանց դասակարգումը՝ սպառվող և չսպառվող բնական բեռուրոսների:

Սպառվող ռեսուրսները իրենց հերթին բաժանվում են վերականգնվողների և չվերականգնվողների:

Վերականգնվող բնական ռեսուրսներն են հողը, բուսականությունը, կենդանիները, ինչպես նաև որոշ հանքային ռեսուրսներ (օրինակ լճերի հատակին նստող աղերը): Որոշակի պայմանների առկայության դեպքում, այս ռեսուրսները դրսևորում են ինքնավերականգնման հատկություններ, չնայած այդ պրոցեսի տևողությունը տարբեր ռեսուրսների մոտ տարբեր է՝ մի քանի ամսից (կենդանիների որոշ տեսակներ) մինչև հազարամյակներ (հողային շերտը):

Հիշյալ բնական ռեսուրսների սպառումից խուսափելու գլխավոր պայմանը այն է, որ նրանց օգտագործման տեմպերը համապատասխանեն վերականգնման տեմպերին:

Չվերականգնվողների խմբին են պատկանում այն ռեսուրսները, որոնք ամբողջովին չեն վերականգնվում կամ վերականգնվում են հարյուր հազարավոր անգամ ավելի դանդաղ տեմպերով, քան նրանց օգտագործումն է: Այդպիսիք են, շնչին բացառությամբ, բոլոր օգտակար հանածոները:

Սպառվող ռեսուրսների խմբի մեջ են մտնում ջրային, կլիմայական և, այսպես կոչված, տիեզերական ռեսուրսները: Դրանք ժամանակի մեջ աննշան քանակական փոփոխության են ենթարկվում և գործնականորեն չեն սպառվում: Բայց մարդու արտադրական գործունեության հետևանքով նրանցում տեղի են ունենում էական որակական փոփոխություններ, աղտոտվում են ջրերն ու մթնոլորտը, փոխվում է արեգակնային ռադիացիան, որոնք բացասաբար են անդրադառնում մարդկանց առողջության, ինչպես նաև արտադրության պայմանների վրա: Չսպառվող ռեսուրսների շատ տեսակներ քանակապես լինելով անփոփոխ, անընդհատ գտնվում են «որակական սպառման» վտանգի տակ:

Տնտեսական աշխարհագրության համար, որը գործ ունի հասարակության ու բնության փոխներգործության արդյունք հանդիսացող արտադրողական ուժերի տարածական՝ զուգորդումների հետ, սկզբունքային նշանակություն է ձեռք բերում բնական պայմանների ու օբյեկտների տնտեսական բովանդակության որոշումը, այն հարցի պարզաբանումը, թե որանք ինչպիսի տեղ են գրավում հասարակական արտադրության կատեգորիաների համակարգում:

Այս հարցի գիտական լուծումը կարելի է փնտրել միայն բնության ու հասարակության փոխազդեցության պրոբլեմի մեջ, Հայտնի

է, որ մարքսիզմ-լենինիզմը թույլ չտալով մարդկային հասարակության զարգացման գործում բնական (աշխարհագրական) միջավայրի դերի գերազնահատում և հանդես գալով «աշխարհագրական դետերմինիզմի» դեմ, ժխտում է նաև «աշխարհագրական նիհիլիզմը»: Երբ թերագնահատում է այդ միջավայրի դերը: Առաջնային, որոշիչ համարելով արտադրության եղանակը, նա միաժամանակ լ՝աշխարհագրական միջավայրը դիտում է որպես հասարակական արտադրության անհրաժեշտ, մշտապես զործող պայման:

Մեթոդոլոգիական այս ընդհանուր դրույթն էլ հասարակական արտադրության վրա բնական պայմանների ու ռեսուրսների ազդեցության կոնկրետ բովանդակությունը վերլուծելու ելակետն է: Ընդունված է առանձնացնել այդ ազդեցության երեք կողմ. բնական միջավայրը

1) մարդու կյանքի և գործունեության անհրաժեշտ մշտնջենական պայմանն է,

2) հասարակության արտադրական գործունեության նյութական ելակետային հիմքն է, համակողմանի նախադրյալը,

3) մարդու ներգործության օբյեկտն է, այն առարկան, որին ուղղված է մարդու վերափոխիչ գործունեությունը և առանց որի չի կարող ընթանալ աշխատանքը, արտադրության պրոցեսը՝ հասարակության գոյությունը պայմանավորող նյութափոխանակության պրոցեսը մարդու և բնության միջև:

Աշխատանքի պրոցեսը, ինչպես հայտնի է քաղաքատնտեսությունից, երեք տարրերից է բաղկացած. ա) մարդկանց նպատակահարմար գործունեություն կամ բուն աշխատանք, բ) առարկա, որի վրա ներգործում է մարդը, գ) աշխատանքի միջոցներ, որոնցով մարդը ներգործում է աշխատանքի առարկայի վրա: Վերջին երկու տարրերը մարդուն շրջապատող բնության առարկաներ ու երևույթներ են, չնայած նրան, որ աշխատանքի առարկաներն ու միջոցները մարդու ներգործությանը ենթարկված, աշխատանքով արդեն ձևափոխված առարկաներ են (գործիքներ, մեքենաներ, արտադրական կառույցներ, ճանապարհներ, հաղորդակցության միջոցներ և այլն):

Բնության տարրերն ու երևույթները իրենց այն մասով, որով ներգործում են մարդու կյանքի և արտադրական գործունեության վրա և հանդես են գալիս իրեն արտադրության բնական պայման ու բնական ռեսուրս, տնտեսական առումով ոչ այլ ինչ են, քան աշխատանքի առարկա և աշխատանքի միջոց: Իսկ մարքսիստական քաղաքատնտեսությունը մեզ ուսուցանում է, որ աշխատանքի առարկաները և աշխատանքի միջոցները հասարակության արտադրողական ուժերի տարրերն են և հայտնի են բնական արտադրողական ուժեր ախուռով:

Դրանք աշխատուժի (մարդկանց, աշխատողների) և հասարակական աշխատանքի շնորհիվ ստեղծված արտադրողական ուժերի (մեքենաներ, սարքավորումներ, արտադրական կառույցներ, ճանապարհներ և այլն) հետ միասին տնտեսական աշխարհագրության ուսումնասիրության օբյեկտի բաղկացուցիչ մասն են կազմում:

Այստեղից պարզ է, որ տնտեսական աշխարհագրությունը, ի տարբերություն բնական ցիկլի աշխարհագրական գիտությունների, զործ ունի ոչ թե ամբողջ աշխարհագրական թաղանթի և նրա զարգացման օրենքների ու օրինաչափությունների, այլ այդ թաղանթի այն մասի ու տարրերի հետ, որոնք հասարակության զարգացման տվյալ փուլում բնական պայմանների ու ռեսուրսների դեր են կատարում, այլ կերպ ասած, աշխարհագրական թաղանթի այն մասի ու տարրերի հետ, որոնք մարդու հետ անմիջական փոխներգործության մեջ են գտնվում, ազդում են մարդու ապրելակերպի, նրա արտադրական գործունեության, ժողովրդական տնտեսության կառուցվածքի, մասնագիտացման, հասարակական աշխատանքի արտադրողականության և այլ ցուցանիշների վրա:

Հասկանալի է, որ հասարակական արտադրության բնական պայմաններ և բնական ռեսուրսներ հասկացության բովանդակությունը ժամանակի մեջ փոփոխվում է, ավելի հարստանում: Սա բացատրվում է նրանով, որ գիտության ու տեխնիկայի զարգացմանը զուգընթաց տնտեսական օգտագործման ոլորտի մեջ ընդգրկված բնական տարրերի ու երևույթների շրջանակը մեծանում է, բնական նյութի ու էներգիայի նոր տեսակներ են օգտագործվում հասարակության կողմից: Դա իր հերթին նշանակում է, որ բնական արտադրողական ուժերի շրջանակները ավելի ու ավելի են մոտենում աշխարհագրական թաղանթին:

Հանրահայտ է, որ բնության երևույթներն ու բնական միջավայրի տարրերը ուսումնասիրության օբյեկտ են բնական ցիկլի աշխարհագրական դիսցիպլինների համար: Սակայն դրանց բնական ռեսուրսները (արտադրության միջոցներ) կազմող մասը մտնում է նաև հասարակական գիտությունների ոլորտի մեջ:

Վերջին տարիներս ձևավորվել է բնական ռեսուրսներն ուսումնասիրող դիսցիպլինների մի առանձին ցիկլ՝ ռեսուրսագիտություն անվան տակ: Այդ ցիկլի բաղադրիչներից է նաև սոցիալտնտեսական աշխարհագրության կազմում որպես ինքնուրույն գիտական ուղղություն հանդես եկող բնական ռեսուրսների աշխարհագրությունը: Նրա կարևոր խնդիրներից մեկը բնական ռեսուրսների տերիտորիալ զուգորդումների տեղա-

բաշխումն ու կառուցվածքը բացահայտելու հետ մեկտեղ նաև այդ ռեսուրսների տնտեսական գնահատումն է:

Բնական ռեսուրսների գնահատումը միշտ էլ եղել է աշխարհագրության ուշադրության կենտրոնում, բայց որպես հետազոտությունների ինքնուրույն բնագավառ, միայն նոր է սկսվում ձևավորվել: Եվ այդ առումով էլ նրա տեսական և մեթոդական շատ հարցեր դեռևս զուրկ են հստակությունից և կոնկրետությունից: Այնուամենայնիվ, մի բան որոշակի է. տարբեր բնական ռեսուրսների արժեքը, նրանց կարևորությունը որոշվում է ելնելով մարդկանց տնտեսական գործունեության կոնկրետ պահանջներից ու տեխնիկական հնարավորություններից, որոնք փոխվում են թե՛ ժամանակի մեջ, թե՛ ըստ բնագավառների ու ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի:

Այսպիսով, եթե բնական ռեսուրսները դիտում ենք որպես գնահատման օբյեկտ, ապա կոնկրետ բնագավառի պահանջները և այդ պահանջները բավարարելու տեխնիկական հնարավորությունները ոչ այլ ինչ են, քան գնահատման օբյեկտ: Յուրաքանչյուր գնահատում կարող է որևէ արժեք ունենալ, եթե հստակորեն պարզված է գնահատման օբյեկտ-սուբյեկտ փոխհարաբերությունը, եթե որոշված են գնահատման կոնկրետ նպատակը և ռեսուրսի օգտագործման բնագավառը (արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, տրանսպորտ, տեղեկացիա, նրանց կոնկրետ ճյուղեր ու ենթաճյուղեր և այլն):

Բնական ռեսուրսների այն գնահատումը, որը նպատակ ունի պարզելու նրանց կարևորությունը հասարակության համար, այլ կերպ ասած՝ որոշելու նրանց ժողովրդատնտեսական նշանակությունը, հասարակական օգտակարությունը, անկախ գնահատման ցուցանիշներից ու եղանակներից, ընդունված է կոչել լայն առումով տնտեսական գնահատում:

Այս հասկացությունը օգտագործում են նաև նեղ իմաստով, հասկանալով նրա տակ այն գնահատումը, որ հասցվում է բնական ռեսուրսի արժեքավորմանը ռուբլիներով, այսինքն՝ գնի որոշմանը (արժեքային գնահատական): Գնահատման այս ուղղությունը ավելի մեծ տարածում ունի տնտեսագիտության մեջ և մեծ մասամբ վերաբերում է բնական ռեսուրսների առանձին տեսակներին (օգտակար հանածոներ, հողահանգանքներ, անտառներ, ջրային պաշարներ և այլն):

Հաճախ անհրաժեշտ է լինում ոչ թե որոշել բնական ռեսուրսների արժեքը, այլ պարզել, թե ո՞ր շրջանում են մարդու կյանքի կամ արտադրության այս կամ այն ճյուղի զարգացման բնական պայմանները ավելի նպաստավոր, թե տվյալ պայմանները ընդհանրապես պիտանի՞ են այդ կոնկրետ ճյուղի կամ արտադրության կազմակերպման համար, ինչ-

պիսի՞ք են տվյալ շրջանի օդի կամ ջրի հիգիենիկ հատկանիշները և այլն:

Նման գնահատումները նեղ իմաստով տնտեսական, արժեքային գնահատումներ չեն: Այդ խնդիրների լուծման համար օգտագործվում են այսպես կոչված հատուկ գնահատումները՝ տեխնոլոգիական, ագրոառ-տադրական, հիգիենիկ և այլն: Այդ գնահատումները անհնար է կատարել բացարձակ արժեքային ցուցանիշներով, ուստի և դրանց համար օգտագործում են հարաբերական ցուցանիշներ, որոնք ընդունված է արտահայտել պայմանական բալերով: Մշակված են 5 բալանոց, 10 բալանոց, 100 բալանոց և այլ համակարգեր: Դրանք հնարավորություն են տալիս կատարել տարբեր շրջանների ու ռեսուրսների տարբեր տեսակների համեմատությունն հրատարակելու նրանց ոչ թե քանակական, այլ որակական ցուցանիշների, իսկինքն, կատարել ըստ էության որակական գնահատումներ:

Վերը հիշատակված թե՛ քանակական, թե՛ որակական գնահատումները, որպես գիտական հետազոտության մեթոդ, ներկայումս լայն տարածում են ստանում, զրավելով կարևոր տեղ սոցիալտնտեսական աշխարհագրության գիտական զինանոցում:

Բնական ռեսուրսների առանձին տեսակների գնահատման միայն առաջին փորձերն են արվում: Հայկական ՍՍՀ բնական ռեսուրսների առանձին տեսակների (օգտակար հանածոներ, հողեր և այլն) գնահատման հստակված փորձերն արդեն առկա են: Սակայն դեռևս բացակայում են բնության շատ տարրերի, առավել ևս նրանց տարածքային զուգորդումների նեղ իմաստով տնտեսական կամ տեխնոլոգիական գնահատումները: Դրանք կտրվեն ապագայում՝ գիտության համապատասխան ուղղության աստիճանական զարգացման ու ծավալման հետ մեկտեղ: Ուստի սույն դասընթացում Հայկական ՍՍՀ բնական ռեսուրսների գնահատումն իր գլխավոր գծերով մենում է ավանդական աշխարհագրական գնահատման շրջանակներում, օգտագործելով մեծ մասամբ նատուրալ և արտադրական, տեխնիկատնտեսական համեմատական բնութագրերը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՂՐԱՆՔՆԵՐ

1.2. 1. Ո՞րն է բնական պայմանների ու ռեսուրսների տնտեսական թվանդակությունը:

2. Ի՞նչ տեղ են զբաղում բնական պայմաններն ու ռեսուրսները հասարակական արտադրության կառուցողիչների համակարգում:

3. Ի՞նչ պետք է հասկանալ բնական պայմանների ռեսուրսների գնահատում ասելով: Որո՞նք են այդ գնահատման տարատեսակները:

§ 1.3. ՏԱՐԱԾՔԻ ՄԱԿԵՐԵՎՈՒՑԹԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ

Ինչպես պարզ դարձավ վերը ասվածից, տարածքը բնությունից տրված և մարդու, ինչպես և նրա արտադրական գործունեության շնորհիվ ստեղծված ամեն մի նյութականի գոյության ձևն է (իրեն տարածության փիլիսոփայական կատեգորիա) և դրա կրողը: Տարածքի մեջ են, որ կոնկրետանում են սոցիալատնտեսաաշխարհագրական և ռեգիոնալ-տնտեսագիտական հետազոտությունների հիմնական չափերը՝ հեռավորություններն ու մակերեսները: Տարածքը (հողատարածությունը) արտադրության տեղաբաշխման տարածական բազիսն է, իսկ որպես տնտեսական կատեգորիա՝ համընդհանուր աշխատանքի առարկան և արտադրամիջոցը, «որովհետև նա բանվորին տալիս է locus standi (կանգնելու տեղ), իսկ նրա պրոցեսին՝ գործողության ոլորտ (field of employment)»¹: Հենց այդ պատճառով էլ տարածքը դիտվում է որպես կարևոր բնական ռեսուրս:

Տարածքը այդպիսի տնտեսական բովանդակություն է ձեռք բերում երկու ընդհանուր ցուցանիշների՝ հորիզոնական ձգվածության (հորիզոնական չափսերի) և մակերևույթի ձևերի շնորհիվ, որոնց միջոցով էլ այն ստանում է աշխարհագրական կոնկրետություն, անհատականություն:

Հայկական ՍՍՀ տարածքի հորիզոնական ձգվածությունը բնութագրող ցուցանիշներին ծանոթացանք առաջին գլխի սկզբում: Հստ այդ ցուցանիշների՝ մեր հանրապետությունը դասվում է ամենափոքր երկրների շարքը, գրավելով ՍՍՀՄ-ում 15-րդ և աշխարհի շուրջ 250 երկրների մեջ՝ 170-րդ տեղը:]

Հայկական ՍՍՀ տարածքային ռեսուրսների սահմանափակ լինելու հանգամանքը ավելի մեծ կարևորություն է ձեռք բերում այն պատճառով, որ բնակչության և ընդհանրապես հասարակական արտադրության խտությունը այստեղ համեմատաբար բարձր է և մեծանում է հարաճուն տեմպերով:

Առավել խոր և բազմակողմանի քննարկման կարիք ունի տարածքի ցուցանիշների երկրորդ խումբը, որոնցով բնութագրվում են մակերևույթի ռելիեֆի ձևերը և նրանց ազդեցությունը տնտեսության վրա:

Քարտեզագրությունից և գեոմորֆոլոգիայից հայտնի է, որ եթե տարածքի մեծությունը (ձգվածությունը) վերաբերում է հորիզոնական հարթությանը և ունի երկու չափում, ապա ռելիեֆի բնույթը արտահայտվում է մակերևույթի կետերի դիրքով հորիզոնական հարթության նկատմամբ: Դա որոշելու համար անհրաժեշտ է լինում դիմել երրորդ կողմից: Եթե օգնությանը, որը համապատասխանում է այդ կետի բարձրությանը:

¹ Կ. Մարքս, հ. 1, Երևան, 1954, էջ 191:

Ռեզիստանսի տնտեսության վրա երկակի ազդեցություն է ունենում: Տարածքի կետերի բացարձակ բարձրությունների տարբերությունները, մակերևույթի կտրտվածությունը և մի շարք այլ հատկանիշներ տնտեսության վրա ազդում են մի կողմից բնության տարրերի ու երևույթների, ամբողջ բնական համալիրի միջոցով, որոնք լեռնային երկրներում շատ ավելի բարդ են, բազմազան և հակադրություններով լի: Մյուս կողմից, մակերևույթի այդ հատկանիշները ներգործում են տնտեսության, նրա տեղաբաշխման ու տերիտորիալ կազմակերպման վրա անմիջականորեն:

Տնտեսության վրա ռեզիստանսի առաջին՝ միջնորդված ազդեցությունը դրսևորվում է կլիմայական պայմանների, ջրային ռեսուրսների, հողերի, բուսականության և բնության մյուս այն տարրերի շնորհիվ, որոնք կախված են մակերևույթի բնույթից և կենսարկվի համապատասխան տարրերի հետ մեկտեղ:

Երկրորդ՝ անմիջական ազդեցությունը նույնպես բարդ է ու բազմակողմանի: Ուսումնասիրվածության արդի մակարդակը թույլ է տալիս այն վերլուծել ու գնահատել ըստ մակերևույթի հետևյալ գլխավոր ցուցանիշների՝ հիպսոմետրիայի, լանջերի թեքության, մակերևույթի կտրտվածության և լանջերի դիրքադրության:

Հայկական ՍՍՀ հիպսոմետրիկ գլխավոր առանձնահատկությունն այն է, որ նրա տարածքը գրեթե ամբողջությամբ ընկած է ծովի մակարդակի նկատմամբ 500 մ-ից բարձր (աղյուսակ 2), իսկ ավելի քան 40 տոկոսը՝ 2000 մ-ից բարձր:

Ամենաբարձր (Արագածի շենագագաթը՝ 4090 մ) և ամենացածր (Գեբեղի գետահովիտը նրա ստորին հոսանքում և Արաքսի գետահովիտը Մեղրու շրջանում՝ շուրջ 375 մ) կետերի տարբերությունը կազմում է 3715 մ, որը նկատի ունենալով հանրապետության փոքր չափերը, պետք է համարել շատ մեծ թիվ:

Եթե վերանայնք մասնավոր դեպքերից, ապա Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական լայնություններում մարդու կյանքի և աշխատանքի համար առավել նպաստավոր պայմաններ կան մինչև 1400 մ բացարձակ բարձրություն ունեցող գոտում, որից հետո դրանք նկատելիորեն վատանում են: Սկսած 2000 մ-ից այդ պայմանները դառնում են անբարենպաստ: Երևան են գալիս նաև արտադրական բնույթի դժվարություններ: Յուրաքանչյուր 100 մ բարձրանալիս, օրինակ, ներքին այրման շարժիչի հզորությունը 1 տոկոսով նվազում է, իսկ դա նշանակում է, որ հանրապետության լեռնային ու բարձրլեռնային շրջաններում տրակտորային և ավտոմոբիլային պարկի հզորությունը իրականում ծովի մակարդակի համեմատությամբ 15—30 տոկոսով պակասում է:

Հիշյալ շրջաններում մարդու կյանքի ու աշխատանքի, ինչպես և արտադրության կազմակերպման պայմանները բարելավելու նպատակով

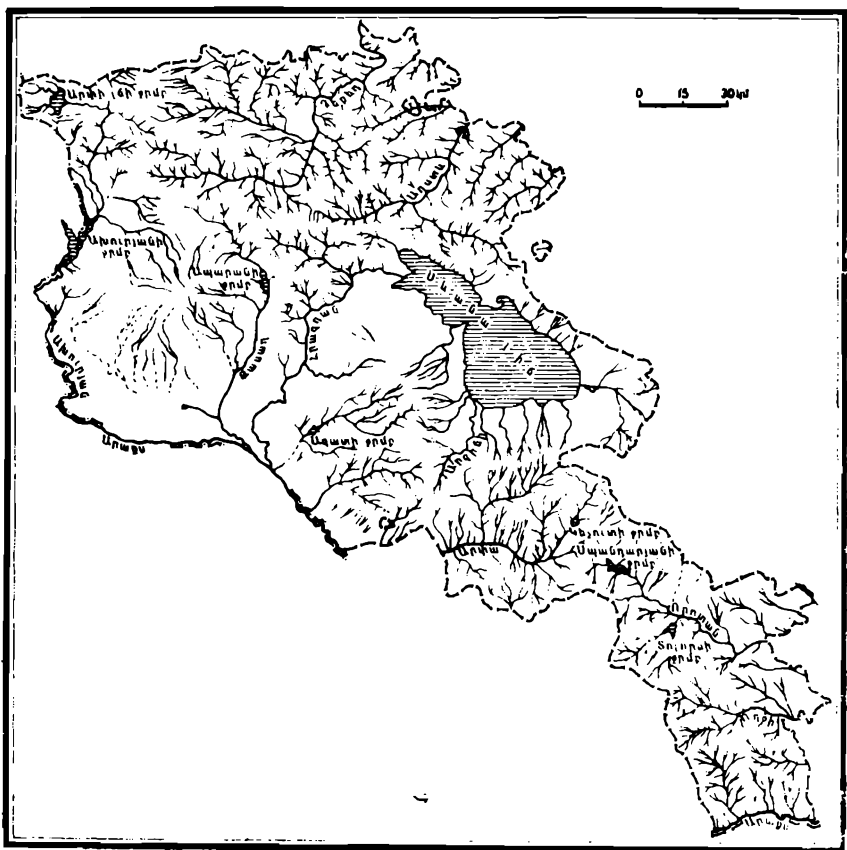
**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՑԱՐԱԾՔԻ ԲԱՇԽՈՒՄԸ ԸՍՑ ԲԱՐՁՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՏԻՆԵՐԻ
ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԱՄԵՄԱՑԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՑԱԿԱՆԸ՝ ՄԱՐԴՈՒ ԿՑԱՆՔԻ ԵՎ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՐՑԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՑԵՍԱԿԵՑԻՑ**

Գոտիների բացարձակ բարձրությունը մ.	Տարածությունը հազ. կմ տոկոս		Համեմատական գնահատականը
375—500	0,02	0,1	առավել բարենպաստ
500—800	0,53	1,8	
800—1000	2,37	6,0	
1000—1400	4,33	14,5	
Ընդամենը՝ 375—1400	7,25	24,4	
Ընդամենը՝ 1400—2000	10,40	35,1	բարենպաստ
2000—2500	7,29	24,5	անբարենպաստ
2500—3000	3,80	12,6	ծայրահեղ անբարենպաստ
3000—4090	1,00	3,4	
Ընդամենը՝ 2500—4090	4,80	16,0	
Հայկական ՍՍՀ	29,74	100,0	

հարկ է լինում կիրառել տնտեսական և տեխնիկական բնույթի լրացուցիչ միջոցառումներ: Կատարվում է աշխատավարձի հավելում, շենքերի ջեռուցման նորմաների ավելացում, սահմանվում են մեքենաների աշխատանքի և գյուղատնտեսական արտադրության ավելի ցածր պլանային ցուցանիշներ և այլն:

Տարածքի հիպոտենտրիան բնութագրող կարևոր ցուցանիշ է բացարձակ բարձրության հետ մեկտեղ նաև հարաբերական բարձրությունը, որը արտահայտում է մակերևույթի ուղղածիզ (խորքային) մասնատվածությունը: Հայկական ՍՍՀ տարածքի շուրջ 2/3-ում ուղղածիզ մասնատվածության խորությունը գերազանցում է 100 մ-ին, առանձին դեպքերում հասնելով 1 կմ-ի, և միայն տարածքի 1/3-ում է, որ այդ ցուցանիշը հաշվվում է տասնյակ մետրերով:

Եթե խորքային մասնատվածությունը ցույց է տալիս տարածքի՝ արտադրության տարածական բազիսի անհարթության, խորդուբորդության աստիճանը, ապա հորիզոնական կառավածությունը արտահայտում է մակերևույթի մասնատվածության, ռելիեֆի առանձնացվող տարրերի հաճախականությունը (գծ. 2): Դա չափվում է միավոր տա-

Նկ. 2. Հայկական ՍՍՀ ջրադրական ցանցը և մակերևույթի հորիզոնական կտրուվածությունը:

բաժույթյան (1 քկմ) վրա գետահովտային ցանցի երկարությամբ: Այս-
ցուցանիշով ևս Հայկական ՍՍՀ աչքի է ընկնում: Բավական է ասել, որ
հանրապետության ամբողջ ցամաքային տարածքի շուրջ 90 տոկոսում
այդ-ցուցանիշը գերազանցում է 400 մ/քկմ, իսկ 1/4-ում ավելի է
1000 մ/քկմ-ից:

Սովետական Հայաստանում մակերևույթի մակրոձևերը բաժանում
են երեք հիմնական խմբի՝ 1) ծալքավոր ու ծալքաբեկորային լեռնաշղ-
թանների (սրանք մակերևույթում պարզորոշ արտահայտված և առնվազն
3 կմ երկարություն ունեցող ուղիների դրական ձևերն են, որոնք զբա-
ղեցնում են հանրապետության ցամաքային տարածքի մոտ կեսը),
2) հրաբխային բարձրավանդակների (տարածքի 1/3-ից ավելին) և
3) միջլեռնային գոգավորությունների. սրանց հատակային տափարակե

մասերի ընդհանուր տարածությունը մոտենում է 3 հազ. քառ. կմ-ի: Հեռնային բարդ մակերևույթի, բացարձակ մեծ բարձրությունների և խիստ կտրտվածության պատճառով Սովետական Հայաստանի տարածքը հիմնականում իրենից ներկայացում է տարբեր թեքության ու դիրքադրության լեռնալանջեր: Իսկ թեքությունների մեծությունը մակերևույթի այն ցուցանիշն է, որը պատճառական կապի մեջ է գտնվում ինչպես ուղղածիզ, այնպես էլ հորիզոնական մասնատվածության հետ և որոշ իմաստով բնութագրում է նաև մակերևույթի այդ հատկանիշները, որովհետև տարբեր մեծության թեքություններն ստացվում են հարաբերական բարձրությունների և հորիզոնական ու խորքային մասնատվածության տարբեր զուգորդումներից¹: Ուրեմն, թեքությունների զնաչատականը տրետեսության վրա նրա ազդեցության տեսակետից որոշ իմաստով կարող է դիտվել որպես տարածքի ռելիեֆային պայմանների ամփոփիչ, ընդհանրական գնահատական:

Դժվար է գերազնահատել այն նշանակությունը, որ ունեն լանջերի թեքությունները մակերեսային հոսքի, սելավային և էռոզիոն պրոցեսների, հողային և բուսական ծածկի, արեգակնային ճառագայթման, օդի շարժման ու խոնավության և արտադրության զարգացման մի շարք այլ բնական պայմանների վրա:

Բայց պակաս էական չէ այն ազդեցությունը, որ թեքությունների մեծությունը գործում է հասարակական արտադրության, նրա տերիտորիալ կազմակերպման վրա անմիջականորեն: Չկա ժողովրդական տրետեսության որևէ ճյուղ, որն ավելի կամ պակաս չափով չենթարկվի տարածքի թեքություններին, ստիպված չլինի հաշվի նստել նրանց մեծության հետ: Թեֆուքությունների ազդեցությունը ժողովրդական տրետեսության բոլոր ճյուղերի համար ունի մեկ քնդհանուր ուղղություն. թեֆուքյան մեծացումը որպես կանոն, հանգեցնում է ճյուղի զարգացման բնական և տեխնիկական պայմանների բարդացմանը, շինարարական աշխատանքների քանկացմանը, շահագործման ծախսերի մեծացմանը: Բայց նույն թեքության ազդեցության ուժգնությունը տարբեր ճյուղերի վրա տարբեր են: Տարբեր է այդ ազդեցության քանակական արտահայտությունը: Թեքությունների նկատմամբ առավել «դյուրագագ» են գյուղատրետեսությունն ու տրանսպորտը:

¹ Լանջի թեքությունը հորիզոնական հարթության և տվյալ տեղամասի իրական հարթության առաջացրած անկյունն է, որը չափվում է աստիճաններով (0—90), կամ բնական արժեքով՝ անկյան տանգենսի մեծությամբ (երկու հարեան կետերի բարձրությունների տարբերության հարաբերությունը այդ կետերի հեռավորությանը, որը արտահայտվում է տասնորդական կոտորակի ձևով): Հնդունված է տրանսպորտում թեքության մեծությունը արտահայտել պրոմիլներով, իսկ քաղաքաշինության մեջ տոկոսներով: Չրանք անկյան նույն բնական արժեքի ձևափոխված արտահայտություններն են միայն:

Թեֆուքյունների մեծության ազդեցությունն առանձնապես ուժեղ է գյուղատնտեսական հանդակների և կուլտուրաների տեղաբաշխման, գյուղատնտեսական մեքենաների աշխատանքի, ագրոտեխնիկական միջոցառումների, հողերի մելիորացիայի (հատկապես ռոտովան վրա): Օրինակ, դաշտի 6° թեֆուքյան դեպքում ժամանակակից հացահատիկային կոմբայնի արտադրողականությունը կիսով չափ ընկնում է, 84%-ով ավելանում է վառելիքի ծախսը: 10—12°-ից սկսած ժամանակակից գյուղատնտեսական խոշոր մեքենաների կիրառումը գրեթե անհնար է դառնում: Ընդամենը 1,5° թեֆուքյան դաշտում արդեն ինքնահոս ոռոգումը բացառվում է: Անհրաժեշտ է դառնում ստեղծել մարգեր ու դարավանդներ, կամ էլ կիրառել արհեստական անձրևացման կամ այլ մեթոդներ, որոնք նույնպես լրացուցիչ նյութական միջոցներ ու ծախսեր են պահանջում:

Տրանսպորտում թեֆուքյուններն ազդում են թե՛ ճանապարհաշինության, թե՛ ճանապարհների շահագործման և տրանսպորտային միջոցների աշխատանքի վրա: Թեֆուքյուններն են թելադրում ճանապարհի պրոֆիլը և հատակագիծը, իսկ վերջիններս էլ, իրենց հերթին, ազդում են այնպիսի ցուցանիշների վրա, ինչպիսիք են մայրուղու երկարությունը, էներգիայի, վառելիքի, ջրի ծախսը, տրանսպորտային միջոցների (գնացք, ավտոմոբիլ) բեռնվածության աստիճանն ու շարժման արագությունը: Ռելիեֆի բնույթից կախված փոխվում են ճանապարհային թունելների, կամուրջների և այլ ինժեներական շինությունների չափերն ու քանակը:

Եթե հարթ տեղանքում 1 կմ երկաթուղու շինարարության արժեքը ընդունենք 100, ապա բլրապատ տեղանքում այն հավասար է 150-ի, իսկ լեռնային տեղանքում՝ 200-ի, այսինքն շինարարությունը թանկանում է կրկնակի անգամ: Չնայած այն բանին, որ խճուղիները ավելի հեշտությամբ են հարմարվում ռելիեֆային պայմաններին, այնուամենայնիվ, լեռնային տեղանքում նրանց կառուցումն ու շահագործումը նույնպես հանգեցնում է հողաւթայության աշխատանքների զգալի ավելացման, ինժեներական կառույցների ստեղծման և, իբրև արդյունք այդ բոլորի՝ աշխատանքների թանկացման:

Ռելիեֆային գործոնը որոշակի սահմանափակումներ է դնում նաև ֆաղաֆաշինության առաջ: Նոր բնակավայրերի ստեղծման և հների ընդարձակման համար լավագույն է այն տեղանքը, որի թեֆուքյունը չի գերազանցում 2—3°-ին, բայց և փոքր չէ 0,5°-ից: Ավելի մեծ թեֆուքյուններն իրենց հետ բերում են շենքերի, փողոցների, կոյուղու և ջրմուղի կառուցման, ինչպես և շահագործման թանկացում: Կես աստիճանից պակաս թեֆուքյունների դեպքում դժվարանում է կոյուղու և ջրմուղի կառուցումը (խրամատները ավելի խոր պետք է լինեն) ու ան-

հրաժեշտ է 'դառնում լրացուցիչ պոմպակայանների տեղադրումը (շրերի հեռացման համար):

Քաղաքաշինարարների հաշվարկներով ստացվում է, որ ընդամենը 5° թեքության տեղանքում կառուցված 500 հազ. բնակիչ ունեցող քաղաքի կառուցապատված մասի շահագործման ծախսերը 0,5° թեքության տեղանքում կառուցվածի համեմատությամբ աճում են ավելի քան 10 տոկոսով: Իսկ շահագործման ծախսերը, ինչպես հայտնի է, շինությունների օգտագործման ամբողջ ընթացքում բազմիցս անգամ գերազանցում են նրանց կառուցման ծախսերին:

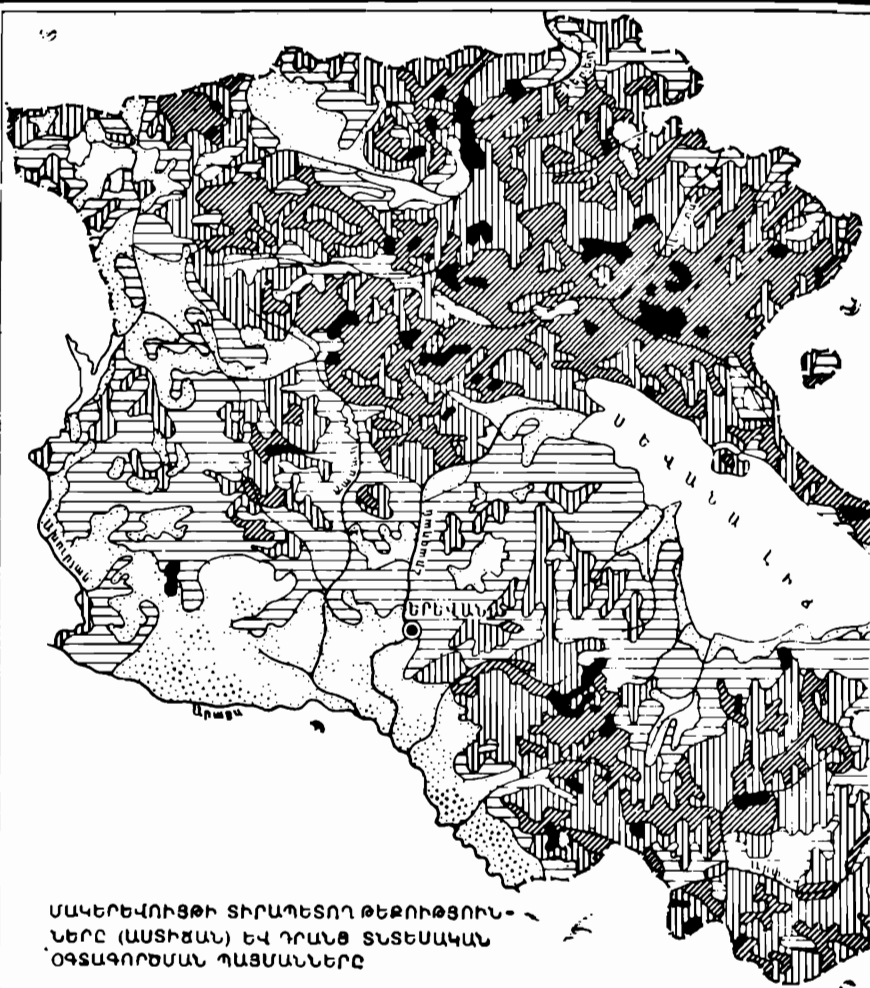
Նյութական արտադրության տարբեր բնագավառների համար մշակված են ինժեներական նորմատիվներ, որոնք տեխնիկական և տնտեսական տեսակետից բնութագրում են ռելիեֆային պայմանների ներգործության ուժը այս կամ այն ճյուղի վրա և լայնորեն կիրառվում են նախագծային աշխատանքներում:

Տարբեր ճյուղերի առանձնահատկությունների հաշվառման և տեխնիկատնտեսական նորմատիվների օգտագործման հիման վրա տրված է Հայկական ՍՍՀ մակերևույթի հետևյալ ընդհանուր որակական գնահատականը ըստ թեքությունների մեծության (գծ. 3):

1. Տափառակ և մեղմաթեփ հարթություններ. դրանց թեքությունը չի գերազանցում է 3°-ից: Ռելիեֆային պայմանները ժողովրդական տնտեսության պահանջների տեսակետից ընդհանուր առմամբ կարելի է գնահատել իբրև լավագույն: Թե գյուղատնտեսության, թե քաղաքաշինության և թե տրանսպորտի զարգացման համար, անտեսելով որոշ բացառություններ, լրացուցիչ միջոցառումներ չեն պահանջվում:

Այս հարթությունների ընդհանուր տարածությունը՝ կազմում է 5,2 հազ. քվա (հանրապետության ցամաքային տարածքի ավելի քան 18 տոկոսը), որը փոքր թիվ չէ, եթե հաշվի առնենք Հայկական ՍՍՀ տիպիկ լեռնային բնույթը: Սակայն հիպսոմետրիկ գործոնի պատճառով վիճակը զգալիորեն փոխվում է: Այսպես, առավել բարենպաստ և բարենպաստ բնական պայմաններ ունեցող բարձրության գոտիներին (մինչև 2000 մ, տես՝ աղյուսակ 2) բաժին է ընկնում հարթությունների կեսից քիչ ավելին միայն, որը ծառայում է իբրև արտադրության կազմակերպման տարածական բազիս: Մնացածը գտնվելով 2000 մ քաբձր, մասամբ է միայն ընդգրկված տնտեսական շրջանառության մեջ և գլխավորապես օգտագործվում է իբրև սեզոնային առատավայր:

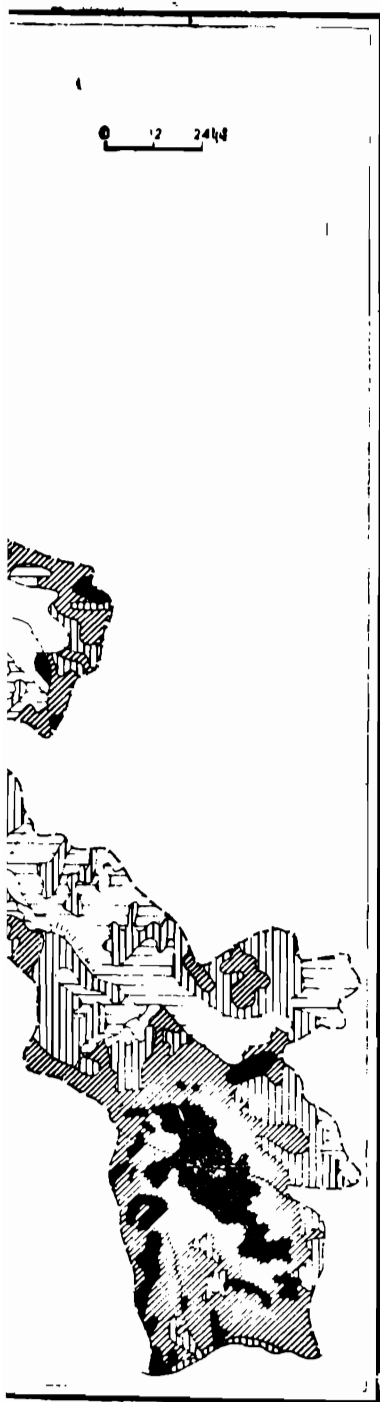
2. Մեղմաթեփ լանջեր (3°—8°). տնտեսական յուրացման պայմանները գնահատվում են ընդհանուր առմամբ իբրև լավ: Դա վերաբերում է հատկապես բնակչության տարաբնակեցմանը, խոշոր կապիտալ շինատարություններ և գյուղատնտեսությանը, որոնց լրացուցիչ ծախսերը այս-

ՄԱԿԵՐԵՎՈՒԹՅՈՒ ՏԻՐԱՊԵՏՈՂ ԹԵՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ԱՍՏԻՃԱՆ) ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

- Մինչև 3°, լավագույն
- 3°-8°, լավ
- 8°-16°, քավարար
- 16°-30°, սահմանափակ պիտանի
- 30° և ավելի, ոչ պիտանի

Նկ. 3. Հայկական ՍՍՀ մակերևույթի տիրապետող թեքությունները

տեղ, հարթությունների համեմատությամբ աճում են ոչ այնքան էլ մեծ չափով: Առավել զգալի է տրանսպորտային շինարարության պայմանների վատթարացումը:

Մեղմաթեք լանջերը զբաղեցնում են 7,4 հազ. քկմ տարածություն (հանրապետության ցամաքային տարածության ավելի քան 26 տոկոսը): Սրանց շուրջ կեսը՝ 47 տոկոսն ընկած է 2000 մ-ից բարձր, այսինքն անբարենպաստ հիպսոմետրիկ գոտիներում, որի հետևանքով նրանց տնտեսական նշանակությունը բավականին նվազում է:

3. Միջին բեֆուքյան լանջեր (8°—16°): Սրանց պայմանների ընդհանուր գնահատականը բավարար է: Այստեղ մասնավորապես տարածված են զգալի ուժի էռոզիոն պրոցեսները: Այս լանջերի օգտագործմը գյուղատնտեսության և շինարարության համար կարիք ունի մեծ ծախսեր պահանջող լրացուցիչ համալիր միջոցառումների: Շատ ավելի բարդ են տրանսպորտային շինարարության և ճանապարհների շահագործման պայմանները: Այնուամենայնիվ, ժամանակակից տեխնիկայի կիրառման դեպքում, մինչև 16° թեքություն ունեցող լանջերը հնարավոր է և տնտեսապես նպատակահարմար ընդգրկել արտադրական օգտագործման ոլորտի մեջ, հատկապես, եթե ի նկատի ենք ունենում մեր հանրապետության լավ և լավագույն պայմաններ ունեցող տարածությունների խիստ սահմանափակ լինելը:

Միջին թեքության լանջերը իրենց գրաված տարածությամբ մոտավորապես հավասար են մեղմաթեք լանջերին (7,5 հազ. քկմ)։

4. Զառիթափ լանջերը (16°—30°) միայն մասամբ են պիտանի մասսայական բնակեցման և բազմակողմանի արտադրական օգտագործման համար։ Այստեղ վտանգավոր չափերի են հասնում հողմահարման ու դենուդացիայի պրոցեսները, հողածածկը քայքայված է, դաշտավարության զբաղվել գրեթե անհնար է, սահմանափակ են նաև արոտային անասնապահության հնարավորությունները։ Բնակեցում և մասսայական շինարարություն կատարվում է միայն ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում։ Զառիթափ լանջերը զբաղեցնում են ավելի քան 7 հազ. քկմ տարածություն (հանրապետության ցամաքային տարածքի շուրջ 1/4-ը)։ Եթե ի նկատի ունենանք, որ դրա ճիշտ կեսն էլ գտնվում է 2000 մ-ից բարձր գոտիներում, ապա պարզ կլինի թե մեր հանրապետության համար ինչքան սահմանափակ է զառիթափ լանջերի նշանակությունը իբրև հասարակական արտադրության տարածական բազիսի և արտադրության միջոցի։

5. Հայկական ՍՍՀ ցամաքային տարածության մնացած մասը՝ 1,3 հազ. քկմ կազմում են 30°-ից բարձր բեկության խիստ զառիթափ լանջերը, դարափուլերն ու փառփները, որոնք պիտանի չեն ոչ բնակեցման և ոչ էլ մասսայական կապիտալ շինարարության համար։ Մինչև 40° թեքություններում շատ թանկ նստող դարավանդավորման շնորհիվ առանձին դեպքերում նպատակահարմար է ստեղծել բազմամյա տնկարկներ, ինչպես նաև սահմանափակ չափով զբաղվել արոտային անասնապահությամբ։ Սկսած 40° թեքություններից դրանց հնարավորությունները ևս բացառվում են։ Տեղանքը այլևս պիտանի չէ որպես հասարակական արտադրության տարածական բազիս օգտագործելու համար։

Ամփոփելով Հայկական ՍՍՀ տարածքի ռելիեֆային պայմանների որսկակետն զնահատումները, կարող ենք ասել, որ այստեղ բնակչության տարաբնակեցման ու նյութական արտադրության կազմակերպման համար առավել նպաստավոր և նպաստավոր ռելիեֆային պայմաններ կան ավելի քան 12 հազ. քկմ տարածության վրա (հանրապետության ցամաքային տարածքի ավելի քան 42 տոկոսը)։

Հասկանալի է, որ ռելիեֆային պայմանների վերոհիշյալ զնահատականի հիմքում դրված են ներկայումս գործող տեխնիկատնտեսական նորմատիվները, որոնք մշակված են արտադրողական ուժերի ու տեխնիկայի զարգացման արդի մակարդակի հաշվառմամբ։ Վերջիններիս զարգացման համեմատ կարող են փոփոխվել նաև այդ նորմատիվները, որոնք էլ, իրենց հերթին կհանգեցնեն տարբեր թեքության լանջերի օգտագործման տեխնիկական հնարավորությունների ու տնտեսական արդյունավետության փոփոխությանը։

Հողատարածությունների տնտեսական օգտագործման բնույթի վրա որոշակի ազդեցություն է ունենում նաև տարածքի հաջորդ հատկանիշը՝ լանջերի դիրքադրությունը, չնայած հարկ է նշել, որ այդ ազդեցությունը ոչ թե անմիջական է, այլ միջնորդվում է բնական միջավայրի այլ բաղադրիչներով, այն է՝ ռադիացիոն հաշվեկշռով, օդի և հողի խոնավությամբ, հողաբուսածածկությամբ, ջրերի մակերեսային հոսքով, լանջային պրոցեսների ինտենսիվությամբ և այլ երևույթներով:

Այդ տարրերի ու երևույթների կախվածությունը դիրքադրությունից նկատելի է դառնում՝ սկսած 5° թեքությունից: Ավելի փոքր թեքության տեղանքում դիրքադրությունը որևէ գործնական նշանակություն չունի և սովորաբար անտեսվում է: Հայկական ՍՍՀ-ում այդպիսի մակերևույթ ունեցող տարածությունները, ինչպես տեսանք, կազմում են շուրջ 30%: Մնացած 70 տոկոսի համար այս հատկանիշն արդեն գործնական հետաքրքրություն է ներկայացնում և պետք է հաշվի առնվի ըստ ամենայնի:

Պղնձտական Հայաստանում, նկատի ունենալով նրա աշխարհագրական լայնությունը և դրանով պայմանավորվող արեգակնային ճառագայթների անկման անկյան մեծությունը, ֆիզիկաաշխարհագրական տարրերի համալիրը մարդու համար առավել նպաստավոր բնական կենսապայմաններ է ստեղծում հյուսիսային և դրան մոտիկ (հյուսիսարևելյան և հյուսիս-արևմտյան) դիրքադրության լանջերում: Նրանց ընդհանուր տարածությունը 8,7 հազ. թվ է, այսինքն հանրապետության ընդհանուր տարածության 29 տոկոսը: Առավել չորային և մարդու կենսագործունեության համար պակաս նպաստավոր կենսապայմաններ ունեցող հարավահայաց (հարավային, հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան) լանջերը զբաղեցնում են 9,1 հազ. թվ, որը գերազանցում է 30 տոկոսին:

Տարածքի ընդհանուր բնութագրին ու օգտագործման առանձնահատկություններին ուղղակի առնչություն ունեն ինժեներաշինարարական և սեյսմիկ հատկանիշները:

Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրության դասընթացից հայտնի է, որ այստեղ գերակշռում են Վայոսիյն և կիսաժայռային մագմատիկ ու հրաբխային-նստվածքային ապարները, որոնք տարածքի երկրաբանական կառուցվածքի առանձնահատկությունների հետ մեկտեղ, հիմնականում բարենպաստ պայմաններ են ստեղծում ամուր հիմք պահանջող խոշոր կառույցների համար: Բայց և միաժամանակ, կապիտալ շինարարությանը լրացուցիչ դժվարություններ են հարուցում հաճախ կրկնվող սեյսմիկ երևույթները: Հանրապետությունը ամբողջովին գտնվում է սեյսմիկ գոտում, իսկ տարածքի 1/4-ը, հենց այն շրջանները, որտեղ կենտրոնացված է ամբողջ բնակչության մեկ երրորդը ավելին,

սեյսմիկ տեսակետից վտանգավոր է համարվում: Ըստ ընդունված սեյսմիկ շրջանացման սխեմայի, այդ տարածությունը մտնում է 7—9 բալանոց գոտու մեջ: Սեյսմիկ տեսակետից վտանգավոր շրջանների համար մշակված են կառուցապատման հատուկ տեխնիկական պահանջներ և նորմատիվներ, որոնց համաձայն անհրաժեշտորեն օգտագործվում են շենքերին ավելի մեծ ամրություն հաղորդող հակասեյսմիկ տարրեր, իսկ դա իր հերթին հանգեցնում է մետաղի, ցեմենտի, ինչպես նաև աշխատանքի լրացուցիչ ծախսումների և շինարարության ընդհանուր ծանկացման՝ միջին հաշվով 5—8 տոկոսով:

Սեյսմիկական առավել վտանգավոր գոտու մեջ են մտնում Շիրակի դաշտի, Արարատյան գոգավորության, Փամբակի լեռնաշղթայի և Զանգեզուրի շատ շրջաններ:

Հանրապետության որոշ մասերում տարածքի տնտեսական յուրացման, հատկապես կապիտալ շինարարության համար անբարենպաստ պայմաններ են ստեղծում սողանքները (Աղստե, Ախուրյան, Հրազդան, Վեդի գետերի, Որոտանի աջ վտակների հովիտներում), սելավները (Փամբակի, Մաստարայի սելավի և այլ գետհովիտներում), ինչպես նաև երկրի մակերևույթի մոտ գտնվող գրունտային ջրերը (Արարատյան դաշտ):

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊՐԱՆՔՆԵՐ

1.3. 1. Ինչու՞ կարելի է տարածքը դիտել որպես տնտեսական կատեգորիա:

2. Որո՞նք են մակերևույթի այն գլխավոր հատկանիշները, որոնք անմիջական ազդեցություն ունեն մարդու տնտեսական գործունեության վրա:

3. Տվե՛ք լանջերի թեքությունների դասակարգումը ըստ դրանց տնտեսական օգտագործման հնարավորությունների:

1.4. ԾԱՅԱԿԱՐ ՀԱՆԱՄՈՆԵՐԸ

Եթե Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական միջավայրի վերը նկարագրված հատկանիշները բնութագրում են բնակչության ու նյութական արտադրության տեղաբաշխման տարածական բազիսն ու արտաքին պայմանները և ավելի շատ ընդգծում տարածքի յուրացման դժվարությունները, ապա ընդերքի հայտնաբերված և ուսումնասիրված ռեսուրսները՝ օգտակար հանածոները հանդես են գալիս իբրև նյութական արտադրության պրոցեսին անմիջական մասնակցություն ունեցող տարր, աշխատանքի առարկա և միջոց, բնական արտադրողական ուժ:

Մակերևույթի ձևավորման երկրաբանական պայմանների և ընդերքի բարդ կառուցվածքի հետևանքով Հայկական ՍՍՀ տարածքը աչի է ընկ-

նում օգտակար հանածոների բազմազանությամբ և նրանց շատ տեսակների հարստությամբ:

Հանքային ռեսուրսների որոշ տեսակներ (պղինձ, կապար, ցինկ, երկաթ, ոսկի, կավ, շինարարական քար) հայերի և նրանց նախնիների կողմից օգտագործվել են դեռևս հնագույն ժամանակներում: Համաշխարհային գիտությունը ընդունում է այն փաստը, որ մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի կեսերին հենց Հայկական լեռնաշխարհում է կատարվել երկաթի ձուլման գյուտը:

Մարդկային հասարակության առաջընթացի, գիտության ու տեխնիկայի զարգացման համեմատ ընդլայնվել է ընդերքի հարստությունների շրջանակը, որոնք հայտնաբերվել և ներգրավվել են տնտեսական օգտագործման ոլորտը: Այդ ուղղությամբ հատկապես մեծ ծավալի աշխատանքներ կատարվեցին սոցիալիստական շինարարության տարիներին: Ստեղծվեց հանրապետության երկրաբանական ծառայություն, բացվեցին երկրաբանական գիտահետազոտական և ուսումնագիտական հաստատություններ: Մավալված գիտական, որոնողական և հետախուզական աշխատանքների շնորհիվ Հայկական ՍՍՀ ընդերքի երկրաբանական ուսումնասիրվածությունը բարձրացավ ժամանակակից մակարդակի, հայտնագործվեցին և հետազոտվեցին բազմապիսի օգտակար հանածոների տասնյակ և հարյուրավոր նոր հանքավայրեր, հայտնաբերվեցին օգտակար հանածոների նոր տեսակներ, մշակվեցին նրանց արդյունաբերական օգտագործման տեխնոլոգիական սխեմաները: Մի շարք ապարատեսակներ, որոնք նախկինում մարդու համար պիտանի չէին, ներկայումս համարվում են բարձրարժեք արդյունաբերական հումք և լայն կիրառություն ունեն ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերում (բենթոնիտային կավեր, պեոլիտ, հրաբխային խարամ և այլն):

Հայտնի է, որ հանքային ռեսուրսները ըստ բաղադրության և օգտագործման առանձնահատկությունների բաժանվում են երեք հիմնական խմբի՝ վառելիքային, մետաղային և ոչ մետաղային: Ծրկորոգ և երրորդ խմբերը Հայկական ՍՍՀ-ում ներկայացված են ամենաբազմազան տեսակների տեղական, հանրապետական և միութենական նշանակության հանքավայրերով: Մինչդեռ առաջին խմբի՝ հանքային վառելիքի արդյունաբերական պաշարներ չեն հայտնաբերված: Գործնական հետաքրքրություն են ներկայացնում գեոթերմալ ռեսուրսները, որոնց օգտագործման համար մշակված է նպատակային ծրագիր: Դրա իրականացումը կարող է նկատելի փոփոխություն մտցնել հանրապետության վառելիքաէներգետիկ հաշվեկշռի մեջ:

Սովետական Հայաստանում հայտնաբերված են 30 տարբեր մետաղների ավելի քան 900 հանքավայրեր՝ և երևակումներ: Առավել կամ պակաս տնտեսական արժեք են ներկայացնում մետաղների բոլոր հիմ-

նական խմբերը՝ գունավոր, սև, միախառնվող (լեգիրացնող), ազնիվ մետաղները և հազվագյուտ ու ցրված տարրերը:

Գունավոր մետաղներից տարածված է պղինձը, որի հանքավայրերը երկու տիպի են՝ պղնձահրաքարային և պղնձամոլիբդենային: Առաջին տիպին են պատկանում Ղափանի, Շամլուղի և Ալավերդու հանքավայրերը: Առավել հզոր են երկրորդ տիպի՝ պղնձամոլիբդենային հանքավայրերը, որոնց բաժին է ընկնում հանրապետության պղնձի պաշարների ավելի քան 80 տոկոսը: Ընդամին, սրանք, ի տարբերություն առաջին տիպի հանքավայրերի, մեծ մասամբ երկրի մակերեսին ավելի մոտ են ընկած, որի հետևանքով էլ բաց արդյունահանում կատարելու բարենպաստ պայմաններ ունեն, շնայած տրանսպորտային-աշխարհագրական դիրքի առումով զիջում են առաջին տիպի հանքավայրերին:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում հանրապետության տարբեր մասերում հայտնաբերվել են նաև ալյումինի հումքի՝ նեֆելինային սիենիտների հարուստ հանքավայրեր: Դրանցից լավ ուսումնասիրված են Փամբակի լեռնաշղթայում գտնվող Թեժ սարի խոշորագույն հանքավայրը, որի թե՛ լեռնահանքային, թե՛ տրանսպորտային պայմանները միանգամայն բարենպաստ են արդյունավետ շահագործում կատարելու համար: Հեռանկարում ժողովրդատնտեսական նշանակություն կարող են ձեռք բերել Մեղրու շրջանի հանքավայրերը:

Հիմնական գունավոր մետաղների հանքավայրերից արդյունաբերական նշանակություն ունեն բազմամետաղային՝ կապար-ցինկային հանքավայրերը, որոնցից նշանավոր են Ղափանին (Շահումյանը), Աղթալայինը, Ղազմայինը:

Լայն առումով գունավոր մետաղների խմբի մեջ են մտնում միախառնվող (լեգիրացնող) մետաղները, որոնցից մեր հանրապետությունում լայնորեն տարածված է մոլիբդենը: Այն հանդես է գալիս պղնձի հետ մեկտեղ: Միութենական շափանիշով խոշոր են համարվում Քաջարանի, Ագարակի և Լիճքի հանքավայրերը: Կարևոր նշանակություն ունեն նաև Հանքավանի և Ողեգիս գետի վերնագավառի հանքավայրերը: Մասնավորապես վերջիններիս հաշվին կարելի է զգալիորեն ավելացնել Հայկական ՍՍՀ մոլիբդենի արդյունաբերական պաշարները:

Ազնիվ մետաղների ինքնուրույն հանքավայրերից արդյունաբերական նշանակություն ունեն Զոդի և Մեղրաձորի ոսկու արմատային հանքավայրերը, որոնց շնորհիվ մեր հանրապետությունը ոսկու պաշարների միութենական հաշվեկշռում նկատելի տեղ է գրավում:

Սովետական Հայաստանի բնդերքը հարուստ է՝ հազվագյուտ և ցրված մետաղներով, որոնց նշանակությունը ժամանակակից արդյունաբերության և տեխնիկայի համար գնալով աճում է: Հայտնաբերված են,

Նկ. 4. Զանգեզուրի լեռների բարձրագույն գոտում 1940-ական թվականներին հայտնագործվել, հետախուզվել և ներկայումս շահագործվում է Քաջարանի պղնձամուրդենային խոշոր հանքավայրը: Տեղում կատարվում է հանքաքարի հարստացում:

Վասնավորապես, լեռնիումի, կադմիումի, սելենի, թելուրի, սկանդիումի, բիսմութի, գերմանիումի, գալիումի, ինդիումի հանքավայրեր:

Ընդհանրապես՝ Սովետական Հայաստանի մետաղային հանքերը

բազմատարր են, կոմպլեքսային: Հիմնական մետաղից բացի, հանքանյութում առկա են մեծ արժեք ներկայացնող ուղեկից տարրեր: Օրինակ, Ղափանի պղնձային հանքանյութում հազվագյուտ մետաղների, ծծմբի, երկաթի, ցինկի և ազնիվ մետաղների պարունակությունը պղնձի համեմատությամբ կազմում է շուրջ 110 տոկոս, Քաջարանի կոմբինատում արտադրվող պղնձային կոնցենտրատում՝ ավելի քան 80 տոկոս: Մոտավորապես նույն վիճակն է Ագարակի, Շամլուղի, Ախթալայի և մյուս պղնձամոլիբդենային, բազմամետաղային ու պղնձային հանքավայրերում:

Բարձրարժեք կոմպլեքսային հումք է նեֆելինային սիենիտը, որը ալյումինի օքսիդից բացի պարունակում է մեծ քանակությամբ սիլիկատ (կալծեքարհող), կալիում, նատրիում և այլ օգտակար տարրեր, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է արդյունաբերության առանձին ենթաճյուղի ու արտադրության հիմք հանդիսանալ:

Հայկական ՍՍՀ Անդրկովկասում առաջին տեղն է գրավում ոչ միայն գունավոր մետաղների, այլև երկաթի պաշարներով: Հայտնաբերված են մի քանի հանքավայրեր, որոնք, սակայն իրենց պաշարներով, հանքային կազմով, շահագործման և տրանսպորտային-աշխարհագրական պայմաններով համարժեք չեն: Ուսումնասիրության ներկա վիճակով արդյունաբերական առավել մեծ արժեք են ներկայացնում Հրազդանի, Աբովյանի (Կապուտանի) և Սվարանցի երկաթի հանքավայրերը:

Հրազդանի հանքավայրը խոշոր չէ. պաշարները հազիվ հասնում են 100 մլն. տ., երկաթի պարունակությունը 22—40 տոկոս է: Բայց հանքանյութի բարձր որակը (վնասակար խառնուրդների՝ ծծմբի և ֆոսֆորի աննշան քանակը) և առանց դոմենյան պրոցեսի բարձրորակ սպունգային երկաթի ստացման հնարավորությունը, ինչպես նաև լավագույն տնտեսա-աշխարհագրական դիրքը հանքավայրին առաջնակարգ նշանակություն են հաղորդում:

Աբովյանի երկաթի հանքավայրը ապատիտամագնետիտային է, երկաթի պարունակությունը՝ 40—65 տոկոս, պաշարները ըստ նախնական գնահատման՝ մի քանի հարյուր մլն. տ: Հանքանյութի կոմպլեքսային վերամշակման դեպքում կստացվի նաև սուպերֆոսֆատ: Տրանսպորտային-աշխարհագրական դիրքը բարենպաստ է:

Սվարանցի հանքավայրը ամենախոշորն է. պաշարները հաշվվում են ավելի քան 500 մլն. տ: Երկաթի պարունակության տոկոսը ցածր է, ընդամենը 20, բայց հանքանյութը բազմատարր է (մագնետիտա-օլիվինային). երկաթից բացի պարունակում է մագնեզիում, վանադիում, տիտան, նիկել և կոբալտ: Հանքանյութի կոմպլեքսային վերամշակումը հնարավորություն կտա չուգունից ու պողպատից բացի, կազմակերպել նաև այլ մետաղների մեծածավալ արտադրություն: Հանքավայրի շահա-

գործումը դժվարացնող լուրջ հանգամանք է նրա անբարենպաստ աշխարհագրական դիրքը՝ հանրապետության տրանսպորտային մայրուղիներից ու տնտեսական կենտրոններից հեռու գտնվելը, ինչպես նաև ունիվերսալ ղեկավար պայմանները:

Շատ բազմազան են ոչ մետաղային օգտակար ճանաժողովները, որոնցից մի քանիսը պաշարների մեծությամբ աչքի ընկնող տեղ են գրավում համապատասխան հանքային հումքի միութենական հաշվեկշռում (պեռլիտ, հրաբխային տուֆ, պեմզա, բենտոնիտային կավ և այլն): Ոչ մետաղային օգտակար հանածոների բոլոր երեք հիմնական խմբերն էլ՝ բնական շինանյութը, քիմիական հումքը և ինդուստրիալ հումքը հանրապետությունում ներկայացված են խոշոր և միջին չափսերի բազմաթիվ հանքավայրերով:

Բնական շինությունների հարստությամբ և բազմազանությամբ Հայկական ՍՍՀ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Անդրկովկասում և Միութենում:

Ֆիզիկամեխանիկական և դեկորատիվ լավագույն հատկություններ ունեցող հրաբխային տուֆերի երկրաբանական պաշարները գերազանցում են 2 մլրդ. մ³: Առանձնացված են հանքավայրերի տասնյակ խոշոր դաշտեր ու խմբեր, որոնցից են՝ Արթիկինը, Թալինինը, Անիպեմզայինը, Բյուրականինը, Ագարակինը, Մերձերևանյանը և այլն: Գերակշռում են վարդագույն, կարմրավուն, դեղնա-դարչնագույն և սև տուֆերը: Զգալի են նաև ֆելզիտային տուֆերի պաշարները (Նոյեմբերյան, Եղեգնաձորի շրջան և այլուր):

Տուֆի հանքավայրերի մեծ մասի համար բնորոշ են տրանսպորտային աշխարհագրական հարմարավետ դիրքը (հետախուզված հանքավայրերի կեսից ավելին ընկած է երկաթգծից առավելագույնը 10 կմ հեռավորության վրա և ապահովված է խճուղային ճանապարհներով) և վերգետնյա լեռնարդյունահանման աշխատանքների բարենպաստ պայմանները, որոնք ապահովում են տուֆի ցածր ինքնարժեքը և նրա օգտագործման շահավետությունը՝ արդյունահանման վայրից հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռավորության վրա:)

Մովետական Հայաստանը շատ ավելի հարուստ է բազալտներով, անդեզիտաբազալտներով ու անդեզիտներով: Դրանք հզոր շերտով տարածվում են հանրապետության հյուսիս-արևմուտքում, Գեղամա և Վարդգեսիսի լեռնաշղթաներում, Արագածի լանջերին, Զանգեզուրում: Ընդհանուր երկրաբանական պաշարները հաշվում են մինչև 125 միլդ. մ³: Բոլոր հանքավայրերն էլ տալիս են բարձրորակ շինաքար և խիճ, բայց մի քանիսը, մասնավորապես Կամո ու Ղափան քաղաքների շրջակայքի բազալտները պիտանի են նաև ձուլելու և մետաղի փոխարինիչներ, մեկուսիչներ ու հրակայուն նյութեր ստանալու համար (պետրալուրգիա):

Հայկական ՍՍՀ տարբեր շրջաններում լայն տարածում ունեն կրա-
քարը, պեմզան, տրասը (հրափխրաքարը), գիպսը, գաջը, որոնք ամուր
հանքային բազա են ստեղծում մածուղ նյութերի՝ ցեմենտի և կրի ար-
տադրության համար:

Հայտնաբերված և ուսումնասիրված են բարձրորակ լցանյութերի՝
օքսիդիանի, լիթոիդային պեմզայի, հրաբխային խարամի անդրկով-
կասյան և միոթենական նշանակության հանքավայրեր: Լիթոիդային
պեմզայի խոշոր կուտակումներ են հայտնաբերված Արագածի արևմուտ-
յան (Անիպեմզա, Պեմզաշեն) և արևելյան լանջերին: Օքսիդիանի և
խարամի կուտակումները նույնպես գտնվում են Արագածի ստորոտնե-
րում: Հատկապես տնտեսական մեծ նշանակություն ունի պեռլիտը, որը
լայն կիրառություն է գտել ոչ միայն շինանյութերի, այլև քիմիական,
ապակու արդյունաբերության ճյուղերում, ժողովրդական տնտեսության
մի շարք այլ բնագավառներում: ՍՍՀՄ-ում հայտնաբերված ու հետա-
խուզված պաշարների մեծ մասը կենտրոնացված է Հայկական ՍՍՀ-ում:
Խոշոր հանքավայրերից են Արագածինը և Ֆանտանինը:

Մարմարի ու մարմարացված կոնգլոմերատների ընդհանուր պա-
շարները մյուս շինանյութերի համեմատությամբ այնքան էլ մեծ չեն:
Այնուամենայնիվ, մի շարք հանքավայրեր ունեն արդյունաբերական նշա-
նակություն և աչքի են ընկնում բազմերանգ դեկորատիվ բարձր հատ-
կություններով: Հայտնի են Աղվերան-Արզականի, Արարատի, Կույբիշևի
(Ջարխեջի) հանքավայրերը:

Ամփոփելով, կարելի է ասել, որ Սովետական Հայաստանը ավելի
քան բավարար չափով ապահովված է ժամանակակից շինարարական
ինդուստրիայի համար անհրաժեշտ բոլոր տեսակի բնական շինարարա-
կան նյութերով, ինչպես նաև համապատասխան հումքով՝ արհեստական
շինանյութերի լայնածավալ արտադրություն կազմակերպելու համար:

Բազմապիսի ու հարուստ է նաև ոչ մետաղային օգտակար հանա-
ծոների երկրորդ խումբը՝ բիմիական հումքը:

Այստեղ առանձնահատուկ տեղ է գրավում կերակրի աղը (քարաղը),
որի երկու խոշոր ավազաններ են հայտնաբերված Արարատյան դաշ-
տում (Երևանի ու Հոկտեմբերյանի հանքավայրերը): Միայն Երևանի հան-
քավայրի հետախուզված պաշարները գնահատվում են մի քանի տասնյակ
մլրդ. տ., իսկ աղը աչքի է ընկնում բարձր որակով. քլորային նատ-
րիումի միջին պարունակությունը գերազանցում է 95 տոկոսից: Այս հան-
քավայրը ոչ միայն բավարարում է մեր հանրապետության (մասամբ
նաև Անդրկովկասի) կերակրի աղի գծով կենցաղային և արտադրական
պահանջները, այլև նախադրյալներ ստեղծում ապագայում քիմիական

արդյունաբերության նոր ճյուղի՝ քլորային միացությունների արտադրություն ստեղծելու համար¹։

Արդյունաբերական որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում քիմիական պարարտանյութերի համար ելանյութ ծառայող հանքատեսակները՝ ծծմբի հրաքարը (Ղափան, Շամլուղ), ֆոսֆորիտը (Զանախի գետի ավազանում), ապատիտը (Արովյան)։

Հայկական ՍՍՀ՝ քիմիական հումքի հաշվեկշռում աչքի ընկնող տեղ են գրավում կոմպեկքսային հանքատեսակների վերամշակման հետևանքով անջատվող քիմիական նյութերը։

Տնտեսական մեծ արժեք ունեն ոչ մետաղային օգտակար հանածոների երրորդ խմբի՝ ինդուստրիալ հումքի պաշարները։ Դրանցից են բենտոնիտային կավը (Իջևանի հանքավայր, պաշարները 30 մլն. տ.), հրակայուն ապարները (հրակայուն կավերը Թումանյանի և Գուգարքի շրջաններում, քրոմ-մագնեցիտային ապարները Շորժայում, դոլոմիտները Իջևանի շրջանում), ինչպես նաև ապակու հումքը (պեռլիտ, օբսիդիան, կվարցային ավազներ), հղկանյութերը և կիսաթանկարժեք գունազեղ քարերը (ազաթ, հասպիս, օնիքս)։ Վերջիններիս միջին մեծության հանքավայրեր են հայտնաբերված Իջևանի, Շամշադինի, Կալինինոյի և այլ շրջաններում։

Գնալով աճում է դիատոմիտների պահանջարկը, որը իբրև ֆիլտրող, ջերմամեկուսիչ, սպիտակեցնող նյութ և այլն, լայն կիրառություն ունի արդյունաբերության ամենատարբեր ճյուղերում։ Հայտնաբերված են դիատոմիտի շուրջ երկու տասնյակ հանքավայրեր, որոնց ընդհանուր պաշարները նույնպես միութենական հաշվեկշռում նկատելի բաժին ունեն։ Հարուստ են հատկապես Որոտանի (Մխիթանի շրջանում) Զրաձորի (Արարատի շրջանում) և Փարպիի (Աշտարակի շրջանում) հանքավայրերը։

Այսպիսով, Հայկական ՍՍՀ ընդերքում հայտնաբերված մետաղային և ոչ մետաղային օգտակար հանածոների բազմազանությունը և դրանց մեծ մասի պաշարների հարստությունը այլ գործոնների առկայության պայմաններում կարող են բավարար հիմք ծառայել արդյունաբերության արդեն ստեղծված ճյուղերի հետագա զարգացման և նոր ճյուղերի ստեղծման համար։ Միաժամանակ հարկ է նշել, որ վառելիքային օգտակար հանածոների բացակայությունը, անկասկած, հանրապետության տնտեսական զարգացումը արգելակող էական հանգամանք է և մշտապես իրեն զգացնել է տալիս։

¹ Միաժամանակ հարկ է նշել, որ քլորային միացությունների արտադրության էկոլոգիապես վնասակար լինելու հանգամանքը ի չիք է դարձնում Հայկական ՍՍՀ-ում դրա ստեղծման տեխնիկական հնարավորությունը տեսանելի հեռանկարում։

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են Հայկական ՍՍՀ մետաղային օգտակար հանածոների գլխավոր տեսակները և հանքավայրերը:

2. Բնութագրե՞ք ոչ մետաղային օգտակար հանածոները և թվարկե՞ք դրանց կիրառման գլխավոր բնագավառները:

1.5. ԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԸ

Հասարակական արտադրության՝ աշխարհագրական միջավայրը բնութագրող հատկանիշների մեջ առաջնակարգ դեր է կատարում կլիման, որը մաքուր կյանքի ու արտադրական գործունեության համար հանդես գալով որպես պայման, մի շարք դեպքերում կարող է ունենալ նաև ռեսուրսի, հասարակության արտադրամիջոցի նշանակությունը:

Մաքուր կյանքի ու հասարակական արտադրության վրա կլիմայի ազդեցությունը դրսևորվում է օդերևութաբանական տարրերի միջոցով: Ուստի և այդ ազդեցության բնութագիրն էլ ճիշտ կլինի տալ ըստ այդ տարրերի, որոնք են օդի ջերմությունը, խոնավությունը, մթնոլորտային տեղումները, մթնոլորտային ճնշումն ու փամփները և այլն:

Հատկանշական է, որ հանրապետության տարածքի ընդհանուր բարձրագույն վիճակի՝ հետևանքով օդի միջին ջերմաստիճանները սյուսեղ ալվելի ցածր են, քան դիտվում է աշխարհագրական այդ լայնություններում ընդհանրապես: Բնորոշ են նաև օդերևութաբանական ինչպես բոլոր տարրերի, այնպես էլ օդի ջերմաստիճանի թե՛ սեզոնային, թե՛ տարածական խիստ արտահայտված հակադրությունները:

Միջին տարեկան ամենաբարձր ջերմաստիճանը հավասար է 14° -ի (Զանգեզուրի հարավում), մինչդեռ ամենացածրը — 3° է (Արագած լեռ): Ինչ վերաբերում է բացարձակ ջերմաստիճաններին, ապա դրանց առավելագույնը 42° է (Արարատ օդերևութաբանական կայան), նվազագույնը՝ — 46° (Շուրաբադ), իսկ ամպլիտուդան՝ 88° :

Արտադրական նշանակություն ունեցող հատկանիշներից կարևոր են օդի միջին օրական ջերմաստիճանների 0° -ով անցնելու ժամկետները և 0° -ից բարձր միջին օրական ջերմաստիճանը, երբ ջուրը չի սառչում, բնությունը արթուն է և պայմաններ կան շատ բույսերի աճի ու զարգացման համար: Այդ տեսակետից ամենաբարենպաստ պայմաններ

¹ Կլիման որպես գյուղատնտեսության բնական ռեսուրս ուսումնասիրության առարկա է հատուկ գիտական դիսցիպլինի՝ ագրոկլիմաագիտության համար: Այն ինչ-որ չափով իբրև ռեսուրս են դիտում նաև կենդանական, քաղաքաշինությունը: Արտադրության տարբեր ճյուղերի վրա կլիմայի ներգործության հարցերով զբաղվում է լեռնաբանական կլիմաագիտությունը:

որ առկա են հանրապետության ծայր հյուսիսային և ծայր հարավ-արե-վելյան ցածրադիր հովտային շրջաններում, որտեղ 0° -ից բարձր միջին օրական ջերմաստիճանները տեղում են հունվարի վերջից կամ փետրվա-րի սկզբից մինչև դեկտեմբերի սկիզբը, այսինքն շուրջ 10 ամիս: Հան-րապետության տարածքի մեծ մասում, 800—2000 մ բացարձակ բարձ-րության գոտում այն տեղում է 7—8 ամիս (մարտից նոյեմբեր), իսկ բար-ձրը լեռնային գոտում՝ 4—5 ամիս (մայիսի վերջից մինչև հոկտեմբերի կեսը):

Կլիմայի արտադրական բնութագրի տեսակետից էական հատկանիշ է նաև օդի միջին ջերմաստիճանների 10° -ն անցնելու ժամկետները: Դա կարևոր է գյուղատնտեսական մի շարք բույսերի աճի ու զարգացման, ինչպես նաև բնակավայրերում ջեռուցման և ամառային տուրիստական սեզոնի տևողությունը որոշելու համար:

Գարնանը դրանք կարող են վրա հասնել ապրիլի սկզբին (հովտա-յին շրջաններում) կամ մայիսի վերջերին (բարձր լեռնային գոտում), իսկ աշնանը համապատասխանաբար՝ հոկտեմբերին և սեպտեմբերին: Այսպիսով, 10° -ից բարձր միջին օրական ջերմաստիճաններով ժամա-նակաշրջանի տևողությունը նույնպես տարբեր է, տատանվելով յոթ (ցած-րադիր գոտի) և երեք (բարձր լեռնային գոտի) ամսվա միջև:

Հանրապետության տարածքի համար բացահայտված է հետևյալ օրինաչափությունը: Գարնան «բարձրացումը» դեպի լեռները տեղի է ունենում յուրաքանչյուր 3—4 օրը 100 մ արագության, իսկ օդի 0° , 5° , 10° և 15° միջին օրական ջերմաստիճաններ ունեցող ժամանակաշր-ջանի տևողությունը յուրաքանչյուր 100 մ-ի վրա կրճատվում է 5—10 օրով:

Անսառնամանիք օրերի թիվը, որը շատ կարևոր է հատկապես գյու-ղատնտեսության համար, առավելագույնին հասնում է Մեղրիում (253), մինչդեռ երկրագործության վերին սահմանում՝ շուրջ 2200 մ բացարձակ բարձրության վրա կազմում է 120—130 օր, իսկ Արագածի օդերևութա-բանական կայանում (ավելի քան 3225 մ բարձրության վրա) ընդամենը 60 օր է:

Երկրագործական շրջանների մեծ մասում գարնանային ցրտահա-րությունները ավարտվում են ապրիլի վերջին, աշնանային ցրտահարու-թյունները սկսվում են հոկտեմբերին: Փրեթե ամեն տարի դրանք զգալի վնաս են հասցնում հանրապետության գյուղատնտեսությանը:

Կլիմայի արտադրական բնութագրման առումով ուշադրության ար-ժանի ցուցանիշ է հողի ջերմաստիճանը: Նա ոչ միայն բնութագրում է բույսի միջավայրը, այլև սառեցման կետը անցնելիս ազդում է նաև շի-նարարական աշխատանքների վրա:

Ծայր հարավ-արևելյան և հյուսիսային ոչ ընդարձակ հովտային շրջան-

ներում տարին բոլոր հողը գործնականում չի սառչում, միջին լեռնային գոտում ավելի քան կես մետր խորության վրա բացասական ջերմաստիճանների տևողությունը կազմում է 2—3 ամիս, իսկ բարձր լեռնային գոտում՝ մինչև 6 ամիս (1,5 մետր խորության վրա)։

Ցածրադիր գոտում գարնանացանի ընթացքում (մարտ) հողը 5—10 սմ խորությամբ, ուր ընկնում է սերմը, 7°-ից տաք է։ Ամառվա ընթացքում ամենաբարձր ջերմաստիճանը ցածրադիր գոտում հասնում է 30°-ի, իսկ միջին լեռնային գոտում՝ 20°-ից մինչև 25°-ի։

Մարդու օրգանիզմի նորմալ զարգացման, բույսերի, ինչպես նաև որոշ արտադրությունների համար որոշակի նշանակություն ունի օդի խոնավությունը, որը նույնպես հանրապետության տարածքում ենթակա է խիստ մեծ տատանումների։ Օդի բացարձակ խոնավության ծայրահեղ ցուցանիշները ամռան ընթացքում լինում են՝ առավելագույնը 72 մբ (Արագած), նվազագույնը՝ 17 մբ (Մեղրի)։ Հարաբերական խոնավության ցուցանիշները հետևյալն են. բարձր լեռնային գոտում այն հավասար է 60—70 տոկոսի, որը մարդու օրգանիզմի վրա բարերար ներգործություն է ունենում, ստորին գոտում հազիվ հասնում է 30—35 տոկոսի, իսկ առանձին օրեր նույնիսկ 15—20 տոկոսի։ Սա արդեն շատ ցածր ցուցանիշ է և անբարենպաստ է համարվում մարդու առողջության համար։

Հայկական ՍՍՀ-ն ընդհանրապես չորային երկիր է։ Այստեղ միջին հաշվով տարեկան թափվում է 511 մմ մթնոլորտային տեղումներ, (տարբեր տարիներ տեղումների գումարը կարող է տատանվել 450—600 մմ միջև)։ Բայց տարածքի մեծ մասում, հատկապես ստորին և միջին գոտիներում գոլորշունակությունը (հնարավոր առավելագույն գոլորշիացումը) մեծ չափով գերազանցում է տեղումների քանակը, որի հետևանքով և դիտվում է խոնավության պակաս։ Տեղումների քանակը, գոլորշունակությունը և դրանց տարբերության հետևանքով գոյացող խոնավության պակասը հանրապետության տարածքում շատ խայտաբղետ պատկեր են ստեղծում։ Չնայած դրան, նկատելի է ըստ բարձրության գոտիների նրանց փոփոխման որոշակի օրինաչափություն, այն է՝ տեղումների քանակը ավելանում է ստորինից դեպի բարձրադիր գոտիները, մինչդեռ գոլորշունակությունը աճում է հակառակ ուղղությամբ։ Դրա հետևանքով էլ տեղանքը ինչքան ցածրադիր է, այնքան ավելի խիստ է խոնավության պակասը։

Այսպես, բարձրադիր գոտում, որտեղ գոլորշունակությունը 600 մմ-ից էլ պակաս է, տեղումների տարեկան առավելագույն քանակը հասնում է 800—900 մմ-ի, միջին լեռնային գոտում գոլորշունակությունը նկատելիորեն աճում է (մինչև 700—800 մմ), բայց տեղումների քանակը արդեն շատ չէ՝ 400—500 մմ։ Ստորին գոտում գոլորշունակությունը հասնում է իր առավելագույնին՝ 1000—1300 մմ, դրան հակառակ տե-

լումների տարեկան քանակը նվազագույնի՝ 200—300 մմ, Արդյունքը ինում է այն, որ գյուղատնտեսության համար խոնավության տեսակետից ամենաանբարենպաստ պայմանները առկա են ստորին գոտում որոնե տիրապետող են կիսաանապատային և չոր տափաստանային բնական անդշտները, ուր առանց արհեստական ոռոգման անհնար է երկրագործություն զարգացնել:

Գյուղատնտեսության համար կարևոր հանգամանք է նաև մթնոլորտային տեղումների տարեկան բաշխումը, որը ընդհանուր առմամբ կաշի է գնահատել որպես բարենպաստ: Հանրապետության գրեթե ամբողջ տարածքում ամսական առավելագույն տեղումները թափվում են մայիսին (տեղումների տարեկան գումարի շուրջ 20 տոկոսը), այսինքն այն ժամանակ, երբ գյուղատնտեսական գարնանային հիմնական աշխատանքները ավարտված են:

Ամսական տեղումների երկրորդ մաքսիմումը դիտվում է աշնանը (հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին): Դա բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում աշնանացան կուլտուրաների համար, բայց զգալիորեն դժվարացնում է Երոշ տեխնիկական կուլտուրաների և խաղողի բերքահավաքը:

Գարնանը և ամռանը անձրևները մեծ մասամբ տեղատարափ են, հաճախակի է կարկուտը, որը գյուղատնտեսությանը զգալի վնաս է պատճառում:

Հանրապետության տարածքում, բացառությամբ Արարատյան դաշտի, ամենասակավ տեղումներով եղանակը ձմեռն է: Եթե չհաշվենք ցածրադիր գոտու որոշ ոչ ընդարձակ տարածություններ, հանրապետության մեծ մասում ձմեռը տևում է 3 ամսից ավելի (Սևանի ավազանում և բարձրալեռնային շրջաններում 4—6 ամիս): Ձյան շերտի հաստությունը, որպես կանոն, ավելանում է ըստ տեղանքի բարձրության: Ստորին գոտու հովիտների հատակային մասում այն չի անցնում 10 սմ-ից, նախալեռնային գոտում հասնում է մինչև 0,5 մ-ի, լեռնայինում՝ 1,0 մ-ի, իսկ 2500 մ-ից բարձր գոտում կարող է գերազանցել նույնիսկ 1,5 մ-ին:

Առատ ձյունը, որքան ցանկալի է խոնավության կուտակման, ձմեռային տուրիքի և սպորտի տարածման առումով, նույնքան տրանսպորտի (հատկապես ավտոմոբիլային) և շինարարության համար նկատելի դժվարություններ է հարուցում, իսկ որոշ լեռնանցքներում տրանսպորտային հաղորդակցության ժամանակավոր ընդհատման պատճառ է դառնում:

Բազմապիսի գործոնների (ընդհանուր ցիրկուլացիոն, հիպսոմետրիկ, լեռնագրական և այլն) ազդեցության տակ ֆամիների ուղղությունը, հաճախականությունը և ուժը մեծ փոփոխություններ են կրում թե ժամանակի ընթացքում, թե տեղից տեղ: Մթնոլորտային միջին տարեկան

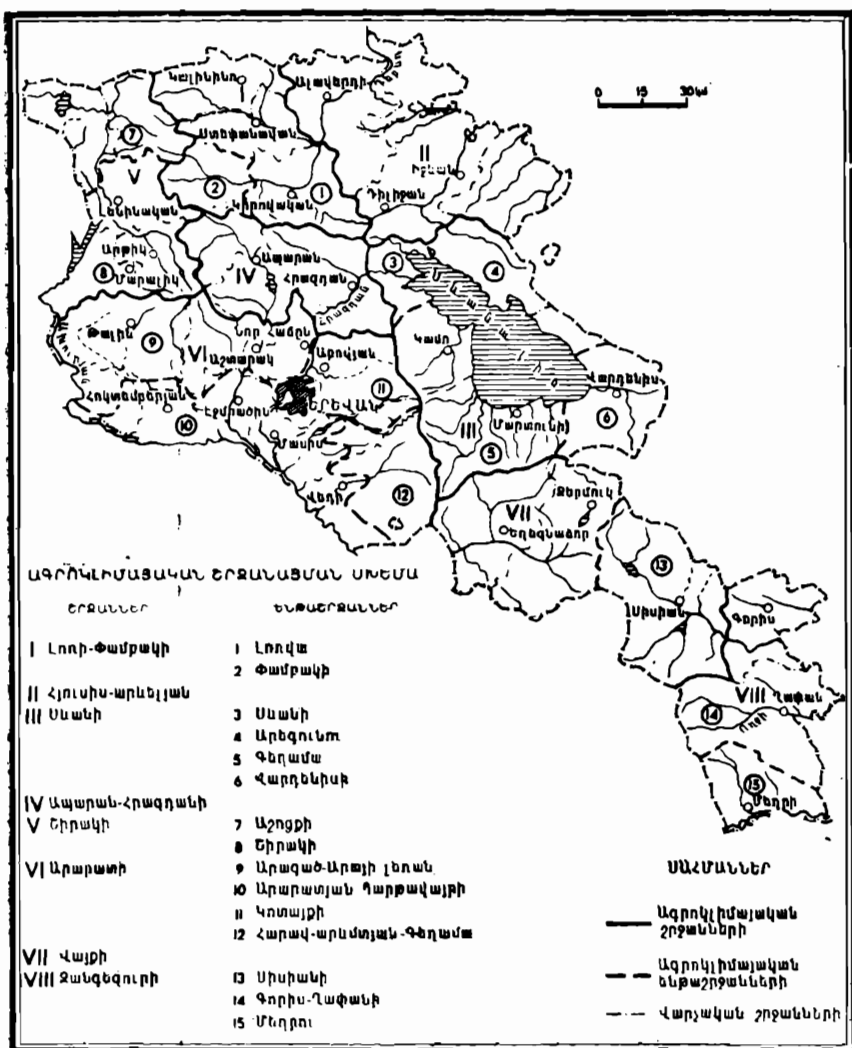
առավելագույն ճնշումը դիտվում է հանրապետության ծայր հյուսիսում և հասնում է 962 մբ., նվազագույնը՝ Արագածում է և չի անցնում 680 մբ.-ից:

Հայկական ՍՍՀ մեծ մասում տիրապետող քամիների արագությունը չի գերազանցում 7,5 մ/վրկ-ին, որն ըստ Բոֆորտի սանդղակի համապատասխանում է 4 բալի (չափավոր քամի): Սակայն շատ շրջաններում հաճախակի են 10—15 մ/վրկ (6—7 բալ) արագության՝ այսինքն ուժեղ քամիները: Օրինակ, Միսիանի լեռնանցքում քամիները տարվա ընթացքում այդպիսի արագությամբ կարող են սուրալ 86 օրը, Երևանում՝ 67, Սևանում՝ 28, Լենինականում՝ 22 օր և այլն: Քամիները սովորաբար, ավերիչ ուժի չեն հասնում, բայց մի շարք շրջաններում առաջացնում են հողային շերտի հողմահարում, դժվարացնում են արտադրության առանձին ճյուղերի աշխատանքը և վատթարացնում մարդու կյանքի բնական պայմանները: Միաժամանակ ներկայիս տեխնիկան թույլ է տալիս բամու էներգիան վերափոխել էլեկտրական էներգիայի: Հանրապետության տարբեր վայրերում մոտավոր հաշվումներով կարելի է կառուցել հարյուրավոր հողմաէլեկտրակայաններ, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է արտադրել տարեկան հարյուր հազարավոր կվտ-ժ էլեկտական էներգիա:

Կլիմայի, իբրև բնական պայմանի ու ռեսուրսի գիտական սպառիչ գնահատականը ենթադրում է ոչ միայն առանձին օգերևութաբանական տարրերի վերլուծություն, այլև մարդու կյանքի ու արտադրական գործունեության վրա ամբողջությամբ վերցրած կլիմայի ազդեցության բազմակողմանի բնութագրություն, նրա կոմպլեքսային գնահատում և ապա, վերջինիս հիման վրա, տարածքի շրջանացում: Կլիմայի ուսումնասիրվածության արդի մակարդակը դեռևս հնարավորություն չի տալիս այդպիսի շրջանացում կատարել, չնայած արտադրության առանձին ճյուղերի, ինչպես նաև մարդու կենսագործունեության առանձին կողմերի պահանջների համար այդպիսի շրջանացման սխեմաներ մշակված են: Դրանցից է ագրոկլիմայական շրջանացումը, որը կլիմայական պայմանները քննարկում ու գնահատում է գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման հնարավորությունների տեսանկյունից¹: Ագրոկլիմայական շրջանացման վերջին սխեմայի համաձայն Հայկական ՍՍՀ տարածքը բաժանվում է ագրոկլիմայական երկու մարզերի, ութ շրջանների և տասնհինգ ենթաշրջանների (գծ. 5):

Ինչ վերաբերում է հանրապետության տարածքի բնութագրությանը ըստ տիրապետող եղանակների, ապա դրա մասին մոտավոր պատկե-

¹ Տե՛ս Агроклиматические ресурсы Армянской ССР. Под ред. Р. С. Мкртчяна.— Л.: Гидрометеоиздат, 1976.

Նկ. 5. Հայկական ՍՍՀ ագրոկլիմայական շրջանացումը (ըստ Ռ. Ս. Մկրտչյանի)

րացում է տալիս № 3 աղյուսակը: Հայկական ՍՍՀ տարածքը, գտնվելով միջին աշխարհագրական լայնություններում, աչքի է ընկնում տարվա բոլոր չորս եղանակների ցայտուն արտահայտվածությամբ: Ինչպես երեւում է աղյուսակից, Հայկական ՍՍՀ տարածքի ավելի քան 1/3-ի համար բնորոշ է չափավոր տաք և տաք ձմեռը (Զանգեզուրի, Վայքի և Հյուսիս-արևելքի ցածրադիր հովտային շրջաններ, Արարատյան դաշտի որոշ հատվածներ), մինչդեռ մոտ 2/3-ում ձմեռը ցուրտ և չափավոր

ՑԱՐԿԱԿ ԵՎ ԱՆՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԲՆԱԾՔԱՎԵՐՈՒՆ ԵՎ ՑԱՆԱԾԱԾԱԿԱՆ ԲԱՇԽՈՒՄԱՆ

Տարվա եղանակ-ները	Եղանակների բնութագիրը							
	Ցուրտ	Չարևոտ	Չուշ	Չակաղոր	Չակաղոր տաք	Տաք	Շատ տաք	Շոգ
Ձմեռ	$\frac{-10^{\circ}-\text{ից ցածր}^1}{3,6 (12\%)}$	$\frac{-6^{\circ}-10^{\circ}}{14,7 (50\%)}$	—	—	$\frac{-4^{\circ}-8^{\circ}}{7,2 (24\%)}$	$\frac{-4-\text{ից բարձր}}{4,2 (14\%)}$	—	—
Գարուն	$\frac{0^{\circ}-\text{ից ցածր}}{2,3 (8\%)}$	—	$\frac{0^{\circ}-6^{\circ}}{15,4 (52\%)}$	—	$\frac{6^{\circ}-10^{\circ}}{7,2 (24\%)}$	$\frac{10^{\circ}-16^{\circ}}{4,8 (16\%)}$	—	—
Ամառ	—	—	$\frac{8^{\circ}-10^{\circ}}{0,6 (2\%)}$	$\frac{10^{\circ}-14^{\circ}}{6,3 (23\%)}$	$\frac{14^{\circ}-18^{\circ}}{11,5 (39\%)}$	$\frac{15^{\circ}-22^{\circ}}{6,0 (20\%)}$	$\frac{22^{\circ}-28^{\circ}}{4,3 (14\%)}$	$\frac{28^{\circ}-\text{ից 1 ամիս}}{1,0 (3\%)}$
Աշուն	$\frac{0-\text{ից ցածր}}{0,5 (2\%)}$	—	$\frac{0^{\circ}-8^{\circ}}{5,9 (19,5\%)}$	—	$\frac{6^{\circ}-10^{\circ}}{13,7 (46\%)}$	$\frac{10^{\circ}-16^{\circ}}{9,5 (32\%)}$	$\frac{16-\text{ից բարձր}}{0,1 (0,5\%)}$	—

1. Համարիչը ցույց է տալիս տարվա եղանակի տիպիկ ամսվա օդի ջերմաստիճանը, հայտնվարը, այն տարածությունը (հազ. կմ.), որտեղ տիբուպիտող է տվյալ բնութագիրը ունեցում եղանակը (փակագծում՝ նույն տարածույթում տվյալ տարածությունը չկա):

ցուրտ է: Տարածքի 16 տոկոսում գարունը տաք է (Արարատյան դաշտ, Վայքի): Զանգեզուրի, հյուսիս-արևելքի ցածրադիր հովտային և որոշ նախալեռնային շրջաններ): Տարածքի կեսից ավելին (հիմնականում 1500 մ-ից բարձր գոտիները) բնութագրվում է զով և ցուրտ գարունով:

Ինչ վերաբերում է ամառը, ապա այն հանրապետության: տարածքի 3/4-ում չափավոր տաք, տաք, շատ տաք և նույնիսկ շոգ է: Դա նշանակում է, որ այդ տարածքում ամենուրեք հուլիսյան միջին ջերմաստիճանը չի իջնում 14°-ից և միայն բարձր լեռնային գոտում է, որ ամառը զով և չափավոր զով է (հուլիսյան միջին ջերմաստիճանը 10—14° է):

Աշունը բնորոշվում է տաք, տաք և շատ տաք, տարածքի մնացած մասերում՝ զլխավորապես բարձր լեռնային գոտում, տիրապետում է զով, փակ մերձկատարային մասերում՝ նույնիսկ ցուրտ աշունը:

ՀԱՐՈՒՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՂԱՆՔՆԵՐ

1. Բնութագրեք Հայկական ՍՍՀ կլիմայական պայմաններն ու ռեսուրսները ըստ Վլիմայի օդերևութաբանական տարրերի՝ օդի ջերմության, խոնավության, մթնոլորտային տեղումների, մթնոլորտի ճնշման ու քամիների:

2. Ինչպիսի՞ք են տարվա եղանակները Հայկական ՍՍՀ տարածքում: Ինչպիսի՞ն է զբաղեց տարածական բաշխումը:

1.6. ԶՐԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐ

Զրային տարածությունը ցամաքի հետ մեկտեղ կազմում է երկրագնդի տարածքը: Կ. Մարքսը տնտեսական առումով ջուրը համազոր է համարում հողատարածքին, այն նույնպես դիտելով որպես՝ արտադրության պրոցեսի, մաքուր արտադրական գործունեության անհրաժեշտ նյութական պայման, արտադրության ունիվերսալ միջոց՝ ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի համար: Ընդամին, որոշակի մաքրության ջրի առկայությունը անհրաժեշտ պայման է նաև մարդու կյանքի համար: Հասկանալի է, որ ժողովրդական տնտեսության տարրեր ճյուղեր տարրեր պահանջներ են ներկայացնում ջրի թե՛ քանակի, թե՛ որակի նկատմամբ:

Սրանց մի մասը (ալյուդատնտեսությունը, սննդի արդյունաբերությունը, մասամբ կոմունալ տնտեսությունը և այլն) առավելապես ջուր սպառող (ծախսող) ճյուղեր են, առանձին արտադրություններում ջուրը օգտագործվում է նույնիսկ որպես հումք: Մյուս ճյուղերը (լեռնահանքային, մետալուրգիական, էլեկտրաէներգետիկ, քիմիական և այլն) ջուրը ծախսելով—օգտագործելով հանդերձ, չեն սպառում, այլ մասնակից դարձնելով տեխնոլոգիական պրոցեսին, ազդում են նրա միայն որակի վրա: Այս դեպքում հնարավորություն կա մաքրման համապատասխան

աշխատանքներ կատարելուց հետո այդ ջրի նույն քանակությւնը ներքից օգտագործել։ դա կուլում է ջրի օգտագործում փակ քիսեմալով, կամ շրթ-ջանառու ջրամատակարարում։

→ Որեւէ տարածքի ջրային ռեսուրսները գնահատելիս, ջրի քանակից բացի, պետք է հաշվի առնվի նաև նրա որակը, ինչպես և ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի առանձնահատկությունները, նրանց պահանջը ջրի քանակի ու որակի նկատմամբ։

Հայկական ՍՍՀ-ն, հեռու լինելով ծովերից, ունի միայն ցամաքային ջրերի ռեսուրսներ, կազմված երեք բաղադրիչից՝ գետային հոսքից, ստորերկրյա ջրերից և կուտակված պաշարներից։ ←

Հանրապետության ջրագրական առանձնահատկությունն այն է, որ ջրային ռեսուրսները գրեթե ամբողջությամբ ձևավորվում են նրա սահմաններում այնտեղ թափվող մթնոլորտային տեղումների հաշվին, առանց տրանզիտային հոսքի էական մասնակցության։

Նախորդ րաժնում մենք տեսանք, որ հանրապետության տարածքում թափվող տեղումները ջրառատ տարիներին կազմում են շուրջ 600 մմ հաստության մի շերտ, որը հավասար է 18 մլրդ խմ ջրի քանակության։ Դա Հայկական ՍՍՀ ջրային հաշվեկշռի մուտքային մասն է։ Ջրային հաշվեկշռի ելքային մասում 54 տոկոսը գոլորշիանում է և միայն 46 տոկոսն է (ընդամենը 8 մլրդ խմ), որ գոյացնում է հոսքի Սա իր հերթին, մոտավորապես հավասար չափով բաշխվում է մակերսային հոսքի ու ստորերկրյա հոսքի միջև։ Այսպիսով, հանրապետության բնակչության մեկ շնչին միջին հաշվով հասնում է առավելագույն հոսքի ղեկավարում 2,4 հազ. խմ ջուր, իսկ նվազագույն հոսք ունեցող տարում (երբ գումարային պաշարները հավասար են շուրջ 5 մլրդ խմ), 1,5 հազ. խմ։

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե այդ ցուցանիշները բավականին բարձր են։ Բայց իրականում Սովետական Հայաստանը սակավաջուր երկիր է և ունի ջրատնտեսական լարված հաշվեկշիռ։ Նախ, այդ ցուցանիշները Սովետական Միության հանրապետությունների և աշխարհի երկրների մեծ մասի համեմատությամբ բազմապատիկ անգամ ցածր են։ Այնուհետև, ջրային ռեսուրսների թե տարեկան, թե տարածական բաշխումը չի համընկնում ժողովրդական տնտեսության ջրի պահանջին, որի հետևանքով էլ առանձին շրջաններում տարվա որոշ ամիսներին ջրի խիստ պակաս է նկատվում։

Հայկական ՍՍՀ տարածքը պատկանում է կասպից ծովի ներմայրցամաքային անհոս ավազանին։ Այնտեղ հաշվված է 210 գետ՝ յուրաքանչյուրը ավելի քան 10 կմ երկարությամբ։ Սրանք Կուր (հանրապետության տարածքի 24 տոկոսը) և Արաքս (76 տոկոս) գետերի վտակներն են։ Գետերը կարճ են, ջրահավաք ավազանները՝ փոքր։ Եթե չհաշվենք Արաքս և Ախուրյան սահմանային գետերը, ապա հանրապետության

գետերից ամենաերկարներն են Դեբեդը (Փամբակի հետ միասին)՝ 152 կմ, Հրազդանը՝ 146 կմ, Որոտանը՝ 119 կմ: Մնացածից յուրաքանչյուրը Հայկական ՍՍՀ սահմաններում ունի 100 կմ-ից պակաս երկարություն:

Առավել ընդարձակ ջրահավաք ավազանով աչքի են ընկնում նույն Դեբեդը՝ 4050 քառ. կմ, Ախուրյանը (առանց Թուրքիայի մասի)՝ 3602 քառ. կմ, Քասաղը Սև ջրի հետ միասին՝ 3450 քառ. կմ և Հրազդանը՝ 2390 քառ. կմ:

Մթնոլորտային տեղումների համեմատաբար աղքատ լինելը և ջրհավաք ավազանների փոքր տարածությունը պատճառ են այն բանի, որ գետերը սակավաջուր են, որ հանրապետությունում բացակայում են կենտրոնացված, շատ թե քիչ հզոր ջրահոսքերը: Ամենաջրառատ գետը Սևջուրն է, որը սնվում է Արագածի ստորոտներում փոված հրաբխային լավաների տակից բխող հզոր աղբյուրներից: Նրա հոսքը մեկ վայրկյանում ավելի քան 34 խոր. մ է: Երկրորդ գետը Դեբեդն է: Այրումի մոտ նրա հոսքը հավասար է 33 խոր.մ/վրկ: Սրան հաջորդում են Արփան, Որոտանը, Հրազդանը, Աղստևը: Մնացած գետերից յուրաքանչյուրի հոսքը 1 վայրկյանում չի հասնում նույնիսկ 10 խոր. մ-ի:

Ջրօգտագործման տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում հոսքի սեզոնային բաշխումը, գետերի ջրային ռեժիմը, որը պայմանավորված է դրանց սնման բնույթով: Կուրի ավազանի գետերի համար բնորոշ է ձնհալքային և անձրևային սնումը: Ստորերկրյա սնումը երկրորդական դեր ունի: Արաքսի ավազանում ձնհալքային-անձրևայինի հետ մեկտեղ կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում և ստորգետնյա սնումը: Առանձին դեպքերում ստորերկրյա սնումը դառնում է նույնիսկ հիմնական, այսինքն, նրա շորհիվ ձևավորվում է գետի հոսքի քանակի կեսից ավելին: Հիմնականում ստորերկրյա սնում ունեն Սևջուրը, Գավառագետը, Մասրիկը, Ազատը, Հրազդանը, մասամբ նաև Ախուրյանն ու Որոտանը: Սրանց հոսքը տարվա ընթացքում համեմատաբար հավասարաչափ է բաշխվում, չնայած որ գարնանը ջրի մակարդակի զգալի բարձրացում, այնուամենայնիվ, նկատվում է:

Հանրապետության գետերի մեծ մասում, որտեղ սնումը հիմնականում ձնհալքային-անձրևային է, առավելագույն հոսքը (տարեկան: հոսքի 50—67 տոկոս) անցնում է գարնան երեք ամսվա ընթացքում, իսկ նվազագույնը՝ ձմռանը (7—13 տոկոս):

Հանրապետության տարածքի գումարային հոսքի տարեկան բաշխումը տնտեսական օգտագործման տեսակետից նույնպես բարենպաստ չէ: Վարարման երեք ամիսներին (ապրիլ, մայիս, հունիս) բաժին է ընկնում ամբողջ մակերեսային հոսքի շուրջ կեսը, մինչդեռ ջրի ամենամեծ

պահանջի ժամանակ, այսինքն ամռանը և աշնան սկզբին՝ ընդամենը 20 տոկոսը:

Մոտավոր հաշվումները ցույց են տալիս, որ նույնիսկ միջին խոնավության տարիներին ամռանը հանրապետության ամբողջ տարածքում ջրի պակասը մոտենում է 1 մլրդ խոր. մ.-ին: Ենթադրվում է, որ առաջիկայում օգտագործման աճի համեմատ այդ պակասը ավելի կմեծանա: Տնտեսական-արտադրական կարևոր հատկանիշ է գետահունների մեծ անկումը, որով և պայմանավորվում են գետերի հիդրոէներգետիկ պաշարների համեմատաբար բարձր տեսակարար ցուցանիշները, այսինքն ջրհավաք ավազանի միավոր տարածությանը կամ հունի միավոր երկարությանը ընկնող պաշարները, թեև ինչպես տեսանք, մակերեսային հոսքը աղքատ է, գետերը սակավաջուր են:

Ջերջին ճշտված տվյալներով Հայկական ՍՍՀ տարածքի էներգամոդուլը հավասար է ըստ տեխնիկական պաշարների՝ 300 հազ. կվտ.-ժամ/կմ², ըստ օգտագործման համար տնտեսապես արդյունավետ պաշարների՝ 150 հազ. կվտ.-ժամ/կմ²:

Տեխնիկապես հնարավոր է տարբեր հզորության հիդրոէլեկտրակայաններ կառուցել հանրապետության շուրջ 5 տասնյակ գետերի վրա, բայց մասնագետների ուսումնասիրություններով հաստատված է, որ տնտեսապես ձեռնտու է դրանց միայն մի մասի շինարարությունը, որոնք տարեկան կարող են տալ շուրջ 4 մլրդ կվտ./ժամ էլեկտրաէներգիա: Նկատի ունենալով, որ Հայկական ՍՍՀ էլեկտրաէներգիայի սպառումը այսօր արդեն մոտենում է 15 մլրդ կվտ.-ժամ, այդ պաշարները մեծ համարելի կարելի: Դրանց հիմնական մասը՝ շուրջ 70 տոկոսը, բաժին է ընկնում Հրազդանին, Որոտանին և Դեբեդին:

Հանրապետության գետերի հունի մեծ անկումը, լայն գետահովիտների բացակայությունը, ջրի սակավությունը և հոսքի անկայուն ռեժիմը դրանց հիդրոէներգետիկ օգտագործման մի շարք առանձնահատկություններ են թելադրում: Այդ առանձնահատկություններից հարկ է նշել հատկապես բարձր ճնշումնային դերիվացիոն հիդրոէլեկտրակայանների և դրանց կասկադների կառուցումը:

Հիդրոէլեկտրակայանները բնութագրող կարևոր ցուցանիշներից է յրանց աշխատանքի ռեժիմը, որից և կախված է արտադրվող էլեկտրաէներգիայի «որակը»: Ավելի «որակյալ» է համարվում այն կայանի արտադրած էլեկտրաէներգիան, որի կարգավորվածության աստիճանը բարձր է: Քանի որ Հայկական ՍՍՀ գետերի հոսքի ռեժիմը շատ անկայուն է, ուստի բարձր որակի էլեկտրաէներգիա ստանալու համար հարկ է լինում էլեկտրակայաններին կից կառուցել կարգավորող ջրամբարներ: Ըստ որում, ինչքան մեծ է ջրամբարի ծավալը, այնքան մեծ են նրա կար-

գավորիչ հնարավորությունները, հետևապես և ավելի բարձր է թողարկվող էլեկտրաէներգիայի «որակը»:

Բայց մյուս կողմից, տարեկան և սեզոնային կարգավորման խոշոր ջրամբարների կառուցման համար պահանջվում են ընդարձակ գետահովիտներ, որպիսիք հանրապետությունում շատ չեն: Բացի այդ, խոշոր ջրամբարների ստեղծման համար հարմարավետ գետահովիտների հատակային մասերը, իրրե կանոն, արժեքավոր մշակովի հողերով են զբաղված և դրանք ջրի տակ թողնելը մեր սակավահողմային պայմաններում տնտեսապես չի արդարացվում: Առաջնակարգ հանգամանք է նաև այն, որ գլխավոր գետերի հոսքի տատանումները տարվա ընթացքում տեղի են ունենում միաժամանակ, այսինքն սինխրոն են, որն անհնար է դարձնում հոսքի միջավազանայի կարգավորումը: Այս պայմաններում հանրապետության գետերի վրա կառուցված ջրամբարները միայն օրական և շաբաթական կարգավորման հնարավորություն ունեն: Բացառություն է կազմում Հրազդանը, որի հոսքը բնական վիթխարի ջրամբարի՝ Սևանա լճի շնորհիվ, ունի տարեկան ու բազմամյա կարգավորում:

Հայկական ՍՍՀ ջրային ռեսուրսների ընդհանուր գումարում կարևոր բաժին ունեն ստորերկրյա ջրերի պաշարները, որոնք կենտրոնացված են միջլեռնային գոգավորություններում: Զեկավորվելով մթնոլորտային տեղումների և մակերեսային հոսքի մի մասի ներծծման շնորհիվ, ստորգետնյա ջրային ավազանները կարևոր աղբյուր են ծառայում մի շարք շրջանների արդյունաբերական, կոմունալ-կենցաղային և գյուղատնտեսական ջրամատակարարումը կազմակերպելու համար:

Ներկայումս հայտնաբերված է 11 ստորերկրյա (այդ թվում մի քանիսը արտեզյան) ջրավազան, որոնց գումարային ստատիկ (դարավոր) պաշարները մոտավոր տվյալներով կազմում են 50 մլրդ. մ³: Մի քանի միլիարդ մ³-ի են հասնում դինամիկ պաշարները, որոնք և տնտեսական օգտագործման առումով առաջնահերթ կարևորություն են ներկայացնում: Առավել խոշոր են Արարատի, Լոռվա, Մասրիկի և Փամբակի ստորերկրյա ջրավազանները:

Իրենց պաշարներով ստորերկրյա ջրավազաններին զգալի չափով գիջում են վերգետնյա ջրային կուտակումները՝ լճերը: Հայկական ՍՍՀ շուրջ 300 մշտական ու ժամանակավոր լճերի ջրի պաշարները կազմում են գրեթե 40 մլրդ մ³: Դրանցից խոշորագույնին՝ Սևանա լճին, բաժին է ընկնում այդ պաշարների 99,9 տոկոսը¹: Ինչպես անցյալում, այնպես էլ

¹ Մինչև 1937 թ., երբ սկսվեց Հրազդանի արհեստական հունով Սևանի ջրերի բացթողումը, միայն այդ լճի դարավոր պաշարները գերազանցում էին 58 մլրդ մ³-ին:

ներկայումս ու ապագայում համահանրապետական նշանակություն ունեն միայն Սևանի ջրային պաշարները, որոնք ջրային հաշվեկշռի տարեկան և բազմամյա կարգավորիչի դեր են կատարում հանրապետության տարածքի ավելի քան 1/3-ի համար (Սևանի ավազան, Արարատյուն գոգավորություն):

Ախուրյանի վերնագավառի գյուղատնտեսական ջրամատակարարման համար որոշ նշանակություն ունի Արփի լիճը, որն այժմ վերածվել է ջրամբարի Ախուրյան գետի վրա 10 մ բարձրության պատնեշ և կարգավորիչ շլուզ կառուցելու շնորհիվ:

Մնացած լճերի ջրային պաշարները չնչին են: Դրանք ունեն լոկ սահմանափակ տեղական նշանակություն, ջրային հաշվեկշռում էական դեր չեն խաղում և կարող են օգտագործվել շատ փոքր տարածությունների ջրարբիացման, մասամբ ոռոգման, ինչպես նաև ոռոգանքի համար:

Տնտեսական օգտագործման առումով պակաս կարևորություն չեն ներկայացնում ջրային ռեսուրսների որակական հատկանիշները: Ընդհանուր առմամբ, կարելի է ասել, որ Հայկական ՍՍՀ թե մակերեսային (գետերի և լճերի), թե ստորերկրյա ջրերը իրենց ֆիզիկական ու կենսաբանական մաքրությամբ ու քիմիական բաղադրությամբ բնական վիճակում պիտանի են ոչ միայն ոռոգման ու արդյունաբերական օգտագործման, այլև խմելու համար: Քիմիական և կենսաբանական անալիզների տվյալներով լավորակ են համարվում հատկապես հրաբխային շրջանների աղբյուրների ջրերը: Դրանց ջերմաստիճանը տարվա ընթացքում անփոփոխ է և 7—8°-ից չի անցնում: Երկրաբանական ծալքավոր կառուցվածք ունեցող շրջանների ջրերի համար բնորոշ է համեմատաբար բարձր հանքայնացումը:

Հայկական ՍՍՀ ջրային ռեսուրսների բնութագիրը լրացնող կարեվոր հատկանիշ է հանքային ջրերի առատությունը: Հայտնաբերված է ելթի տարբեր քանակով և ֆիզիկաքիմիական բազմազան հատկանիշներով շուրջ 700 հանքային աղբյուր: Հանդիպում են հանքային ջրերի ներկայումս հայտնի բոլոր նմանազանները:

Առավել տարածված են ածխածնաթթվային (հիդրոկարբոնատային) ջրերը, որոնք կազմում են հանքային ջրերի ընդհանուր պաշարների կեսը: Այս խմբին են պատկանում Զերմուկի, Տաթևի, Դիլիջանի, Արարատի, Բջնիի աղբյուրները: Պաշարների շուրջ 1/4-ը բաժին է ընկնում հիդրոկարբոնատաթորիդային և թորիդահիդրոկարբոնատային ջրերին. հայտնի են Արզնու, Հանքավանի, Լիճքի, Եղեգիսի աղբյուրները: Մնացածները խառը տիպի աղբյուրներ են:

Հանքային աղբյուրների մի մասը հանդես է գալիս ջերմուկների

(թերմերի) ձևով, այսինքն տաք է: Ամենաբարձր ջերմություն ունեն Ջերմուկի թերմերը՝ մինչև 64°:

Հանրապետության հանքային աղբյուրների օրական ելքը գերազանցում է 60 մլն. լիտրին: Դրանք կարող են տալ նաև 1,5 հազ. տ բնական ածխաթթու գազ: Սակայն առայժմ այդ վիթխարի հնարավորությունների մի շնչին մասն է միայն օգտագործվում:

Վերը մենք ծանոթացանք Հայկական ՍՍՀ ջրերի որակական բնութագրին նրանց բնական վիճակում: Սակայն մարդու միջամտության և հատկապես ջրերի արդյունաբերական աղտոտման հետևանքով իրական վիճակը մեծ չափով տարբերվում է բնականից: Ներկայումս գետերն են թափվում տարեկան մոտ 300 մլն. խմ արդյունաբերական և կենցաղային կեղտաջրեր, որի հետևանքով հանրապետության հիմնական գետերի 1300 կմ ընդհանուր երկարության կեսից քիչ պակասը աղտոտված է, այլ կերպ ասած, արդյունաբերական և կենցաղային աղտոտման հետևանքով տնտեսական շրջանառությունից փաստորեն դուրս են մնում կամ մասամբ են օգտագործվում ավելի քան 1,5 մլրդ խմ ջրային ռեսուրսներ:

Ջրային ռեսուրսների պահպանման, աղտոտված ջրերի մաքրման և բնական որակի վերականգնման նպատակով սկսված է մի շարք խոշոր ձեռնարկություններին կից մաքրման տեղամասերի, ինչպես նաև քաղաքային մաքրման կայանների կառուցումը: Ժամանակակից գիտությունը կեղտաջրերի կենսաբանական և քիմիական մաքրման լայն հնարավորություններ է ընձեռում: Առայժմ այդ հնարավորությունները անբավարար են օգտագործվում, մինչդեռ դրանց հետևողական կիրառումը կվերացնի մեր ջրային ռեսուրսների որակական սպառման վտանգը:

Հայկական ՍՍՀ ջրային ռեսուրսների քանակական ու որակական բնութագիրը ցույց է տալիս, որ ներկայումս, հատկապես տեսանելի ապագայում ժողովրդական տնտեսության բազմակողմանի զարգացման և քաղաքային ու գյուղական բնակավայրերի ջրամատակարարումը բավարար մակարդակով կազմակերպելու համար անհրաժեշտ է ջրի ամենախնայողական և արդյունավետ օգտագործում:

Մոտավոր հաշվումներով ներկայումս գյուղատնտեսության, արդյունաբերության և բնակչության կողմից օգտագործվում է հանրապետության ջրային ռեսուրսների շուրջ կեսը, որի 60 տոկոսից ավելին՝ 2,5 մլրդ խմ սպառվում է ամբողջությամբ: Մնացածը՝ ավելի քան 5,5 մլրդ խմ արտահոսք է տալիս՝ գեպի Արաքս և Կուր: Սակայն դրանից ազատ հոսք է համարվում միայն 4,5 մլրդ խմ, քանի որ 1 մլրդ խմ միջհանրապետական պայմանագրերի և գետերի օգտագործման պետականորեն հաստատված գլխավոր սխեմաների համաձայն նախատեսվում է նույն գետերի ստորին ավազանների՝ Աղբյուրեղանական ՍՍՀ և Վրացական ՍՍՀ սահմաններում գտնվող ջրօգտագործողների համար:

Հայկական ՍՍՀ պայմաններում ամենամեծ փանակությամբ ջուր ծախսող ճյուղը գյուղատնտեսությունն է: Սրա վրա էլ առավել մեծ շահով անդրադառնում է ջրային ռեսուրսների պակասը: Հանրապետության հիդրոտեխնիկայի և ջրային պրոբլեմների գիտահետազոտական ինստիտուտի ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ առկա ջրային ռեսուրսների լրիվ օգտագործումով կարելի է լրացուցիչ ոռոգել ևս 0,5 մլն հեկտար հողատարածություն (ներկայումս ոռոգվում է ավելի քան 300 հազ. հա), մինչդեռ ջրային ռեսուրսների առատության դեպքում այդ թիվը կարելի կլինի կրկնապատկել: Ջրային ռեսուրսները հիմնականում բավարար են Հայկական ՍՍՀ բոլոր արոտավայրերը ջրարբի դարձնելու հեռանկարային ծրագիրն իրականացնելու համար:

Ջրային ռեսուրսների քանակն ու որակը որոշակի ներգործություն են ունենում արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքի վրա: Դրանց սակավությունը անբարենպաստ գործոնի դեր է կատարում ջրատար տեխնոլոգիա ունեցող ճյուղերի (սև և գունավոր մետալուրգիայի, ծանր քիմիայի որոշ արտադրությունների) համար, իսկ ջրերի ցածր հանքայնացումը և քիմիապես մաքուր լինելը դրականորեն են ազդում մասնավորապես սննդի արդյունաբերության արտադրանքի (կոնյակի, մրրիկի պահածոների) որակական հատկանիշների վրա:

Հանրապետության ջրային ռեսուրսների բնույթը (լճեր, գահավիժող գետային հոսքեր, սառնորակ քաղցրահամ և հանքային տաք ու սառը աղբյուրներ և այլն) և տեղաբաշխումը հանրապետության բնական լանդշաֆտի մյուս տարրերի հետ մեկտեղ բարենպաստ են բնակչության հանգստի, տուրիստական, առողջապահական հիմնարկների և սպորտային բազաների կազմակերպման համար:

Հայկական ՍՍՀ համեմատաբար փոքր տարածքում նրա լեռնային լեռնաշխարհի պատճառով դիտվում է ջրաբանական և ջրային ռեսուրսների օգտագործման առանձնահատկությունների աչքի ընկնող շրջանային տարբերություններ: Այդ հանգամանքը թելադրում է կատարել նրա ջրատնտեսական շրջանացումը: Ջրատնտեսական շրջանացումը իրրև ճյուղային շրջանացման տարատեսակ, ի տարբերություն ընդհանուր (ինտեգրալ տնտեսական) շրջանացման, հիմք է ընդունում տվյալ տարածության երևույթների ու պրոցեսների միատարրությունը, տվյալ ճյուղի զարգացման պայմանների նմանությունը: Ըստ այդ հատկանիշի Հայկական ՍՍՀ-ում կարելի է առանձնացնել հետևյալ 8 ջրատնտեսական շրջանները.

Արարատյան գոգավորություն (Քասաղի, Հրազդանի, Սևջրի, Ազատի, Վեդիի, Մաստարայի սելավի գետավազաններ),
Ախուրյանի ավազան,
Սևանա լճի ավազան,

**Դերեղի ավազան,
Հյուսիս-արևելյան (Աղստեի, Հախումի, Տավուշի գետավազաններ),
Վալք (Արփայի ավազան),
Հյուսիսային Զանգեզուր (Որոտանի ավազան),
Հարավային Զանգեզուր (Ողջիի, Ծավի, Մեղրիի, Նյուվադիի ավազաններ):**

Թվարկած յուրաքանչյուր ջրատնտեսական շրջանի սահմաններում առկա են հիմնականում միանման ջրաբանական առանձնահատկություններ և մակերեսային ջրերի գոյացման պայմաններ: Յուրաքանչյուր շրջանի համար ընդհանուր են նաև ջրատնտեսական հաշվեկշռի և ջրատնտեսական միջոցառումների առանձնահատկությունները: Այնուհանդերձ, ջրատնտեսական շրջանների ներսում պայմանների բացարձակ միատարրություն լինել չի կրող: Դրանց յուրաքանչյուրի տարածքում ակնհայտ են տեղանքի հիպսոմետրիայով պայմանավորված ներքին տարբերություններ, որոնք ուղղաձիգ գոտիականության բնույթ ունեն:

Յուրաքանչյուր ջրատնտեսական շրջանում առանձնացվում է երեք ջրատնտեսական ուղղաձիգ գոտի: Առաջինը ստորին գոտին է (մինչև 1000—1100 մ բացարձակ բարձրությունը) որտեղ ջրի ամենամեծ պահանջ ներկայացնում են գյուղատնտեսական ոռոգումը, բնակչությունը և արդյունաբերությունը, հետևապես և այստեղ առավել նկատելի է ջրի քանակական ու որակական կորուստը:

Երկրորդը՝ միջին, անցման գոտին է (1100—2000 մ), որտեղ ջրային ռեսուրսների առկա քանակը և պահանջարկը համեմատաբար հավասարակշռված են: Դյուղատնտեսական, արդյունաբերական ու կոմունալ-կենցաղային ջրօգտագործման հետ մեկտեղ առաջնակարգ նշանակություն ունի նաև հիդրոէներգետիկան, որը սակայն, ինչպես գիտենք, չի հանգեցնում ջրի քանակի նվազեցման և որակի վատթարացման:

Երրորդ ջրային գոտին բարձրալեռնայինն է (2000 մ բարձր), որի ջրատնտեսական հաշվեկշիռը դրական է: Ջրի հիմնական օգտագործողն ու սպառողը այստեղ անասնապահությունն է (արոտավայրերի ջրարքիացում, մասամբ ոռոգում):

Ջրատնտեսական ճիշտ, ֆիտակաևորեն հիմնավորված շրջանացումը ոչ միայն հեշտացնում է ջրային ռեսուրսների ուսումնասիրումն ու գնահատումը, այլև, ունի գործնական նշանակություն: Դրա օգտագործումը պլանային ու նախագծային աշխատանքներում նպաստում է վերջիններիս հիմնավորվածության ուժեղացմանը, ռեգիոնալ ջրատնտեսական, ինչպես նաև ջրային ռեսուրսների միջավազանային վերաբաշխման ճարտարապետական և կոմպլեքսային լուծմանը:

Առանձնացված շրջանների ջրատնտեսական հաշվեկշռի բաղդատու-

մը ցույց է տալիս, որ թե ներկայումս և թե ապագայում ջրի առավել մեծ պակաս նկատվում է Արարատյան գոգավորությունում, Ախուրյանի ավազանում և Վայքում: Ենթադրվում է, որ առաջիկայում ջրամբարների կառուցման միջոցով այդ շրջանների ջրային ներքին ռեսուրսների սեզոնային կարգավորումից բացի, դրանց պահանջի որոշ մասը կարող է բավարարվել հարևան շրջանների հաշվին, այսինքն ջրանցքներ կառուցելու և ջրային ռեսուրսների միջշրջանային վերաբաշխում կատարելու միջոցով:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպիսի՞ն է ջրային ռեսուրսների տնտեսական նշանակությունը:
2. Բնութագրե՞ք Հայկական ՍՍՀ ջրային և ջրատնտեսական հաշվեկշիռները:
3. Գնահատե՞ք Հայկական ՍՍՀ ջրային ռեսուրսները (մակերեսային հոսքը, ստորհերկրյա պաշարները, լճերի ջրային պաշարները):
4. Որո՞նք են Հայկական ՍՍՀ ջրօգտագործման տարածական առանձնահատկությունները:

1.7. ՀՈՂԱՑԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԸ

Հողը բնության տարրերի շարքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում:

Նա հասարակական արտադրության ամենահիմնական ճյուղերից մեկի՝ գյուղատնտեսության գլխավոր արտադրամիջոցն է:

Զբաղեցնելով երկրի ցամաքային մակերևույթի վերին շերտը, նա աչքի է ընկնում ֆիզիկաքիմիական որոշակի հատկանիշներով, մասնավորապես բերրիությամբ: Հենց այս հատկանիշի շնորհիվ է, որ տարածքի վերին շերտը դառնում է գյուղատնտեսության գլխավոր արտադրամիջոց:

Հողի շատ էական առանձնահատկությունն այն է, որ ճիշտ օգտագործելու դեպքում այն, ի տարբերություն մյուս բոլոր արտադրամիջոցների, ոչ միայն չի մաշվում, սպառվում, այլև անընդհատ բարելավվում է, բարձրանում է նրա բերրիությունը: Մյուս կարևոր տարբերությունն այն է, որ հողը, իբրև արտադրամիջոց, սովորաբար, ենթակա չէ տեղափոխման: Մասնայական օգտագործման դեպքում այն ունի իր որոշակի տեղաբաշխումը, որը գործնականորեն անփոփոխ է:

Ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերը՝ արդյունաբերությունը՝ շինարարությունն ու տրանսպորտը, «անտարբեր» են ցամաքային մակերևույթի վերին շերտի ֆիզիկաքիմիական հատկանիշների նկատմամբ: Նրանք հողային շերտով ծածկված տարածությունը ևս օգտագործում են իբրև արտադրության կազմակերպման տարածական հիմք, օպերացիոն

բազիս, անկախ հողի արգավանդության աստիճանից: Սակայն հասարակության համար միևնույնը չէ, թե ինչպիսի հողեր են օգտագործվում գյուղատնտեսության կողմից իբրև արտադրամիջոց և ինչպիսիք՝ մյուս ճյուղերի կողմից սոսկ որպես տարածք: Միևնույնը չէ նաև, թե որ հողերը գյուղատնտեսության որ ճյուղի կողմից են օգտագործվում:

Այս առումով էլ որևէ երկրի տնտեսաաշխարհագրական բնութագրության, առավել ևս՝ հասարակական արտադրության տերիտորիալ կազմակերպման համար անհրաժեշտ է դառնում նրա հողային ռեսուրսների ուսկական ու ֆանակական հատկանիշների, կազմի ու տեղաբաշխման խոր իմացությունը:

Հայկական ՍՍՀ հողային ծածկույթն աչքի է ընկնում մեծ խայտաբղետությամբ, որը արդյունք է լեռնային բարդ ռելիեֆի, երկրաբանական տարակազմ նստվածքների, կլիմայական ու ջրաբանական պայմանների բազմազանության: Այդ բանին նշանակալից չափով նպաստել է նաև մարդու կողմից հողերի դարավոր օգտագործումը, երկրագործության տարբեր սիստեմաների կիրառումը և, հատկապես, ոռոգումը:

Հանրապետության տարածքի հիպսոմետրիկ մեծ տարբերությունների հետևանքով ինչպես բնության մի շարք այլ տարրեր, այնպես էլ հողային ծածկույթը բաշխված է որոշակի հաջորդականությամբ՝ ուղղաձիգ գոտիականության օրենքով: Դա ակնհայտ է հատկապես հողերի խոշոր խմբերի՝ գենետիկական տիպերի համար:

Հայկական ՍՍՀ հողագիտության և ագրոքիմիայի գիտահետազոտական ինստիտուտի վերջին ուսումնասիրությունների հիման վրա հանրապետությունում առանձնացված են հողերի 14 գենետիկական տիպ, 27 ենթատիպ և բազմաթիվ սեռեր, տեսակներ ու տարատեսակներ: Դրանք միմյանցից տարբերվում են իրենց ֆիզիկաքիմիական հատկանիշներով, հողաշերտի հզորությամբ, ջերմացման ու խոնավացման պայմաններով, հումուսի պարունակությամբ և այս բոլորի հետևանքով՝ նաև գյուղատնտեսության մեջ իբրև արտադրամիջոց օգտագործելու առանձնահատկություններով ու հնարավորություններով:

Հողերի 14 գենետիկական տիպերից առավել տարածվածները 5-ն են: Դրանց բաժին է ընկնում հանրապետության տարածքի 85 տոկոսից ավելին: Այդ տիպերն են՝ լեռնային սևահողերը, անտառային դարչնագույն, լեռնային շագանակագույն, լեռնամարգագետնային և լեռնային մարգագետնատափաստանային հողերը:

Առավել ընդարձակ տարածություն են զբաղեցնում լեռնային սևահողերը՝ 730 հազ. հա՝ հանրապետության հողային ֆոնդի 26 տոկոսը: Դրանք տարածված են գլխավորապես Արարատյան գոգավորության, Շիրակի ու Լոռվա դաշտերի, Սևանի ավազանի ու Զանգեզուրի փոքրությեք սարավանդներում ու մեղմ թեքությամբ լանջերում՝ 1300—2400 մ

բացարձակ բարձրությունների վրա: Հողերի այդ տիպը բնութագրվում է հումուսի զգալի պարունակությամբ (5—9 տոկոս), կավաավազային կամ թեթև կավային մեխանիկական կազմով, գիպսի բացակայությամբ: Հարուստ է համախառն ազոտով, ֆոսֆորով և կալիումով, սակայն մեծ մասամբ աղքատ է բույսերի համար մատչելի ազոտով և ֆոսֆորով:

Ծրկրագործության կողմից յուրացվածության աստիճանով սույն հողատիպը զիջում է միայն ոռոգելի մարգագետնային հողերին: Լեռնային սևահողերի ավելի ինտենսիվ օգտագործմանը, դրանց բերրիության բարձրացմանն ուղղված միջոցառումներից են էրոզիայի դեմ պայքարի կազմակերպումը, սահմանափակ խոնավության շրջաններում՝ ոռոգումը, ամրացված ենթավարելաշերտ ունեցող հողերում՝ խոր փխրեցումը և մշակվող կուլտուրաների կենսաբանական պահանջներին համապատասխան պարարտացումը (մեծ մասամբ ազոտային և ֆոսֆորային պաղարտանյութերով):

Համեմատաբար լավ արդյունք է տալիս հացահատիկների (հատկապես ցորենի), շաքարի ճակնդեղի, բազմամյա խոտաբույսերի, բանջարեղենի, ծխախոտի մշակումը:

Տարածությամբ երկրորդ տեղն է գրավում անտառային դաշնագույն հողերի տիպը: Դրան բաժին է ընկնում հանրապետության ընդհանուր հողային ֆոնդի շուրջ 19 տոկոսը (531 հազ. հա): Բավականին ընդարձակ զանգվածներով նա հանդիպում է Հայկական ՍՍՀ հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան անտառային շրջաններում՝ մինչև 1500 մ բարձրություններում: Հումուսի չափը վերին հորիզոնում հասնելով 5—8 տոկոսի, դեպի ստորին շերտերը նվազում է: Սևահողերի համեմատությամբ այս հողերի բերրիությունը նկատելիորեն պակաս է: Տարածության կեսից ավելին անտառապատ է և հնարավոր չէ օգտագործել գյուղատնտեսության համար: Անտառային բուսականությունից զերծ տարածություններում համեմատաբար լավ բերք են տալիս պտուղները, խաղողը, ծխախոտը, հացահատիկը:

Լեռնային շագանակագույն հողերը զբաղեցնում են 423 հազ. հատարածություն (հանրապետության տարածքի 15 տոկոսը): Առավել ընդարձակ զանգվածները հանդիպում են Արաքսոյան գագաձորության նախալեռնային գոտում, Թալինի, Նղեզնաձորի, Աղեգբեկովի շրջաններում, 1000—1800 մ բարձրություններում:

Սրանք լեռնային սևահողերի հետ միասին կազմում են հանրապե-

¹ Անտառային դարչնագույն հողերից բացի առանձնացվում են անտառային գորշ հողերի և անտառային հումուսակարթոնատային հողերի տիպեր, որոնց ընդհանուր տարածությունը կազմում է 100 հազ. հա, (հանրապետության տարածքի 3,6 տոկոսը): Անտառային հողերի երեք տիպերի ընդհանուր տարածությունը ավելի քան 630 հազ. հա է:

առույթյան երկրագործության առավել արժեքավոր գլխավոր արտադրամիջոցը, նրա հիմնական բազան:

Լեռնային շագանակագույն հողերում աճող չոր տափաստանային նոսր բուսական ծածկույթը թողնում է կենսազանգվածի փոքր քանակություն, որի քայքայումը և կերպարանափոխումը սահմանափակ և անկայուն խոնավության պայմաններում հանգեցնում է թույլ և ոչ խոր հումուսացման: Նկատվում է նաև մոխրանյութերի և կարբոնատային միացությունների նշանակալից կուտակում: Կազմը մեծ մասամբ կավավազային է: Մեծ է քարքարոտությունը, հաճախ նկատվում է վերին շերտի ցեմենտացման երևույթ:

Լեռնային շագանակագույն հողերի բերրիությունը և գյուղատնտեսական օգտագործման արդյունավետությունը բարձրացնելու գլխավոր ուղիներն են քարերից մաքրելը, խոտացանության միջոցով հողի կառուցվածքը վերականգնելը, ոռոգումը, պարարտացումը: Այստեղ նույնպես պահանջվում են հակաէրոզիոն միջոցառումներ: Հողերը հարմար են խաղողագործության, պտղաբուծության, ծխախոտագործության, բանջարաբուծության և հացահատիկների մշակության համար:

Լեռնամարգագետնային հողերը ձևավորվել են 2000—2400 մ-ից բարձր գոտում ուժեղ խոնավացման և ցածր ջերմաստիճանների պայմաններում, գրավում են շուրջ 370 հազ. հա տարածություն (հանրապետության ընդհանուր տարածության 13 տոկոսը): Բնորոշ են ճմային հողագոյացման փուլը և հումուսանյութերի մեծ կուտակումը:

Այս տիպի հողերը երկրագործության մեջ գրեթե չեն օգտագործվում, քայք սրանց է բաժին ընկնում ամառային արոտավայրերի ու խոտհարքների մեծ մասը: Բերրիության բարձրացման կարևոր միջոցառումներից են կրայնացումը, պարարտացումը և հակաէրոզիոն միջոցների կիրառումը:

Մոտավորապես նույնպիսի տարածություն՝ 360 հազ. հա (12,8 տոկոս) են գրավում լեռնային մարգագետնատափաստանային հողերը: Ուղղաձիգ գոտիների շարքում սրանք նախորդում են լեռնամարգագետնային հողերի տիպին: Տարածված են թե Հայկական հրաբխային բարձրավանդակի լեռնազանգվածների և թե Փոքր Կովկասի լեռնաճյուղերի լանջերին 1800—2400 մ բարձրությունների վրա:

Ֆիզիկաքիմիական հատկանիշների տեսակետից այս հողերը բնութագրվում են հումուսի համեմատաբար բարձր պարունակությամբ (8—13 տոկոս), կրազերծությամբ, ծանր կավավազային կամ կավային մեխանիկական կազմով: Այս տիպի ենթատիպերը իրենց բերրիությամբ և պահանջվող ագրոմեխիորատիվ միջոցառումներով նկատելիորեն տարբերվում են միմյանցից: Այդ միջոցառումներից նրանց համար ընդհա-

նուր է պարարտացումը, հակաէրոզիոն պայքարը, մասամբ նաև ոռոգումն ու քարերից մաքրելը: Համեմատաբար հարմար է հացահատիկների և որոշ խոտաբույսերի մշակման համար:

Երկրագործության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող հողային ֆոնդում, շնայած սահմանափակ տարածվածությունը, աչքի ընկնող տեղ են գրավում կիսաանապատային գորշ հողերը, որոնք ժողովրդի մեջ հայտնի են «ղոեր» անունով (65 հազ. հա), և մարգագետնային կիսաանապատային գորշ ոռոգելի (կուլտուր-ոռոգելի) հողերը (86 հազ. հա): Հողային այս տիպերը ծածկում են Արարատյան դաշտի մեծ մասը և իրենց բնական վիճակով, առավելապես բազմադարյան ոռոգման ու պարարտացման պայմաններում աչքի են ընկնում բարձր բերրիությամբ: Այստեղ մեկտրացման և ոռոգման դեպքում ստացվում է խաղողի, կորիզավոր պտուղների, բանջարաբոստանային և ջերմասեր այլ կուլտուրաների բարձր բերք:

Արարատյան դաշտում երկրագործության համար բարենպաստ ջերմային ռեժիմի պայմաններում զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում ավտոմորֆ-ալկալի և աղուտ-ալկալի (ալկալի-աղակալած) հողատիպերը, որոնց ընդհանուր տարածությունը հասնում է 30 հազ. հա-ի: Դրանք բնական վիճակում պիտանի չեն ոչ դաշտավարության և ոչ էլ այգեգործության համար, սակայն աղազերծումից հետո երկրագործության համար դառնում են օգտակար: Այստեղ հաջողությամբ աճում են մի շարք ջերմասեր արժեքավոր կուլտուրաներ: Ալկալի հողերի աղազերծումն ու յուրացումը կատարվում է գիպսացման և գործարանային թթու թափուկների՝ ծծմբական թթվի կամ երկաթի սուլֆատի օգնությամբ: Որոշակի տեսակի աղուտների յուրացումը հնարավոր է սովորական ջրով լվանալու միջոցով:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայկական ՍՍՀ հողային ռեսուրսների մի մասն է միայն հարմար երկրագործության համար, այսինքն կարող է ծառայել իբրև գյուղատնտեսության գլխավոր արտադրամիջոց: Ըստ որում, դրանց բնական բերրիությունն էլ բարձր չէ, և բավարար արդյունք ստանալու համար անհրաժեշտ է կիրառել մեծ աշխատանք ու միջոցներ պահանջող մեկտրատիվ միջոցառումների մի ամբողջ կոմպլեքս: Այստեղից էլ բխում է հողային ռեսուրսների, հատկապես դրանց առավել արժեքավոր մասի՝ մշակովի հողերի պահպանման ու անընդհատ բարելավման հույժ կառուցելությունը:

Գյուղատնտեսության համար գլխավոր արտադրամիջոց ծառայող հողատարածությունը մեր հասարակության անփոխարինելի հարստությունն է և այն ամեն կերպ պետք է պահպանել, պետք է բարձրացնել նրա բերրիությունն ու օգտագործման ինտենսիվությունը:

ՀԱՐԾԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՂՈՍՆԱԿՆԵՐ

1.7. 1. Բնութագրեր հողը որպես գյուղատնտեսության գլխավոր արտադրամիջոցի:

2. Որո՞նք են Հայկական ՍՍՀ հողերի գլխավոր տիպերը: Բնութագրեր յուրաքանչյուր տիպը որպես գյուղատնտեսության արտադրամիջոց օգտագործելու առանձնահատկություններն ու հնարավորությունները:

1.8. ԲՈՒՍԱԿԵՆՂԱՆԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԸ

Բուսական և կենդանական ռեսուրսներն են մարդու միակ կենսամիջոցը: Մարդկային հասարակության զարգացման սկզբնական փուլերում մարդն իր սնունդը հայթայթել է վայրի բույսեր (հատապտուղներ, սունկեր, ծաղիկներ), ինչպես նաև մանր կենդանիներ հավաքելով կամ որսալով (հավաքչություն): Արտադրողական ուժերի զարգացման ավելի բարձր մակարդակում, երբ մարդը սովորում է աճեցնել բույսեր, բնակել և օգտագործել կենդանիներ, բնության պատրաստի արդյունքների՝ վայրի բույսերի ու կենդանիների օգտագործումը, որպես մարդու գոյության միակ միջոց, աստիճանաբար իր տեղը զիջում է երկրագործությանն ու անասնապահությանը: Չնայած մարդը այսօր էլ իր սնունդի մի մասը հայթայթում է վայրի բույսերից ու կենդանիներից, այնուամենայնիվ, նրանց գլխավոր արժեքը այժմ դա չէ:

Ներկայումս բուսականության և կենդանական աշխարհի առաջնակարգ նշանակությունը երկու կերպ է դրսևորվում. դրանք ա) ժամանակակից արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի (փայտամշակում, փայտաքիմիա, դեղորայքի արտադրություն, սննդի արդյունաբերություն, կաշվի-մորթեղենի արտադրություն և այլն) համար արտադրամիջոց են, և դրանով էլ հենց նյութական արտադրության պրոցեսում հանդես են գալիս իբրև բնական ռեսուրս, բ) մեր մոլորակի լանդշաֆտային թաղանթի գլխավոր, առաջնակարգ բաղադրիչներից են և մարդու կյանքի ու գործունեության համար անհրաժեշտ հատկանիշներ ունեցող բնական միջավայրի գոյության կառուցող նախադրյալը, անհրաժեշտ պայմաններ են:

Մարդկային հասարակության արտադրողական ուժերի ներկայիս վիթխարի զարգացման դարաշրջանում, երբ վտանգավոր չափեր է ընդունել օդի, հողի, ջրերի աղտոտումը, երբ երկրի կենսոլորտի քանակական ու որակական հատկանիշների նկատելի կորուստ է տեղի ունենում, բուսական ու կենդանական աշխարհի՝ իբրև բնական միջավայրի պահպանման և բարելավման անհրաժեշտ պայմանի, նշանակությունը ավելի ու ավելի է աճում:

Հայկական ՍՍՀ բուսականությունը աչքի է ընկնում բազմազանությամբ, որը բացատրվում է մակերևույթի լեռնային բնույթով, կլիմա-

յական պայմանների խայտաբղետությամբ, երկրաբանական անցած դարաշրջաններում բնական միջավայրի զարգացման առանձնահատկություններով և բնության վրա մարդու անընդհատ աճող ներգործությամբ:

Հայկական ՍՍՀ տարածքը, գտնվելով բուսաաշխարհագրական երկու՝ Կովկասյան և Հյուսիս-իրանական պրովինցիաների սահմանագրի-խին, ամփոփում է թե՛ մեկ, թե՛ մյուս ֆլորայի շատ հատկանշանական գծեր: Դրանց փոխազդեցության հետևանքով բուսական խմբակցությունների մեծ հարստություն է ստեղծվել, որոնց տարածումը ենթակա է ուղղաձիգ գոտիականության սկզբունքին:

Ըստ ակադեմիկոս Լ. Թախտաջյանի, հանրապետությունում առանձնանում են 12 բուսական խմբակցությունները, որոնք միավորված են 7 բուսական ուղղաձիգ գոտիների մեջ:

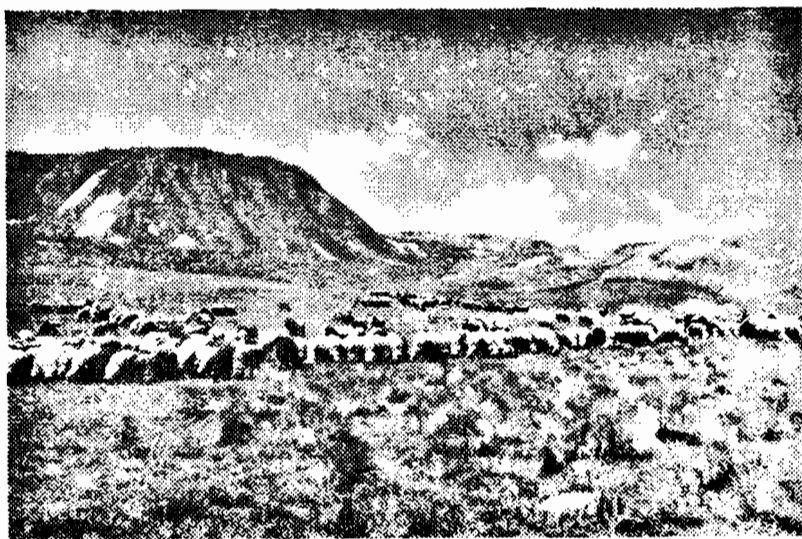
Հանրապետության տարածքի յուրաքանչյուր 1000 քկմ-ին միջին հաշվով ընկնում է բույսերի 100 տարբեր տեսակ, այսինքն ճիշտ հարյուրապատիկ ավելի, քան ամբողջությամբ վերցրած ՍՍՀՄ նույն չափսի տարածքին: Այստեղ բազմազան են մարդու կյանքի և արտադրական գործունեության համար օգտակար բուսատեսակները, սկսած կիսաանապատային-անապատային եթերայուղային տեսակներից, վերջացրած տափաստանային-մարգագետնային արոտային մեծ արժեք ներկայացնող փետրախոտերով ու տարախոտով և մի շարք արժեքավոր ծառատեսակներով:

Տնտեսական առումով առավել մեծ արժեք է ներկայացնում մարգագետնային և անտառային բուսականությունը: Մարգագետինները զբլխավորապես ձգվում են անտառային գոտուց վեր: Բուսատեսակների մեջ տիրապետում են հացազգիներն ու երկշաքիլավոր խոտերը: Մարգագետինները կազմում են հանրապետության արոտների ու խոտհարքների «ոսկե ֆոնդը» և ամառային արոտային շրջանում՝ անասնապահության գլխավոր կերային բազան:

Հայկական ՍՍՀ-ն անտառներով աղքատ է: Անտառների ու թփուտների ընդհանուր տարածությունը չի անցնում 380 հազ. հա-ից (320 հազ. հա անտառներ, 60 հազ. հա թփուտներ): Դրանից ծառապատ է միայն 250 հազ. հեկտարը: Անտառափայտի ընդհանուր պաշարները հաշվվում են 30,6 մլն. խմ:

Անտառներն աչքի են ընկնում արժեքավոր ծառատեսակներով: Ծառապատ տարածության մոտ 37 տոկոսը և անտառափայտի ընդհանուր պաշարների 55 տոկոսից ավելին բաժին են ընկնում հաճախեռն: Սրա անտառները հանդիպում են համատարած զանգվածներով և հանրապետությունում գերիշխող են:

Երկրորդ, առավել ընդարձակ տիպը կաղնու անտառներն են (ծառապատ տարածության 35 տոկոսը, բայց պաշարների միայն 23 տոկո-

Նկ. 6. Հայկական ՍՍՀ բնական ռեսուրսներից մեծ արժեք են ներկայացնում ալյան մարգագետինները: Տեսարան Արագածի լանջերից:

սը): Կաղնին մեծ մասամբ հանդիպում է հաճարենու հետ մեկտեղ: Զուտ կաղնուտները շատ չեն և բացառապես հարմարված են հարավային շրջանային լեռնալանջերի միջին և վերին գոտիներին:

Հաջորդ, համեմատաբար լայն տարածված ծառատեսակը բոխն է (տարածության 18 տոկոսը, պաշարների 17 տոկոսը): Սա հաճարենու և կաղնու համեմատությամբ ավելի սակավարժեք է և քիչ է հատվել:

Անտառահատման, ինչպես նաև անտառում անասունների արածացման հետևանքով առաջին հերթին վնասվում է կաղնին: Հետևանքը լինում է այն, որ հատկապես ստվերոտ և համեմատաբար խոնավ լանջերին կաղնին դուրս է մղվում, փոխարինվելով բոխով:

Ինչպես տեսնում ենք, թվարկված երեք ծառատեսակների: բաժին է ընկնում հանրապետության ծառապատ տարածության մոտավորապես 90 տոկոսը (225 հազ. հա) և ընդհանուր պաշարների 96 տոկոսը (ավելի քան 29 մլն խմ): Դրանք մեծ արժեք են ներկայացնում հատկապես փայտամշակման արդյունաբերության համար:

Հայկական ՍՍՀ անտառներում հանդիպող մյուս՝ մոտավորապես 240 ծառատեսակներից առավել աչքի են ընկնում գիհին, հացենին, սոճին, թխկին, թեղին, լորենին, կեչին:

Նախկինում հանրապետության տարածքում անտառային տարա-

ծությունը շատ ավելի ընդարձակ է եղել¹։ Սակայն դարերի ընթացքում գլխավորապես անտրոպոգեն գործոնների ազդեցության տակ դրանք խիստ չափով պակասել են և այսօր զբաղեցնում են գլխավորապես 20° և ավելի թեթություններ ունեցող լեռնալանջերը։ Այժմ անտառապատվածության աստիճանով (ընդհանուր տարածքի 12,7 տոկոսը) Հայկական ՍՍՀ միութենական հանրապետությունների շարքում գրավում է 10-րդ տեղը, իսկ պետական նշանակության անտառների տարածությամբ (302 հազ. հա)² 14-րդ տեղը։

Հանրապետության անտառները գրեթե ամբողջությամբ մտցված են առաջին խմբի մեջ։ Դա նշանակում է, որ այնտեղ համատարած հատումներ արգելված է։ Հատում թույլատրվում է միայն անտառավերականգնման, սանիտարական և խնամքի նպատակով տարեկան ոչ ավելի, քան 70 հազ. խմ փայտանյութի ծավալով, այն դեպքում, երբ ընդհուպ մինչև 60-ական թվականները կատարվում էր նաև արդյունաբերական անտառահատում և տարեկան դուրս է բերվում 100—150 հազ. խմ փայտանյութ։ Դա զգալիորեն գերազանցում էր տարեկան աճին և հանգեցնում էր անտառների կրճատման։

Սովետական իշխանության տարիներին զգալի աշխատանք է տարվել անտառային ռեսուրսների գիտական ուսումնասիրության, պահպանման ու վերականգնման ուղղությամբ։ 1927 թ. սկսած կատարվում են արհեստական անտառատնկումներ։ Ներկայումս նոր ստեղծված անտառների ընդհանուր տարածությունը կազմում է շուրջ 70 հազ. հա։ Դրանք հիմնականում Սևանի ջրից ազատված մերձափնյա գոտին է, քաղաքների կանաչապատված տարածությունները և որոշ լեռնալանջեր ու հեղեղատներ։

Արդյունաբերական անտառահատումների արգելման և նոր անտառազանգվածների ստեղծման հույժ անհրաժեշտությունը թխում է նրանից, որ այժմ հանրապետության անտառները իրավացիորեն դիւմվում են ոչ այնքան իրրև արդ. ւնաբերության հումքային բազա, ինչքան բնական միջավայրի ներդաշնակ զարգացման անհրաժեշտ նախադրյալ, հողապաշտպան, ջրապաշտպան և օդային ավազանի մաքրությանը նպաստող միջոց։ Սովետական Հայաստանի նման չորային (արիդ) շրջաններում առաջին հերթին անտառներն են ստեղծում ֆիզիկա-աշխարհագրական այն համալիրը, որտեղ առկա են բնական միջավայրի

¹ Միայն անտառային հողերը, որտեղ նախկինում անտառի առկայությունը կասկած չի հարուցում, ներկայումս ավելի քան կրկնակի անգամ ավելի ընդարձակ են, քան այսօր անտառածածկ տարածությունն է։ Մոտավոր տվյալներով, միայն վերջին 100—150 տարուի անտառածածկ տարածությունները կրճատվել են մեկ երրորդով։

պահպանման և շատ բնական պրոցեսների ինքնակարգավորման պայմաններ:

Հայկական ՍՍՀ անտառների պահպանման ու ընդարձակման պրոբլեմը ի՞նչ էություն ունի և ի՞նչ է պահպանման ու հարստացման, մարդու կյանքի ու արտադրական գործունեության բնական միջավայրի պահպանման ու բարելավման պրոբլեմ է:

Մեծ է Հայկական ՍՍՀ մի շարք բույսերի դեղագործական արժեքը: Դրանք հայտնի են եղել դեռևս հին ու միջին դարերում և այժմ էլ լայնորեն կիրառվում են ժողովրդական ու պաշտոնական բժշկության մեջ: Դրանք գլխավորապես ալկալոիդներ, գլյուկոզա, եթերայուղեր, պոլիսախարիդներ և մի շարք այլ բուժական նյութեր պարունակող բույսերն են: ՍՍՀՄ-ում պաշտոնապես ընդունված դեղաբույսերի տեսական ու մոտ կեսը հանդիպում է Հայկական ՍՍՀ-ում:

Սովետական Հայաստանի կենդանական աշխարհը ևս խիստ բազմազան է: Այստեղ ֆաունայի գրեթե այնքան տեսակ կա, ինչքան ամբողջ եվրոպա աշխարհամասում: Միայն ողնաշարավորները 445 տեսակ են, որից կաթնասուններ՝ 75, թռչուններ՝ 302, ձկներ՝ 23:

Տարածքի դարավոր յուրացման, բնական լանդշաֆտի անընդհատ փոփոխության և կենդանիների անսխառն ու հետևանքով հանրապետության կենդանական աշխարհը մեծ փոփոխություններ է կրել: Օգտակար շատ կենդանիներ (ազնիվ եղջերուն, վայրի ցուլը, մանր ձիերը, անտիլոպը, սամույրը) անհետացել են, վնասակար մի շարք կենդանիներ (մկնագզի կրծողներ, պարազիտներ, վնասակար միջատներ) հարմարվել են փոփոխված պայմաններին և ավելի տարածվել:

Ներկայումս լայն ծավալի աշխատանքներ են տարվում կենդանական աշխարհի պահպանման, բարելավման, նոր օգտակար կենդանիների կլիմայավարժեցման ուղղությամբ: Որպես անցկացվում է կազմակերպված ձուլ, որոշակի ժամկետներում ու քանակով, իսկ առանձին տարիներ ամբողջովին արգելվում է:

Որսի առավել արժեքավոր կենդանիներ են՝ մուշտակավորները (աղվեսը, փորսուղը, կզաքիսը, ջրասամույրը, նապաստակը), ինչպես նաև վարազը, այծյամը, վայրի ոչխարը, այծը: Հանդիպում են նաև գայլ, լուսան, եղեգնակատու, հովազ, չախկալ, արջ, ժանտաքիս: Թռչուններից համեմատաբար շատ են լեռնային հավը, մոխրագույն սազամ-կաքավը, լորը, վայրի բադը, սև փարփարը, արոսը, վայրի աղավին:

Ձկներից արդյունագործական մեծ արժեք են ներկայացնում Սևանի իշխանը, կողակը, սիգը, Արփի լճի ծածանը, խրամուլին: Սևանի մակարդակի իջեցման պատճառով հատկապես իշխանի պաշարները մեծ չափով նվազել են: Դրական է այն, որ վերջին տարիներին մարդու ակտիվ գործունեության շնորհիվ ձկների որոշ արժեքավոր տեսակներ են

հայտնվել բարձր լեռնային լճերում, ջրամբարներում և Արարատյան դաշտի արհեստական լճակներում (կարպային տնտեսություններ): Մասնավորապես Սևանա լճում դեռևս նախապատերազմյան տարիներին բնակություն հաստատեց լադոգա լճից բերված սիգը, որն այսօր Սևանա լճի գլխավոր արդյունագործական ձուկն է:

Մեծ է մեղունների օգտակար նշանակությունը ոչ միայն մեղրի ստացման, այլև բուսաբուծության զարգացման (բույսերի փոշոտման) առումով: Հայկական ՍՍՀ-ում գերակշռում են մեղունների երկու ցեղ՝ կովկասյան մոխրագույնը (հյուսիսային շրջաններում) և հայկական դեղնագույնը (հարավում):

Հայկական ՍՍՀ բուսական և կենդանական աշխարհի պահպանման, վերականգնման ու բարելավման, բույսերի ու կենդանիների օգտակար տեսակների պաշարների ավելացման համար մեծ նշանակություն ունի այն աշխատանքը, որ կատարվում է արգելոցներում, արգելավայրերում ու կլիմայավարժեցման տնտեսություններում: Ամբողջովին արգելված է վայրի ոչխարների, բեզդարյան այծերի, այծյամների, կովկասյան մայրահավերի, լեռնային հնդուհավերի և մի շարք այլ կենդանիների որսը:

Հայրենի բնության, նրա կենսաբանական տարրերի՝ ճաշերի, բուսականության ու կենդանական աշխարհի պահպանումն ու բարելավումը ոչ միայն տնտեսական, այլև սոցիալական ու էկոլոգիական առաջնահերթ նշանակություն ունեն, դա կառևորագույն պետական, համազգային գործ է:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է բնական ու կենդանական ռեսուրսների տնտեսական նշանակությունը:
2. Բնութագրե՞ք Հայկական ՍՍՀ բնական ռեսուրսները և դրանց օգտագործման ու պահպանման վիճակը:

1.9. ԱՆԿՐԵԱՑԻՈՆ ԱՆՍՈՒԲՄԵՆՈՐ

Հասարակության զարգացման արդի պայմաններում մարդու կողմից օգտագործվող բնության տարրերի ու երևույթների թվում առանձնացվում են այնպիսիները, որոնք շմանակեցելով նյութական արտադրության պրոցեսին և որևէ ազդեցություն չգործելով նրա վրա, այնուամենայնիվ, ժողովրդական տնտեսության զարգացման, բնակչության

գործունեության համար ունեն հարաճուն նշանակություն: Դրանք բնական ռեկրեացիոն¹ ռեսուրսներն են, որոնք օգտագործվում են բնակչության հանգստի և առողջապահության կազմակերպման, մարդու կենսական ուժերի և աշխատունակության վերականգնման համար:

Աշխատավորության նյութական բարեկեցության ու կրթական մակարդակի բարձրացման, ազատ ժամանակի ավելացման հետևանքով մեծ շահեր է ընդունել բնակչության ամենալայն զանգվածների ռեկրեացիոն գործունեությունը, որը գնալով դառնում է ավելի բազմազան և ընդգրկում է նորանոր շրջաններ: Ակնհայտ է նաև, որ բնակչության ռեկրեացիոն գործունեությունը ուրբանիզացիայի հարաճուն զարգացման ազդեցության տակ ավելի ու ավելի է կարիք զգում մոտենալ բնությանը՝ դառնալով բնական ռեսուրսների օգտագործման ու սպառման ոլորտ: Գնալով մարդը մաքուր օդի, բնական լանդշաֆտների, կարկաչահոս աղբյուրների ու գետերի, տափաստանի ու անտառի անդորրի, բնության գեղատեսիլ ու գողտրիկ անկյունների ավելի մեծ պահանջ է զգում: Այս բոլորը ժամանակակից ինդուստրիալ հասարակության համար ձեռք է բերում կենսականորեն անհրաժեշտ և անփոխարինելի ռեսուրսի նշանակություն:

Սովետական Հայաստանի լեռնային բնությունը մարդու ռեկրեացիոն գործունեության համար ամենալայն ու բազմազան հնարավորություններ է ընձեռում:

Նախորդ բաժիններում բնութագրված բնական ռեսուրսների մեծ մասը, մասնավորապես կլիման, բուսածածկույթը, կենդանական աշխարհը, մակերևութային ջրերը և բնության մյուս տարրերը, որոնք կազմում են մարդուն շրջապատող բնական արտաքին միջավայրը, իրենց յուրահատուկ բնագավառից բացի կարող են օգտագործվել նաև որպես ռեկրեացիոն ռեսուրս:

Մարդու ռեկրեացիոն գործունեության ձեերին համապատասխան² ռեկրեացիոն ռեսուրսները կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների՝ կուրորտոլոգիական, տուրիստական-մարզական և մասսայական տեղական ճանգվածի: Սակայն պետք է ի նկատի ունենալ, որ այդ բաժանումը

¹ Լատիներեն recreatio բառից, որը նշանակում է վերականգնում:

² Ընդունված է տարբերել բնակչության ռեկրեացիոն գործունեության հետևյալ ձեերը. ա) բնության արժեքների օգտագործում (բնական գեղատեսիլ համայնապատկերների, հուշարձանների, երևույթների դիտում), բ) կուլտուրական արժեքների օգտագործում (ընթերցանություն, ներկայացումների, թանգարանների, պատմական հուշարձանների հաճախում, դ) սիրողական զբաղմունք (օրոտրդություն, հատապտուղների և սունկների հավաքում, կոլեկցիոնություն և այլն), ե) բուժական-հիգիենիկ (արևի, օդի և ջրային լողանքների ընդունում, չափավոր զբոսանք և այլն), զ) հասարակական աշխատանք:

խիստ պայմանական է, և բնության միեւնույն տարրը երբեմն կարող է հավասարապես դասվել ռեկրեացիոն ռեսուրսների թե մեկ, թե մյուս տեսակին:

Հարուստ ու բազմազան են Հայկական ՍՍՀ կուրորտոլոգիական ռեսուրսները: Բազմապիսի հանքային աղբյուրները (որոնց ծանոթացանք ջրային ռեսուրսները բաժնում), լեռնային օդը, լույսի, ջերմության, ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների առատությունը, բուժիչ տորֆերը և մի քանի այլ բնական պայմաններ լավագույն նախադրյալ են բազմապրոֆիլ, զարգացած կուրորտային տնտեսություն ստեղծելու համար:

Այդ տեսակետից հատկապես աչքի են ընկնում Հրազդանի միջին ավազանը՝ Մարմարիկի հետ միասին, Դիլիջան-Կիրովական-Ստեփանավան գոտին, Սեանա լճի մերձափնյա շրջանները, Արագածի միջին բարձրության լեռնալանջերը, Արփայի վերին ավազանը, Բարգուշատի լեռնաշղթայի անտառապատ լանջերը:

Բարենպաստ են բնակչության ռեկրեացիոն գործունեության տուրիստական-մարզական ձևերի զարգացման բնական նախադրյալները: Կարճ տարածությունների վրա արագ փոփոխվող և հակադրություններով լի տեսարանները, բազմազան երփներանգ լանդշաֆտները, անդնդախոր կիրճերն ու հրաբխային կոները, մի շարք ռելիկտային բույսերն ու լեռնային վճիտ լճակները, տուֆային ու բազալտային ծածկույթներն ու բնական բազմատեսակ ու մեծաքանակ հուշարձանները, այս բոլորը մեր հինավուրց հողի պատմական, ճարտարապետական ինքնատիպ հուշարձանների հետ մեկտեղ ամեն մի ճանապարհորդի ու զբոսաշրջիկի առաջ բացում են նոր, անկրկնելի մի աշխարհ՝ Այստեղ հնարավոր է ընտրել մի քանի տասնյակ կիրմետոր ձգվածության տուրիստական երթուղիներ, որոնք ընդգրկում են բնական գոտիների ու լանդշաֆտների այնպիսի բազմազանություն, ինչպիսին չենք հանդիպում արևելաեվրոպական հաթիւթյուններում՝ անցնելով 1500—2000 կմ տարածություն: Հետիոտն զբոսաշրջիկը այստեղ 1—2 օրում կարող է կտրել շուրջ մեկ տասնյակ բնական ուղղաձիգ գոտիներ ու ենթագոտիներ և կիսաանապատներից հասնել մինչև ալպյան մարգագետիններն ու լեռնային տունդրայի սահմանը:

Տուրիստական բազմաբովանդակ երթուղիներ ստեղծելու լայն հնազավորություններ կան հանրապետության բոլոր շրջաններում, սկսած Աղստևի, Դեբեդի ու Ախուրյանի ավազաններից, Սեանի ու Արարատյան գոգավորություններից, վերջացրած Վայքով ու Զանգեզուրով:

Հարուստ ու հակադրություններով լի բազմաթիվ շրջաններում առկա են նաև մարզական բազաների ստեղծման լայն հնարավորություններ: Այս տեսակետից աչքի է ընկնում հատկապես 1500—2000 մ բարձրության գոտին, որտեղ նպաստավոր են մասնավորապես կլիմայական

պայմանները, բնական ու արհեստական ջրավազանները, Այստեղ առկա է թե ամառային, թե ձմեռային մարզական բազաների համար պահանջվող բնական պայմանների ու ռեսուրսների ամբողջ անհրաժեշտ համալիրը:

Ավելի համատարած բնույթ ունեն ռեկրեացիոն ռեսուրսների երրորդ խմբի՝ տեղական նշանակության մասնաշաղկապ ճանգվածի համար պահանջվող ռեսուրսները: Վերջիններիս թվում, հատկապես ամառային ամիսներին, առանձնահատուկ արժեք ունեն ջրավազանները (Սեվանա ու բարձր լեռնային մանր լճերը, Ապարանի, Արփիի և այլ ջրամբարներ), լեռնային գետերը, սառնորակ աղբյուրները, անտառը:

Ինչպես արդեն ասվեց, ցանկացած բնական գոտին ու լանդշաֆտը և կենդանի ու անկենդան բնության յուրաքանչյուր տարր լայն առումով կարող են ծառայել իբրև ռեկրեացիոն ռեսուրս, ուստի և բնության օգտագործումը ռեկրեացիոն նպատակով ունի զանգվածային բնույթ և գնալով ընդլայնվում է: Այդ պատճառով էլ ռեսուրսները գնահատելիս առանձնահատուկ նշանակություն պետք է տրվի բնության, «ռեկրեացիոն տարողություն» հարցին, այսինքն այն բանին, թե տվյալ տարածքը ինչպիսի ինտենսիվությամբ կարող է օգտագործվել, որպեսզի չխաթարվի միջավայրը, չխախտվի այնտեղ ընթացող բնական պրոցեսների հավասարակշռությունը, չկորչի նրա ինքնավերականգնման հնարավորությունը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԱՆՔՆԵՐ

1.9. 1. Ինչպիսի՞ն է ռեկրեացիոն ռեսուրսների նշանակությունը ժամանակակից ինդուստրիալ հասարակության համար:

2. Բնութագրե՛ք Հայկական ՍՍՀ ռեկրեացիոն ռեսուրսները:

ԳՆՈՒՆ 2.

ԲՆՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՎ ԲՆԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈՔԼԵՄՆԵՐԸ

Նախորդ բաժիններից տեսանք, որ մարդուն շրջապատող բնական միջավայրի տարրերը և դրանց տարբեր տարածքային զուգորդումները հանդիսանում են ոչ միայն մարդու կյանքի ու հասարակության զարգացման բնական պայման, այլև աշխատանքի առարկա և աշխատանքի միջոց, այլ կերպ ասած՝ բնական արտադրողական ուժեր: Այս առումով օրինական ու ճշմարտացի է այն պնդումը, որ բնության օգտագործման և բնապահպանության վիճակը կարևոր ցուցանիշ է տվյալ երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման, ավելին՝ ազգի ընդհանուր զարգացման մակարդակը որոշելու համար:

Ռացիոնալ բնօգտագործման ու բնապահպանության պրոբլեմները պատշաճ ուշադրության են արժանացել երկրի տնտեսական զարգացման հարցերի մասին կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության դեռևս առաջին որոշումներում: Սակայն հետագայում սկսեց տարածում գտնել այն սխալ ու վնասակար տեսակետը, թե բնությունն անսպառ է, թե մարդը կարող է բնական միջավայրի տարրերն օգտագործել այնպես և այն չափով, ինչպես և ինչ չափով ցանկանա:

Մարդը բնության արգասիքն է և նրա մի մասը: Մարդու գործունեությունը հատկապես գիտատեխնիկական հեղափոխության և ինդուստրիալ զարգացման ներկա պայմաններում լուրջ փոփոխություններ է մտցնում նրան չրջապատող բնության մեջ, որոնք իրենց չափերով ու հետևանքներով երբեմն կարող են հավասարվել լոկալ և նույնիսկ համաժողովրդակային երկրաբանական փոփոխություններին:

Սոցիալիստական հասարակարգում, պլանային տնտեսության պայմաններում բոլոր նախադրյալները կան, որպեսզի մարդու ազդեցությունը բնական միջավայրի վրա լինի ոչ տարերային, այլ նպատակասլաց, հանգեցնի ոչ թե նրա վատթարացմանը, բնության էկոլոգիական հավասարակշռության խախտմանը, այլ պահպանությանը, բարելավմանն ու հարստացմանը:

Հայկական ՍՍՀ-ում, որտեղ գոյություն ունի բնակչության ու արտադրության մեծ խտություն, տարածքի յուրացվածության բարձր աստիճան, պահանջվում է բնության հանդեպ լինել առավել զգույշ ու հաշվենկատ, խնամքով, ռացիոնալ ու խնայողաբար օգտագործել բնական տեսուրսները և, որտեղ հնարավոր է, ապահովել այդ ռեսուրսների վերականգնումն ու ընդլայնված վերարտադրությունը: Արտաքին բնական միջավայրը, բնական ռեսուրսները պետք է ծառայեն ոչ միայն ներկա, այլև գալիք սերունդներին:

Հայկական ՍՍՀ տնտեսական զարգացումը և ինդուստրացումը, ինչպես կոեսնենք դասընթացի հաջորդ բաժիններում, աչքի է ընկել բարձր տեմպերով: Այդ ընթացքում բազմապատիկ անգամ ուժեղացել է բնական միջավայրի վրա մարդու արտադրական և ոչ արտադրական ներգործությունը: Մշակվել և իրականացվել են ժողովրդատնտեսական այնպիսի մեծածավալ միջոցառումներ, որոնք էական և լուրջ հետևանքներ ունեցող փոփոխություններ են առաջացրել ոչ միայն բնական միջավայրի առանձին տարրերի քանակի ու որակի, այլև ընդարձակ տարածությունների լանդշաֆտների ու բնական համալիրների մեջ: Ընդամենը մեկ սերնդի արտադրական գործունեության հետևանքով և նրա աչքի առաջ էական փոփոխություններ են կատարվել հողային ու բու-

սական ծածկույթի, մակերեսային ջրերի տեղաբաշխման, ընդերքի հարստությունները արտադրական շրջանառության մեջ ընդգրկելու և այլ բնագավառներում: Զորացվել են ճահիճներ ու ստեղծվել են նոր ծառաստաններ, ոռոգվել են, դարձել մշակովի ու բարեբեր կիսաանապատային ու չոր տափաստանային ընդարձակ տարածություններ, փոխվել են գետահուններ, գոյացել են նոր լճեր ու լճակներ: Փոքրացել ու որակական լուրջ փոփոխություններ է կրել Սևանա լիճը, բազմաթիվ վայրերում, հատկապես խոշոր քաղաքներում ու դրանց հարող շրջաններում երևան են եկել հազարավոր կիլոմետրեր տարածվող ինդուստրիալ լանդշաֆտներ, որտեղ անճանաչելիորեն փոխված է բնական միջավայրը:

Սակայն միշտ և ամենուրեք չէ, որ արտադրողական ուժերի բուռն զարգացումը և բնական միջավայրի փոփոխությունները չեն ուղեկցվել բացասական հետևանքներով: Շատ դեպքերում չի ապահովվել բնական միջավայրի մաքրության և էկոլոգիական հավասարակշռության պահպանությունը: Վաթսուհական թվականներից սկսած ամբողջ երկրով մեկ բնական միջավայրի պահպանությունն ու առողջացումը, բնական ռեսուրսների մի շարք տեսակների խնայողական ու բացիոնալ օգտագործումը դարձել է հույժ անհրաժեշտություն: Էկոլոգիական իրադրությունը հատկապես սրվել է Սովետական Հայաստանի, ինչպես նաև ՍՍՀՄ մյուս հանրապետությունների զարգացած արդյունաբերական ու նոր յուրացված գյուղատնտեսական շրջաններում:

Ամբողջ երկրով մեկ հասունանում էր ռեգիոնալ միջոցառումների հետ մեկտեղ համապետական ու համապարփակ նոր միջոցառումների իրականացման անհրաժեշտությունը: Յոթանասուհական թվականներին ընդունվեցին ու գործողության մեջ դրվեցին բնության և նրա առանձին տարրերի՝ հողերի, ջրերի, ընդերքի, անտառների, կենդանական աշխարհի պահպանության ու ռեգիոնալ օգտագործման մասին օրենքներ, ու նորմատիվային այլ ակտեր: ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման 10-րդ (1976—1980 թթ.) և հետագա հնգամյակների գլխավոր ուղղություններում, հնգամյա ու տարեկան պլաններում բնության պահպանության հարցերը միավորվեցին ինքնուրույն բաժնի մեջ, որով ընդգծվեց դրանց հատուկ կարևորությունը:

Բնապահպանական միջոցառումները նկատելիորեն աշխուժացան նաև Հայկական ՍՍՀ-ում: Մշակվեցին և ընդունվեցին Հայկական ՍՍՀ հողային, ջրային, անտառային օրենսդրությունները, ընդերքի վերաբերյալ օրենսդրությունը, առողջապահության վերաբերյալ օրենքը, մթնոլորտային օդի պահպանության, կենդանական աշխարհի պահպանության մասին օրենքները: Ուժեղացավ ժողովրդատնտեսական պլանների էկոլոգիական ուղղվածությունը: Ստեղծվել են Հայկական ՍՍՀ Միեկստոր-

ների խորհրդի նախագահության՝ Շրջակա միջավայրի պահպանության և բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման հանձնաժողով և Հայկական ՍՍՀ շրջակա միջավայրի պահպանության պետական կոմիտե, որոնք կոչված են կոորդինացնելու բոլոր արտադրական միևնույնության ու գերատեսչությունների բնապահպանական միջոցառումները, վերահսկելու և ապահովելու շրջակա միջավայրի պահպանությունն ու բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը: Բնապահպանական գործունեության բնագավառում ընդլայնվել են առողջապահության միևնույնության, հիգիոդեռեկտիվաբանության ու բնական միջավայրի վերահսկողության վարչության իրավունքները: Տեղական սովետների մասին ընդունված օրենքով նրանց վրա է դրված տվյալ սովետներին՝ ենթակա ամբողջ տարածքում բնական միջավայրի վիճակի ու պահպանության ամբողջ պատասխանատվությունը, ընդլայնվել են այդ հարցում սովետների իրավունքները:

Հանրապետության առջև կանգնած բնօգտագործման ու բնապահպանական ներկայիս պրոբլեմները կարելի է քննարկել ըստ բնական միջավայրի գլխավոր բաղադրիչների ու բնական ռեսուրսների տեսակների:

Բնակավայրերի օդային ավազանի պահպանությունը: Օդային ավազանի աղտոտման գլխավոր աղբյուրը, ինչպես հայտնի է, արդյունաբերությունն է և ավտոմոբիլային տրանսպորտը: Հայկական ՍՍՀ պայմաններում օդային զանգվածը աղտոտող գլխավոր ագենտներն են ծծմբային գազը, ածխածնի օքսիդը, ազոտի երկօքսիդը, ֆենոլը, ֆեո-րաջրածինը, ամիակը և փոշին: Առավել աղտոտված օդային ավազան տնհն Երևան, Կիրովական, Ալավերդի, Արարատ և Հրազդան քաղաքները, որտեղ կենտրոնացված են այդ առումով հատկապես վնասակար մետալուրգիական, քիմիական, շինանյութերի արդյունաբերության և էլեկտրաէներգետիկական (ՋԷԿ) ձեռնարկությունները: Դրանցից մթնոլորտ կատարված արտանետումները հաճախ գերազանցում են թույլատրված սահմանը և ավտոմոբիլների ներքին այրման շարժիչների թունավոր գազերի հետ մեկտեղ մեծ չափով աղտոտում են բնակավայրերի օդային ավազանը:

Գիտության ու տեխնիկայի զարգացման արդի մակարդակում մթնոլորտային օդի մաքրմանն ուղղված առավել արդյունավետ միջոցներն են՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերակառուցումը և անբա-փռն ու սակավաքափռն տեխնոլոգիայի ներդրումը, գազամաքիչ կայանքների ու սարքերի տեղադրումը, հատկապես վնասակար ձեռնարկությունների ու արտադրամասերի դուրս բերումը տվյալ բնակավայրից, ավտոտրանսպորտի էկոլոգիական անվտանգությունն ապահովող կոմպլեքս միջոցառումների ներդրումը և այլն:

Վերջին տարիներին հանրապետությունում օդային ավազանի մաք-

րությունն ապահովող աշխատանքները ընդգրկել են բոլոր հիշյալ ուղ-
ղությունները: Որոշում է ընդունվել Հրազդանի լեռնաքիմիական կոմբի-
նատի կառուցումը դադարեցնելու և այն վերապրոֆիլավորելու մասին:
Պատրաստի շենքերի բազայի վրա ստեղծվել է շրջակա միջավայրի հա-
մար անվտանգ մեքենաշինական արտադրություն, իսկ ցեմենտի առայժմ
գործող արտադրությունը կփակվի Արարատ քաղաքում կառուցվող ցե-
մենտի-շիֆերի կոմբինատի նոր վառարանների կառուցումն ավարտե-
լուց հետո, ընթացիկ հնգամյակի ընթացքում: Իսկ մինչ այդ Հրազդան
քաղաքի և Մարմարիկի հովտի ռեկրեացիոն գոտու օդային ավազանի
աղտոտումը պակասեցնելու նպատակով թե ցեմենտի գործարանում և
թե Հրազդանի ջերմաէլեկտրակենտրոնում արդիականացվում և ուժե-
ղացվում են փոշեզտիչ և գազակլանիչ կայանքները:

Երևան քաղաքում արմատական վերակառուցման են ենթարկվել մի
շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Փակվել են «Նաիրիտ»
գիտաարտադրական միավորման կաուչուկի գործարանի կալցիումի կար-
բիդի, քլորբենզոլի և մոնովինիլացետիլենից քլորոպրենի ստացման ար-
տադրությունները, կաուչուկի արտադրության հին՝ «Կաուչուկ-1» արտա-
դրամասը: Նվազեցվել են պիրոլիզային ացետիլենի արտադրության
կարողությունները, մի շարք արտադրամասերում ներդրվել է նո-
րագույն տեխնոլոգիա: Այդ և նման բնույթի այլ միջոցառումների շնոր-
հիվ մեծ չափով նվազել են վնասակար գազերի արտանետումները: Ալ-
յումինի գործարանում դադարեցվել է էլեկտրոլիզի միջոցով ստացվող
առաջնային ալյումինի արտադրությունը, որի շնորհիվ դադարել է ֆտո-
րային և այլ բնական միացությունների արտանետումը մթնոլորտ, գոր-
ծարկվել են գազամաքրիչ կայանքներ: Փակվել են հարյուրից ավելի
մանր կաթսայատներ, դրանց փոխարեն ստեղծվել են շրջանային հզոր
կաթսայատներ, որոնց մթնոլորտն աղտոտող վտանգը շատ ավելի պա-
կաս է: Քաղաքից դուրս են բերվել մի շարք արդյունաբերական (գլխա-
վորապես շինանյութերի արդյունաբերության) ու ավտոտրանսպորտային
ձեռնարկություններ: Ուժեղացել է տեխնիկական հսկողությունը ավտո-
տրանսպորտային միջոցների նկատմամբ, ավելացել է գազով աշխատող
ավտոմոբիլների թիվը, ընդարձակվել են օդի մաքրության համար մեծ
նշանակություն ունեցող կանաչ տնկարկները: էկոլոգիական լավագույն
պայմաններ ապահովելու առումով կարևոր միջոցառում էր մետրոպո-
լիտենի առաջին հերթի գործարկումը:

Այդուհանդերձ Երևան քաղաքի օդային ավազանի աղտոտվածու-
թյան աստիճանը գերազանցում է թույլատրելի նորման և լուրջ վտանգ
ստեղծում բնակչության առողջության համար: Անհրաժեշտ է ձեռնարկել
նոր վճռական միջոցներ:

Առայժմ նախատեսվում է ամբողջությամբ փակել քլորոպրենային արտադրությունը, վերակառուցել Երևանի ՋէԿ-ը և այն փոխադրել գազային վառելիքի, արմատապես բարելավել ավտոմոբիլային տրանսպորտի էկոլոգիական ցուցանիշները: Խնդիրն այն է, որ չձգձգվի նախատեսվող միջոցառումների իրականացումը և հնարավոր կարճ ժամանակամիջոցում հանրապետության մայրաքաղաքի օդային ավազանի աղտոտվածությունը իջեցվի թույլատրելի նորմաների մակարդակին:

Ալավերդի քաղաքի և Դեբեդ գետի ստորին հոսանքին հաջող տաքածքի օդային ավազանի նկատելի բարելավման հանգեցրեց Ա. Միկոյանի անվան լեռնամանուկուրգիական կոմբինատի նոր վերակառուցումը, որի շնորհիվ կրճատվեցին ծծումբ պարունակող գազերի արտանետումները մթնոլորտ:

Ակսված են Կիրովականի քիմիական գործարանի՝ քաղաքի օդավազանի աղտոտման գլխավոր աղբյուրի վերակառուցման ու տեխնիկական վերազինման աշխատանքները: Դադարեցվել է կալցիումի ցիանամիդի, դիցիանդիամիդի և դրանից ստացվող մեկամինի, ազոտաթթվի և ամոնիակային խեղիտրայի արտադրությունները, շեշտակիորեն կրճատվել է կալցիումի կարբիդի թողարկումը: Նախատեսված միջոցառումների իրականացումը թույլ կտա արմատապես բարելավել Կիրովական քաղաքի բնապահպանական իրադրությունը:

Շրջակա օդային ավազանի աղտոտման աչքի ընկնող աղբյուր են նաև Հրազդանի, Երևանի ու Կիրովականի ջերմաէլեկտրակայանները, որոնք աշխատում են ոչ միայն բնական գազով, այլև վառելիքային մագնիթով, որը և նպաստում է մեծ քանակությամբ վնասակար գազերի արտանետմանը (ըստ որում համաշխարհային փորձով ապացուցված է, որ անվթար աշխատանքի ընթացքում ՋէԿ-երը ավելի շատ են աղտոտում շրջակա միջավայրը, քան ատոմակայանները, թեև վթարի դեպքում վերջիններիս վտանգը աղետալի է լինում): Էական քայլեր են կատարվում հանրապետության ջերմաէլեկտրակայանները աստիճանաբար բնական գազի փոխադրելու ուղղությամբ:

Ընդհանուր առմամբ վերջին տասը տարում հանրապետությունում օդի մաքրության պահպանմանն ուղղված միջոցառումների արդյունքը եղել է այն, որ վնասակար նյութերի արտանետումների ընդհանուր ծավալը աճել է շատ ավելի դանդաղ, քան արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը, իսկ հատկապես վտանգավոր նյութերի ծավալը կրճատվել է:

Զբային ռեսուրսների պաճապանությունը և ռացիոնալ օգտագործումը: Հայկական ՍՍՀ թույլ ջրապահովվածության պայմաններում ջրային ռեսուրսների քանակի ու որակի պահպանությունն ու ռացիոնալ օգտագործումը ոչ միայն առաջնակարգ ժողովրդատնտեսական հարց է, այլև հանրապետության բնակչության համար ունի կենսական նշանակություն:

Ջրային ավազանների մաքրության պահպանման գլխավոր միջոցը բնակչության արտադրական ու կենցաղային կուլտուրայի հետագա բարձրացումն է, բնակավայրերի, արդյունաբերական, գյուղատնտեսական ու տրանսպորտային ձեռնարկությունների կեղտաջրերի մեկուսացումըն ու մաքրումը և սպառողներին վերադարձնելը, այսինքն շրջանառու ջրօգտագործմանն անցնելը: Ներկայումս էկոլոգիական առումով անբավարար վիճակում են գտնվում Հրազդան, Փամբակ, Դեբեդ, Ողջի գետերի առանձին հատվածները և Սևանա լճի հատկապես հարավային մերձափնյա գոտին:

Մեծ է հատկապես այն ջրապաշտպան միջոցառումների արդյունավետությունը, որոնք ապահովում են անցումն անթափոն և սակավաթափոն արտադրական տեխնոլոգիայի և զերծ են պահում գետերն ու լճերն արտադրական կամ կոմունալ կենցաղային բոլոր տեսակի վնասակար նյութերից: Վերջին տարիներին իրականացված նման բնույթի միջոցառումներից են Ծրեանի, Կիրովականի և Ալավերդի քաղաքների վերջ հիշատակված ձեռնարկությունների վերակառուցումն ու տեխնիկական վերազինումը, որը մեծապես նպաստում է Հրազդան և Փամբակ, Դեբեդ գետերի աղտոտման նվազեցմանը, ինչպես նաև Քաջարանի կոմբինատի պոչամբարի (պղնձամոլիբդենային հանքանյութի հարստացման հետեվանքով գոյացած թափոնների հսկա ամբարի) և Քաջարան—Ղափան խողովակաշարի կառուցումը: Արտադրական այն թափոնները, որոնք նախկինում լցվում էին Ողջի գետը, այժմ այդ խողովակաշարով հասցվում են գետի միջին հոսանքը (Ղափան քաղաքից ցած) և ամբարվում անվտանգ վայրում:

Ավելի մասսայական բնույթ ունի հատուկ ջրամաքրման կայանների կառուցումը: Նման կայաններում աղտոտված ջրերը մեխանիկական կամ կենսաբանական եղանակով մաքրվելուց հետո դադարում են ջրավազանների համար վտանգ ներկայացնելուց:

Ինչ վերաբերում է ջրային ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետությանը, ապա դա նույնպես համալիր լուծում պահանջող բարդ պրոբլեմ է: Դա վերաբերում է ջրօգտագործման բոլոր բնագավառներին՝ գյուղատնտեսական, արդյունաբերական, կենցաղային: Ամենուրեք ակնհայտ է ջրի շռայլումն ու անտնտեսվար օգտագործումը, տնտեսագիտական լեզվով ասած՝ ջրի օգտագործման շափազանց ցածր օգտակար գործողության գործակիցը:

Վերջին տարիներին այդ աշխատանքների ծավալը շեշտակիորեն աճել է, որի շնորհիվ ներկայումս ջրավազաններն է թափվում շատ ավելի քիչ աղտոտված ջուր, քան ընդամենը մի քանի տարի առաջ էր, միաժամանակ աճել է շրջանառու օգտագործման մեջ գտնվող ջրի ծա-

վալր. 1985 թ. այն կազմել է արտադրական նպատակով օգտագործվող ջրերի ընդհանուր ծավալի 82%:

Հանրապետությունում ջրային ռեսուրսների օգտագործումը կարգավորելու և նրա ժողովրդատնտեսական արդյունավետությունը բարձրացնելու համար վիթխարի նշանակություն ունեցան ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1977—1978 թթ. ընդունած «Հայկական ՍՍՀ-ում ոռոգելի հողօգտագործության հետագա զարգացման և արդյունավետության բարձրացման միջոցառումների մասին» և «Սևանա լճի բնական ռեսուրսների պահպանման և ռացիոնալ օգտագործման միջոցառումների մասին» որոշումները:

Աննախադեպ ծավալ ընդունեցին ջրաշինարարական աշխատանքները: Կառուցվեցին Ախուրյանի, Զոդազի, Սևաբերդի և մի շարք այլ արհեստական ջրամբարներ: Դրանք նախկինում կառուցվածքների հետ մեկտեղ (Ապարան, Արփի, Տոլորս, Կելուտ և այլն) հնարավորություն տվեցին հանրապետությունում ամբարվող ջրի տարեկան ծավալը հասցնել 1,1 մլրդ մ³: Ընթացքի մեջ է կամ առաջիկայում նախատեսվում է ավելի քան մեկ տասնյակ նոր ջրամբարների շինարարությունը ևս (Դավիթբեկի, Հերհերի, Գետիկի, Կապսի, Եղվարդի, Հոկտեմբերյանի, Վեդու, Գառնիի և այլն):

Ջրային ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության բարձրացման կարևոր միջոց է ոռոգման սիստեմների օգտակար գործողության գործակցի և ջրապահովվածության բարելավումը: Կատարվում է թե՛ մագիստրալային ու միջտնտեսային և թե՛ ներտնտեսային ցանցի վերակառուցում: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում ջրման այնպիսի առաջադիմական եղանակների ներդրման վրա, ինչպիսիք են անձրևացումն ու ընդգետնյա կաթիլային ոռոգումը: Դրանց շնորհիվ զգալիորեն պակասում են ֆիլտրացումից ու գոլորշիացումից առաջացող կորուստները, որոնք մեծ չափերի են հասնում ոռոգման բաց, հատկապես հողափոր ցանցի դեպքում: Նախորդ՝ 11-րդ հնգամյակում շահագործման հանձնված նոր ոռոգելի հողերի 70% վրա ներդրվել է ոռոգման առավել առաջադիմական մեթոդ՝ արհեստական անձրևացումը:

Լուծման կարիք ունի ստուգելիցա ջրային ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման պրոբլեմը: Այդ ջրերի հետազոտված և հաստատված պաշարների մեծ մասը գտնվում է Արարատյան դաշտում: Այստեղ հորատված են ավելի քան 200 արտեզյան ջրհորեր, որոնց գրեթե կեսը ինքնահորդ են և շեն փոխադրված աշխատանքի ծորակային ռեժիմի: Դրա պատճառով մեծ քանակության արտեզյան ջուր հոսելով աննպատակ և սպառելով ստորգետնյա ավազանի պաշարները, միաժամանակ ճահճացման է դատապարտում ընդարձակ հողատարածություններ:

Քննարկվող հարցերի համալիրում հատուկ տեղ են գրավում Սևա-

Նա լճի ջրային ռեսուրսների պահպանումն ու ռացիոնալ օգտագործումը: Ահա վեց տասնամյակ է, ինչ Սևանի պրոբլեմը չի դադարում զբաղեցնել ոչ միայն կառավարական մարմիններին, պետական հիմնարկներին ու գիտնականներին, այլև լայն հասարակայնությանը: Սևանի պրոբլեմի տեխնիկական ու տնտեսական բովանդակության, նրա աշխարհագրական ասպեկտները կքննարկվեն դասընթացի հաջորդ բաժիններում: Ինչ վերաբերում է պրոբլեմի բնապահպանական բովանդակությանը, ապա այն պայմանավորված է գլխավորապես երկու հանգամանքներով՝ լճի ղարավոր ջրային պաշարների խիստ նվազումով և, որպես դրա հետևանք՝ լճի էկոլոգիական հավասարակշռության խախտումով: ¹

Լճից կատարվող արտահոսքը արհեստականորեն մեծացնելու պատճառով սկսած 1937 թ. մինչև 1987 թ. ծախսվել է ջրերի դարավոր պաշարների ավելի քան 40% (շուրջ 25 մլրդ մ³), լճի մակարդակը իջել է գրեթե 19 մ-ով, ջրային հայելու մակերեսը պակասել է 150 կմ²-ով կամ ավելի քան 10%-ով: Դրա հետ մեկտեղ Սևանի ջրհավաք ավազանի շրջանների տնտեսական արագ զարգացումը, արդյունաբերական, գյուղատնտեսական ու տրանսպորտային ձեռնարկությունների կառուցումը զգալի շահով մեծացրին լիճ հոսող կեղտոջրերի քանակը, մեծացավ նաև լեկրեացիոն գործունեության ազդեցությունը: Այս ամենը հանգեցրեց լճի էկոլոգիական հավասարակշռության խախտմանը: ² Փոխվեց լճի ջերմային ռեժիմը, ավելացավ օրգանական նյութերի քանակությունը, և որպես արդյունք այս բոլորի՝ նկատելիորեն արագացավ լճի էվտրոֆիկացիայի պրոցեսը: Դա դրսևորվեց գլխավորապես ջրային մակերեսի այսպես կոչված «կանաչացման» երևույթով, որը կապտականաչավուն ջրիմուռների տարածման հետևանք է:

1960-ական թվականներից սկսած իրականացվում են արմատական միջոցառումներ ջրի դարավոր պաշարների օգտագործումը դադարեցնելու և Սևանա լիճը իր բնական վիճակին մոտ պահպանելու համար: Ավելին, խնդիր է դրված լճում ջրի մակարդակը բարձրացնել 6 մետրով, այսինքն այնքան, ինչքան գիտնականների կարծիքով անհրաժեշտ է լճի էկոլոգիական հավասարակշռությունը վերականգնելու, ջրի որակը բարելավելու, ձկնային պաշարները հարստացնելու և ապագայում լիճը որպես խմելու ջրի կարևոր լեզերվուար օգտագործելու համար¹:

Լճի ջրային հաշվեկշռի մուտքի մասը ավելացնելու համար կառուցվեց Արփա-Սևան ջրատար թունելը, որը հնարավորություն է տալիս Արփա գետի հոսանքի հաշվին տարեկան 270 մլն մ³ ջուր ավելացնել լճի

¹ Լճի մակարդակը 1 մետրով բարձրացնելու համար հարկավոր է ջրի ծավալը ավելացնել 1 մլրդ 295 մլն մ³-ով:

պաշարներին: Կառուցվում է Ռրոտանից Արփա թունելը, որը ևս տարեկան 165 մլն մ³ ջուր կտա Սեանին:

Սեանի պահպանմանը մեծ չափով օգնում է Արարատյան դաշտի գյուղատնտեսական հողերի ոռոգման համար Սեանից բաց թողնվող ջրերի փոխարեն տեղական աղբյուրների ու արտեզյան ավազանի օգտագործումը:

Վերջապես, բնակավայրերի ու արտադրական ձեռնարկությունների կեղտաջրերի լճի մեջ թափվելը բացառելու համար կառուցվում են շուրջսեանյան օղակային կոյուղու կոլեկտորը, ինչպես նաև առանձին ձեռնարկությունների մաքրման կայաններ:

Մասնագետների մոտ մտահոգություն է առաջացնում Սեանա լճի ձկնային պաշարների հեռանկարի հարցը: Ծթն վիճակը չփոխվի, մեծ վտանգ է սպառնում հատկապես իշխանին, որի պաշարները հասել են նվազագույնի: Ջանքեր են թափվում, որպեսզի լճի էկոլոգիական պայմանների բարելավման և արհեստական ձկնաբուծության հետադարձացման շնորհիվ բարելավվի ձկների վերարտադրությունն ու աճը և ավելանա որսի ծավալը: Այս բոլորով հանդերձ, հարկ է նշել, որ Սեանա լճի պահպանմանը և էկոլոգիական վիճակի բարելավմանն ուղղված միջոցառումները սպասվող արդյունքը չեն տալիս: Հանրապետության խմելու ջրի միակ հեռանկարային աղբյուրի գոյությանն սպառնացող վտանգը իրականում շատ ավելի մեծ է, քան երբեմն ենթադրվում է: Պահանջվում են անհետաձգելի նոր կոմպլեքս միջոցառումներ, որոնք կապահովեն լճի ջրային հաշվեկշռի ելքային մասի խիստ կրճատումը և Սեանի ավազանի արտադրական ձեռնարկությունների (արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, տրնսպորտային) և բնակչության վնասակար ազդեցության բացառումը:

Հողային ռեսուրսների պահպանումն ու ռացիոնալ օգտագործումը: Հազարամյակների ընթացքում մարդու արտադրական գործունեության ազդեցության տակ մեծ փոփոխություններ է կրել նաև հողածածկույթը: Այդ փոփոխությունները առավել մեծ թափ են ստացել վերջին տասնամյակների ընթացքում: Մի կողմից ավելացել է ոռոգվող բարելավված մշակովի հողերի տարածությունը, բարձրացել է արգավանդությունը, մյուս կողմից որոշ տեղերում վտանգավոր չափեր են ընդունել հողերի էռոզիան, սողանքներն ու աղակալումը, ինչպես նաև արդյունաբերական թափոններով, քիմիկատներով ու նավթամթերքներով դրանց աղտոտումը: Սովետական իշխանության տարիներին հանրապետության ոռոգելի տարածությունները գրեթե հնգապատկվել են:

Հալկական ՍՍՀ լեռնային ռելիեֆի պայմաններում հողերի մեխորաքիայի, կոլտուրտեխնիկական միջոցառումների շնորհիվ բարելավվել ու տնտեսական շրջանառության մեջ են ընդգրկվել ընդարձակ տարածու-

թյուններ: Այդ միջոցառումներն են՝ հողատարածությունների մաքրումը քարերից, ռելիեֆի հարթեցումը և հողագործության մեքենայացման ու ոռոգման համար հարմար տեղամասերի ստեղծումը (կապիտալ հատակագծում), խախտված հողածածկույթ ունեցող տեղամասերի վերականգնումը (ռեկուլտիվացիա), վարելաշերտի խորացումը, ինչպես նաև կերահանդակների՝ արոտավայրերի ու խոտհարքների մակերեսային ու արմատական բարելավումը:

✓ Հանրապետության հողածածկույթի համար մեծ վտանգ է ներկայացնում ջրային ու հողմային էրոզիան: Ընդհանուր տարածքի մինչև 50% և գյուղատնտեսական հանդակների 35% ավել կամ պակաս շափով ենթարկված են էրոզիայի, իսկ առանձին շրջաններում այդ ցուցանիշը հասնում է մինչև 60—70%-ի: Ներկայումս մեզանում կիրառվում են հակաէրոզիոն համալիր միջոցառումներ (ագրոտեխնիկական, մարգագետնամեխիորատիվ, անտառմեխիորատիվ, հիդրոտեխնիկական և այլ միջոցառումներ): Հատկապես արդյունավետ է լեռնալանջերի դարավանդավորումը, որը ոչ միայն կանխում է հողատարման պրոցեսը, այլև նպաստում է լեռնալանջերի ավելի ինտենսիվ օգտագործմանը գյուղատնտեսական նպատակներով և ստեղծում է այգեգործությունը լանջերի վրա տեղափոխելու և հարթ տարածությունները շարահերկ կուլտուրաներին տրամադրելու հնարավորություն: Նախատեսվում է էրոզիայի ենթարկված հողատարածությունները 1990 թվականին, 1980 թվի համեմատությամբ, պակասեցնել ավելի քան կրկնակի անգամ:

Հանրապետության մի շարք շրջանների համար հասունացած հարց է հակասոդեֆային և հակասելավային պայքարի ուժեղացումը: Ներկայումս այդ պայքարը դեռևս սպասվող արդյունքը չի տալիս:

Իր լուծմանն է սպասում հանրապետության ամբողջ տարածքը էրոզիայից, հեղեղներից և սողանքներից պաշտպանելու գիտականորեն հիմնավորված սխեմայի մշակման հասունացած հարցը:

Գիտական և գործնական հետաքրքրություն է ներկայացնում Արարատյան դաշտի աղաքակալած հողերի՝ սողային աղուտների մեխիորացիան և ներգրավումը գյուղատնտեսական շրջանառության մեջ:

Քուսաօկան ու կենդանական ռեսուրսների պահպանման, վերադարձի և օգտագործման պահպանման, շափական ՍՍՀ-ում ձեռք է բերում հատուկ սրություն ոչ միայն այն պատճառով, որ արտադրողական ուժերի արագ զարգացումը մեծապես սահմանափակել է բնական լանդշաֆտների արեալները, այլև այն պատճառով, որ բնական հողակիթմայական պայմանները ամենուրեք չէ, որ նպաստավոր են դրանց համար: Հենց դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ վերջին տասնամյակների ընթացքում ընդամենը մեկ սերնդի աչքի առաջ վտանգավոր արագությունով աղքատանում է հանրապետության բուսա-

կան ու կենդանական աշխարհը: Անհետացման եզրին են գտնվում շատ բուսատեսակներ ու ամբողջ բուսական ֆորմացիաներ, դրան հակառակ ընդարձակվում են մոլախոտային բուսականության արեալները: Անհետացող բույսերի ու կենդանիների մի շարք տեսակներ գիտական ու գործնական մեծ արժեք են ներկայացնում և մտցված են բնության և բնական ռեսուրսների պահպանության Միջազգային միության, ՄՍՀՄ և Հայկ. ՄՍՀ Կարմիր գրքերի մեջ:

Ժողովրդատնտեսական պլանների համաձայն յուրաքանչյուր տարի հազարավոր հեկտարների վրա կատարվում են նոր անտառատնկումներ, սակայն անտառապահպան աշխատանքների ցածր արդյունավետության պատճառով վերջին տաս տարում հանրապետության անտառային ֆոնդը գրեթե չի ավելացել:

Հանրապետությունում իրականացվող բնապահպան միջոցառումներն ուղղակիորեն նպատակ ունեն նաև ապահովելու բուսական ու կենդանական աշխարհի պահպանությունը, վերարտադրությունը և ռացիոնալ օգտագործումը, թեև դրանք իրենց ծավալներով ու արդյունավետությամբ դեռևս բավարար չեն բնական միջավայրի ու դրա առանձին բաղադրիչների հետագա աղքատացումը, աղտոտումը և անտնտեսվար շահագործումը կանխելու համար:

Հայկական ՄՍՀ-ում ստեղծված են 4 պետական արգելոցներ՝ Դիլիջանի, Խոսրովի, Շիկահողի և էրեբունիի, «Սևան» բնական ազգային պարկը և 14 արգելավայրեր: Պետականորեն պահպանվող ընդհանուր տարածությունը կազմում է 214 հազ. հա, հանրապետության տարածքի ընդամենը 7,2%: Սա շատ ավելի պակաս է, քան պահպանվում է աշխարհի տնտեսապես զարգացած երկրներում:

Հանրապետությունում բնապահպանական նպատակներին հատկացվող միջոցները տարեց-տարի ավելանում են: Միայն ընթացիկ հնգամյակում նախատեսվում է 250 մլն. ռ. կապիտալ ներդրում: Արտադրության ճյուղերի զարգացումը պլանավորելիս ավելի մեծ նշանակություն է տրվում շրջակա միջավայրի պահպանությունը ապահովող միջոցառումներին, ընդհուպ մինչև առանձին ճյուղերի զարգացման տեմպերի կարգավորումը: Օրինակ, թե անցյալ և թե ընթացիկ հնգամյա պլանով կրճատվում է մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը, նկատի ունենալով, որ արոտավայրերը առավել մեծ չափով տուժում են դրանց չկարգավորվող արածումից:

Բնապահպանական կարևոր պրոբլեմներից է ընդերքի հաբստուքյունների ռացիոնալ օգտագործումը: Անցած տասնամյակների ընթացքում հայտնագործվել, հետախուզվել, ուսումնասիրվել և արտադրական շրջանառության մեջ են ներգրավվել բազմաթիվ օգտակար հանածոների տասնյակ հանքավայրեր: Սակայն շատ հանքավայրերի օգտագործ-

ման նկատմամբ դրսևորվում է լուկ սպառողական վերաբերմունք, հան-
քանյութից կորզվում են ոչ բոլոր օգտակար տարրերը, մեծ ծավալ են
կազմում թափոնները, թեև դրանց մեծ մասը կարող էին օգտագործվել
որպես հումք այլ արտադրություններ կազմակերպելու համար:

Հանքային հումքի մի շարք տեսակների ռացիոնալ ու կոմպլեքսա-
յին օգտագործման գծով մեր հանրապետությունը հետ է մնում համաշ-
խարհային ու հայրենական պրակտիկայից:

Հանքային հումքի, շինանյութերի հանույթի և հետագա հարստաց-
ման ու վերամշակման ժամանակ, հանրապետության տարածքում տա-
րիներին ընթացքում կուտակվել է միլիոնավոր խորանարդ մետր թափոն,
որը ոչ միայն կորստյան է մատնում շատ արժեքավոր նյութեր, այլև
զբաղեցնում է հսկայական հողատարածություններ և աղտոտում շրջակա
միջավայրը: Իսկ մետաղային հանքանյութերի հանույթի ու վերամշակ-
ման ժամանակ գոյացող թափոնների պարունակած տարրերի ընդհանուր
արժեքը նրբեմն հավասար է կամ նույնիսկ գերազանցում է տվյալ հան-
քանյութից կորզվող հիմնական տարրի արժեքին:

Այս պրոբլեմի արմատական լուծման արդյունավետ միջոցը ան-
թափոն արտադրության կազմակերպումն է, որը կապված է գիտատեխ-
նիկական, տեխնոլոգիական ու տնտեսական դժվարությունների հետ-
ևայց դրանք հաղթահարելի դժվարություններ են և գիտատեխնիկական
առաջադիմությունը ի վերջո կարող է բերել բնության մեջ մարդու ար-
տադրական գործունեության հետևանքով ստեղծված նյութերի այնպիսի
շրջանառության, որը չխախտի շրջակա միջավայրի էկոլոգիական հավա-
սարակչությունը: Նյութի շրջանառությունը, այլ կերպ ասած՝ նյութի
շարժումը բնության-նասառակություն-բնության փակ շղթայով հնարա-
վոր է կարգավորել այն հաշվով, որպեսզի բնական միջավայրից անջատ-
ված նյութը ոչ միայն անուղղելի վնաս չհասցնի այդ միջավայրին, այլև
արտադրության պրոցեսում վերամշակվելով ու ձևափոխվելով, դառնա-
լով պատրաստի արտադրանք կամ կիսահումք, կրկին վերադառնալով
բնություն, շաղտոտի այդ բնությունը, չխախտի միջավայրի էկոլոգիա-
կան հավասարակշռությունը:

Վերջին տարիներին այդ նպատակին ուղղված միջոցառումներից
հարկ է հիշատակել Ալավերդու Ա. Միկոյանի անվան լեռնամետալուր-
գիական կոմբինատի, մի շարք քիմիական ու շինանյութերի արտադրու-
թյան ձեռնարկությունների վերակառուցումն ու տեխնիկական վերազի-
նումը, նորագույն տեխնոլոգիաների ներդրումը, որոշ արտադրությու-
նների, հատկապես տուֆաքարի և այլ շինանյութերի հանույթի ընթաց-
քում գոյացած թափոնների արդյունաբերական մշակումն ու օգտագոր-

ծումը, երկրորդային հումքի վերամշակման ընդլայնումը, ռեսուրսա-
խնայող և էկոլոգիական առումով անվնաս արտադրությունների առա-
ջանցիկ զարգացումը:

Վերը ասվածից դժվար չէ եզրակացնել, որ Հայկական ՍՍՀ-ում,
հատկապես նախորդ և ընթացիկ հնգամյակներում մեծ ուշադրություն է
դարձվում շրջակա միջավայրի պահպանման ու առողջացման, բնական
ռեսուրսների ռացիոնալ ու խնայողական օգտագործման հարցերին: Այ-
նուհանդերձ, մի շարք բնակավայրերում, հատկապես Երևանում, ինչպես
ճակ Կիրովական, Ալավերդի, Հրազդան ու Արարատ ֆաղաֆներում, Սևա-
նա լճում, Փամբակ, Դեբեդ ու Հրազդան գետերում էկոլոգիական իրա-
դրությունը մնում է լարված, դանդաղ է պակասում օդային ու ջրային
ավազանների, հողերի աղտոտվածությունը, շարունակվում է էոլոգիայի
ենթաբնական տարածությունների հետագա ընդարձակումը, մեծանում է
անհայտացման վտանգի տակ գտնվող բույսերի ու կենդանիների թիվը:
Դա նշանակում է, որ անհրաժեշտ է նոր թափ հաղորդել բնապահպանա-
կան միջոցառումներին, դրանց տալ կոմպլեքսային բնույթ, ավելի մեծ
նշանակություն տալ աշխարհագրական գործոնների հաշվառմանը, բարձ-
րացնել բնակչության բոլոր խավերի, հատկապես դպրոցականների և
ուսանող երիտասարդության էկոլոգիական գրագիտության մակարդակը:

Անհետաձգելի անհրաժեշտություն է դարձել Հայկական ՍՍՀ բնա-
կան միջավայրի պահպանության և բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգ-
տագործման գիտականորեն հիմնավորված սխեմայի մշակումը, որին
ակտիվորեն պետք է մասնակցեն նաև աշխարհագրական գիտություննե-
րի տարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

2. 1. Ո՞րն է ռացիոնալ բնօգտագործման և բնապահպանության պոթենցիալ էությունը:

2. Գնահատե՞ք Հայկական ՍՍՀ ներկայիս էկոլոգիական իրավիճակը:

3. Թվարկե՞ք և բնութագրե՞ք Հայկական ՍՍՀ բնօգտագործման և բնապահպանության
գլխավոր ուղղությունները (ըստ բնական միջավայրի գլխավոր բաղադրիչների և բնա-
կան ռեսուրսների տեսակների):

ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

3.1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՑԱԴՐՈՂԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՆԱԽԱՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության ժամանակակից արտադրական-տեխնոլոգիալ կառուցվածքը ձևավորվել է սովետական իշխանության տարիներին ՍՍՀՄ ժողովրդատնտեսական միասնական համալիրի կազմում: Սակայն նրա որոշ առանձնահատկությունների, մասնավորապես գյուղական տարաբնակեցման ձևերի, գյուղական բնակավայրերի համակարգի, բնակչության մի քանի արտադրական սովորույթների և ունակությունների արմատները պետք է փնտրել Հայաստանի պատմական զարգացման քառուղիներում:

Նախ հարկ է ընդգծել, որ Հայկական լեռնաշխարհը մարդկային քաղաքակրթության ծագման օջախներից է: Մարդու արտադրական գործունեության մի շարք բնագավառներ Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ մ. թ. ա. 12—6-րդ դդ. ձևավորվել է հայ ժողովուրդը, ունեն պատմական խոր արմատներ: Օրինակ, մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակում արդեն երկրագործությունը (հացահատիկների մշակությունը և այգեգործությունը) դառնում է Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների գլխավոր զբաղմունքներից մեկը, հիմնվում են գյուղական տիպի առաջին մշտական բնակավայրերը, բրոնզից բացի սկսում են զբաղվել նաև երկաթի ձուլմամբ:

Առաջին հազարամյակի սկզբներին գյուղատնտեսության մեջ տարածում է գտնում արհեստական ոռոգումը, առևտրական ճանապարհների վրա գտնվող գյուղական համայնքի և ռազմական բերդերի հիման վրա գոյանում են քաղաքները, ավելի է զարգանում արհեստագործությունը: Այս բոլորը վկայում են արտադրողական ուժերի զարգացման նոր մակարդակի, աշխատանքի հասարակական բաժանման հետագա խորացման մասին և նպաստում են ստրկատիրական հայկական կենտրոնացված պետության հզորացմանը:

Մեր թվարկության առաջին դարերում տիրապետող են դառնում ֆեոդալական արտադրահարաբերությունները, քրիստոնեությունը ընդունվում է պետական կրոն (301 թ.), ստեղծվում է հայկական այբուբենը (Մեսրոպ Մաշտոց, 405 թ.), վերելք է ապրում ժողովրդի հոգևոր կյանքը, նոր թափով է զարգանում գրականությունը, գիտությունը, ճարտարապետությունը:

Այս ժամանակաշրջանին է վերաբերում Հայաստանի ներքին վարչատերիտորիալ երկաստիճան բաժանման ձևավորումը: «Աշխարհացույցի» վկայությամբ Մեծ Հայքը բաժանվում էր 15 աշխարհի և 201 գավառի: Հատկանշական է, որ այդ բաժանումը ոչ միայն Հայաստանի տարբեր մասերի պատմական զարգացման առանձնահատկություններն էր արտահայտում, այլև հենվում էր նրանց բնական, մասնավորապես լեռնագրական ու ջրագրական առանձնահատկությունների և տնտեսական զարգացման պայմանների հաշվառման վրա:

Նյութական արտադրության մեջ որակական նոր տեղաշարժեր են նկատվում մեր թվարկության առաջին հազարամյակի վերջին և երկրորդ հազարամյակի սկզբին: Այս ժամանակ է, որ տարածում է ստանում հողի մշակման եռադաշտային սիստեմը, փայտե արորի կողքին հանդես է գալիս գութանը, ընդարձակվում են հացահատիկի ու բամբակի ցանքատարածությունները, այգիները, կառուցվում են նոր ոռոգիչ ջրանցքներ: Հայնորեն զարգանում է արհեստագործությունը (հաշվվում են 50-ից ավելի արհեստներ), ընդլայնվում է լեռնային գործը, արդյունահանվում ու վերամշակվում են պղինձ (Սյունիք, Տաշիր-Ձորագետ, Աղձնիք), երկաթ (Տարոն, Վասպուրական, Կարին), կապար (Սյունիք, Վասպուրական), անագ, Վասպուրական) արծաթ, ոսկի, մկնդեղ, աղ:

Այս շրջանում արդեն հաստատվում են ապրանքադրամական հարաբերությունները, աշխուժանում է ներքին ու արտաքին առևտուրը, Հայաստանը կրկին դառնում է միջազգային առևտրի կարևոր հանգույց: Տնտեսական կապեր են հաստատվում սևծովյան ու միջերկրածովյան նավահանգիստների, Հնդկաստանի, Չինաստանի, Կիևյան Ռուսիայի, արաբական երկրների հետ: Արտահանվում են ցորեն, մետաղներ, ձուկ, աղ, մետաքս ու բամբակե գործվածքներ, գորգեր, ներկեր, բուրդ, գինի, չորացրած մրգեր: Ներմուծվում են մետաքսի հումք, հախճապակե իրեր, պերճանքի առարկաներ: Ներքին ու արտաքին առևտրական խոշոր կենտրոններ էին Անին, Արծնը, Դվինը, Կարինը, Կարսը, Վանը, Նախճավանը, Մանազկերտը, Արճեշը, Բաղեշը, Լոռին, Խլաթը:

Այս դարերում Մեծ Հայքում և ավելի ակնհայտ ձևով՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում սկիզբ են առնում սոցիալտնտեսական այնպիսի տեղաշարժեր, որպիսիք ավելի ուշ՝ 14—16-րդ դարերում Եվրոպայում պայմանավորում են Վերածննդի առաջ գալը:

Պատմական հաջորդ դարաշրջանը ողբերգական եղավ Հայաստանի և նրա արտադրողական ուժերի համար: Պետականության կորուստը, օտարերկրյա զավթիչների (թուրք-սելջուկների, թաթար-մոնղոլների, օսմանյան թուրքերի, պարսիկների) բազմիցս կրկնվող ասպատակությունները ոչ միայն արգելակեցին Հայաստան երկրի առաջընթաց զարգացումը, այլև հետ շարտեցին նրան իր նվաճած սոցիալտնտեսական

դիրքերից: Դարեր շարունակ երկիրը աչք չէր բացում պատերազմներից ու ավերածություններից, չէր հասցնում վերականգնել քայքայված տրնտեսությունը: Երկրի արտադրողական ուժերը խոր անկում ապրեցին:

Տեղի արմատական բնակչության՝ հայերի ֆիզիկական բնաջնջման և բռնի տեղահանման հետևանքով ընդարձակ շրջաններ ամբողջովին ամայացան, մյուսների բնակչությունը նկատելիորեն նոսրացավ: Միաժամանակ, Հայաստանում բնակություն հաստատեցին էթնիկական նոր խմբեր: Միջազեմտքից հարավային Հայաստան թափանցեցին քրդերը, հարավ-արևմտյան շրջաններում հիմնավորվեցին թուրք-սելջուկները, արևելքում՝ թաթարները:

Հայաստանը երկար ժամանակ պատերազմական թատերաբեմ էր Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև: Այդ վիճակը չփոխվեց նույնիսկ այն ժամանակ, երբ 1639 թ. նրանք իրականացրին Հայաստանի բաժանումը: Արևելյան Հայաստանն անցավ Պարսկաստանին և այստեղ առանձնացվեցին խանություններ (Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի և այլն): Արևմտյան Հայաստանը, որը մտել էր Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ, բաժանվում էր փաշայությունների: Վերջիններս ավելի ուշ՝ 19-րդ դ. կեսերին վերակազմվեցին վիլայեթների (Վանի, Բիթլիսի, Բայազետի, Մալաթիայի, էրզրումի, Կարսի և այլն): Հայաստանի բաժանման գիծը ձգվում էր Ախուրյան գետով, Հայկական պարի արևելյան մասով և Վասպուրականի լեռներով:

Հայաստանի համար պատմական զարգացման նոր դարազույգ ըսկըսվեց 19-րդ դարում, երբ Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը միացավ Ռուսաստանին: Արևելյան Հայաստանի՝ Երևանի, Նախիջևանի և Օրդուբադի նախկին խանությունների սահմաններում 1828 թ. կազմակերպվեց Հայկական մարզը, որը Կովկասյան փոխարքայության ստեղծման կապակցությամբ, հետագայում՝ 1840 թ. վերակազմվեց Երևանյան նահանգի՝ Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, նոր Բայազետի, Սուրմալուի, Նախիջևանի գավառներով: Ռուսաստանին անցած հայաբնակ մյուս շրջանները մտան Ելիզավետոպոլի և Թիֆլիսի նահանգների մեջ:

Հայ ժողովրդի կյանքում այս միացումը ունեցավ մեծ առաջադիմական նշանակություն: Բազմադարյան անընդմեջ ասպատակություններից հետո երկիրը կանգնեց խաղաղ զարգացման ուղու վրա: Զարգացման ավելի բարձր մակարդակի վրա գտնվող Ռուսաստանի կազմում հայ ժողովուրդը իր տնտեսական ու կուլտուրական վերելքի համար ստացավ առավել բարենպաստ պայմաններ, քան ուներ հետամնաց Պարսկաստանի գերիշխանության տակ: Երկարատև ընդմիջումից հետո կրկին սկսեց ավելանալ երկրի բնակչության թիվը, ընդարձակվեցին մշակվող գյուղատնտեսական հողատարածությունները, աշխուժացան արհեստները, վերականգնվեց լեռնահանքային արդյունաբերությունը:

Արտադրողական ուժերի զարգացումը արագացավ 19-րդ դարի երկրորդ կեսերից, հատկապես 1870 թ. գյուղացիական ռեֆորմից հետո, որը խթանեց կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների տարածմանն ու խորացմանը։ Այնուհանդերձ, անցումը դեպի զարգացած կապիտալիստական տնտեսաձևը Արևելյան Հայաստանում տեղի էր ունենում ավելի դանդաղ, քան Կենտրոնական Ռուսաստանում կամ Անդրկովկասի մի շարք այլ շրջաններում։ Դա բացատրվում է նրանով, որ երկրի արտադրողական ուժերը մինչև Ռուսաստանին միանալը գրտնրվում էին ծայրաստիճան քայքայված վիճակում, անբարենպաստ էր նրա տնտեսաաշխարհագրական դիրքը (մեծ հեռավորությունը Ռուսաստանի խոշոր տնտեսական կենտրոններից ու ծովային նավահանգիստներից, արտաքին տրանսպորտային կապերի բացակայությունը և այլն), Ռուսաստանը շահագրգռված չէր իր նոր գաղութի արտադրողական ուժերի արագ զարգացման հարցում։ Արգելակող գործոնի դեր էր կատարում նաև այն փաստը, որ հայկական առևտրական կապիտալը, որ կարող էր զարկ տալ կապիտալիստական արտադրությանը, իր գործունեությունը ծավալում էր Հայաստանի սահմաններից դուրս (Վրաստանում, Բաքվում, Հյուսիսային Կովկասում, Աստրախանում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում)։

Անհամեմատ վատթար վիճակ էր տիրում Արևմտյան Հայաստանում։ Այնտեղ պատմական ու տնտեսաաշխարհագրական անբարենպաստ գործոններին (որոնք ինչ-որ չափով ընդհանուր էին թե Արևմտյան, թե Արևելյան Հայաստանի համար) գումարվում էին նաև Օսմանյան Թուրքիայի ընդհանուր հետամնացությունը, երկրում տիրող ռազմաֆեոդալական կարգերը, կրոնական ու ազգային անհանդուրժողականությունն ու ատելությունը, որ սերմանում էին թուրք իշխանավորները կայսրության ազգային փոքրամասնությունների և հատկապես քրիստոնյա հայերի նկատմամբ, պարբերաբար կրկնվող ավազակային զինված հարձակումներն ու ավերածությունները։ Էլ չենք խոսում հայ խաղաղ բնակչության այն զանգվածային ջարդերի ու բռնի տեղահանումների մասին, որոնք իբրև քաղաքականություն իրականացվում էին սուլթանական կառավարության կողմից։

Այս համեմատությունը առավել ակնառու է դարձնում սոցիալ-տնտեսական այն նվաճումները, որոնք ձեռք բերեց Արևելյան Հայաստանը Ռուսական կայսրության կազմում գտնվելու տարիներին։

Արևելյան Հայաստանի տնտեսության ճյուղերից կապիտալիստական զարգացման ոլորտի մեջ ամենից վաղ ներգրավվեց գյուղատնտեսությունը, հատկապես բամբակագործությունը։ Բամբակի ապրանքային արտադրանքը 50 տարում աճեց ավելի քան 22 անգամ, 1861 թ. 30 հազ. փութից հասնելով 670 հազ. փութի։ Նման թուխքի գլխավոր պատ-

ճառը Ռուսաստանի արագ զարգացող տեքստիլ արդյունաբերության հա-
ջաճուն պահանջմունքն էր: Հայկական բամբակի հիմնական սպառող-
ներն էին Մոսկվայի, Յարոսլավլի, Լոձի, Թիֆլիսի ֆաբրիկաները: Բամ-
բակի հումքի որոշ մասը արտահանվում էր Արևմտյան ու Կենտրոնական
Եվրոպա:

19-րդ դարի վերջերին կարևոր ապրանքային ճյուղ դարձան խաղո-
ղագործությունը և պտղաբուծությունը, որոնց ընդհանուր արտադրանքը
նույնպես զգալի չափով ավելացավ: Աճեց ձիթատու կուլտուրաների՝
քունջութի և զանգրավուշի (կտավատի) նշանակությունը:

Հայկական ՍՍՀ ներկայիս տարածքում ցանքատարածությունները
1830 թ. 70 հազ. հա-ից (26900 խավար) 1913 թ. հասան 346 հազ. հա-ի:
Ըստ կուլտուրաների նրանց կառուցվածքը հետևյալ մոտավոր պատկերն
ունեն (տես աղյուսակ 4):

Աղյուսակ 4

**ՉՑՈՒՎԱՏՆՑԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՎԻ ՀՈՂԱՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿԱՌՈՒԾՎԱԾՔԸ 1913 թ.**

Գյուղատնտեսական կուլտուրաներ	Ջրաղեցրած տարածությունը	
	հազ. հա	Տոկոս
Հացահատիկ	309	85
այդ թվում՝		
աշնանացան	105	29
գարնանացան	204	57
Տեխնիկական կուլտուրաներ	21	6
այդ թվում՝		
բամբակ	15	4
Կարտոֆիլ և բանջարաբոստանային կուլտուրաներ	12	4
Կերային կուլտուրաներ	4	1
Ընդամենը ցանքատարածություններ	346	96
Խաղողի և պտղատու այգիներ	14	4
Ընդամենը մշակովի	360	100
հողատարածություններ		

Անասնապահության ճյուղերից ապրանքային նշանակություն ձեռք
բերեց նախ և առաջ կաթնային ուղղության տավարաբուծությունը, որը
պայմանավորված էր Հայաստանում շվեյցարական պանրագործության
զարգացմամբ:

¹ Աղյուսակը կազմված է ըստ «Сельское хозяйство Армянской ССР» (Ереван,
1969) վիճակագրական ժողովածուի:

Կապիտալիզմի զարգացումը գյուղատնտեսության մեջ հանգեցրեց աշխատանքի հասարակական տերիտորիալ բաժանման և շրջանների արտադրական մասնագիտացման խորացմանը: 20-րդ դարի սկզբին արդեն որոշակիորեն ուրվագծվում էին գյուղատնտեսական մասնագիտացման երեք ուղղաձիգ գոտիներ՝

ա) լեռնային՝ անասնապահության գերակշռությամբ,

բ) նախալեռնային՝ հացահատիկային,

գ) ցածրադիր, որը մասնագիտանում էր բամբակագործության, խաղողագործության և պտղաբուծության ուղղությամբ:

Արտադրական մասնագիտացման տարածքային տարբերությունները նպաստում էին տարբեր շրջանների միջև առևտրի ու ապրանքափոխանակության աշխուժացմանը, առևտրական կենտրոնների ձևավորմանը:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության զարգացման համար: Այստեղ առաջատար դեր էր կատարում պղնձաձուլությունը: 19-րդ դարի կեսերին ռուսական շուկայի աճող պահանջի ազդեցության տակ նկատելիորեն ընդարձակվեց պղնձի արտադրությունը Արևելյան Հայաստանի հյուսիսում: Պղնձի արդյունահանում ու ձուլում վերսկսվեց Զանգեզուրում¹, Հատկանշական է, որ 1846—1867 թթ., ընդամենը 21 տարվա ընթացքում, մեկը մյուսի հետևից հիմնվեցին 11 նոր պղնձաձուլարաններ, որոնցից 7-ը՝ Զանգեզուրում: Մինչև 19-րդ դարի վերջը Արևելյան Հայաստանում տարբեր տեղողությամբ գործել են 18 պղնձաձուլարաններ² Շիրակում է, դրանց մեծ մասի կյանքը կարճ տևեց (2-ից մինչև 10 տարի), բայց մասսայական կարգով նոր ձեռնարկությունների ստեղծումը վկայում էր այն նոր, բարենպաստ պայմանների մասին, որոնք ստեղծվել էին Արևելյան Հայաստանի պղնձարդյունաբերության համար Ռուսաստանի կազմում:

Պղնձարդյունաբերության զարգացման նոր փուլ է սկսվում 19-րդ դարի 90-ական թվականներին: Դա կապված էր ամբողջ Ռուսաստանի նոր արդյունաբերական վերելքի և Հայաստանի էկոնոմիկայում օտարերկրյա կապիտալի դիրքերի ամրապնդման հետ: Պղնձարդյունաբերության մեջ օտարերկրյա (ֆրանսիական) կապիտալի բաժինը հասել էր 50 տոկոսի, իսկ մեկ ու կես տասնամյակ անց, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին այդ ճյուղը ամբողջությամբ անցավ ֆրանսիացիների ձեռքը:

¹ Հյուսիսային լեռնահանքային շրջանում, որը մինչև Ռուսաստանին միանալը զբաղվում էր վրացական թագավորության կազմում, առանձին հանքեր ու ձուլարաններ անընդմեջ գործում էին դեռևս 18-րդ դարից (Ախթալայի արծաթարձնային հանքերը 1763 թվից, Ալավերդու պղնձահանքերը 1770 թ): Մինչդեռ Զանգեզուրի հնագույն պղնձահանքերը Պարսկաստանի կազմում ձրկար ժամանակ էր, ինչ դադարել էին գործելուց:

Վերջիններս իրենց շահույթը ավելացնելու նպատակով բանվորներին շահագործումն ուժեղացնելու հետ մեկտեղ, նաև կատարում էին նոր շինարարություն, վերակառուցում էին հին հանքերն ու ձուլարանները, կատարելագործում արտադրության տեխնոլոգիան:

Պղնձարդյունաբերության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու կառուցումը (1899 թ.), որը հնարավորություն տվեց տեղի փայտածուխը փոխարինել Դոնբասից բերվող կոքսով և Ալավերդում կառուցել նոր տեխնոլոգիայով աշխատող հզոր պղնձաձուլարան՝ «Մանես» գործարանը:¹

1891—1913 թթ. ընթացքում պղնձի արտադրության ծավալը ավելացավ 13 անգամ և հասավ 343 հազ. փթի: Միաժամանակ տեղի էր ունենում արտադրության համակենտրոնացում: Այդ նույն ժամանակահատվածում պղնձաձուլարանների թիվը կրճատվելով, 18-ից իջավ 6-ի: Դրանցից 4-ը կազմում էին Ալավերդու խումբը («Մանես», Շամլուղի, Ալավերդու, Սիսիմադանի գործարանները), տալով Արևելյան Հայաստանում արտադրվող պղնձի 2/3-ը: Մեկ երրորդը բաժին էր ընկնում Զանգեզուրին, որտեղ գործում էին երկու՝ Սյունիքի և Ուղուրչայի ձուլարանները:

20-րդ դարի սկզբին արդեն Արևելյան Հայաստանը դարձել էր Ռուսաստանի պղնձի արտադրության երեք գլխավոր շրջաններից մեկը, տալով ամբողջ կայսրությունում թողարկվող պղնձի մինչև 1/4 և Անդրկովկասի պղնձի 3/4 մասը:

Առաջին քայլերն էին արվում Հայաստանի պղնձարդյունաբերության մեջ աշխատանքի տեղիտրիալ բաժանման և հումքի կոմպլեքսային օգտագործման ուղղությամբ: Սակայն այդ առաջադեմ միտումները հետագայում իրենց զարգացումը չստացան: Ավելին, դաշնակցականների տիրապետության օրոք ամբողջ ճյուղը քայքայվեց և ըստ էության դադարեց գոյություն ունենալուց:

Նախասովետական Հայաստանի ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության երկրորդ ճյուղը գինու-կոնյակի արտադրությունն էր: Սա, ինչպես և պղնձի արտադրությունը, մանուֆակտուրայի ստադիայից խոշոր մեքենայական ինդուստրիայի ստադիային անցավ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Այստեղ գերիշխում էր ռուսական կապիտալը: 20-րդ դարի սկզբին սպիրտային խմիչքների արտադրության կեսից

¹ 1912 թ. «Մանես» գործարանին կից ստեղծվեց պղնձի էլեկտրոլիզի արտադրություն, որն օգտագործում էր նաև Զանգեզուրի գործարանների սև պղինձը, իսկ 1916 թ. պղնձի էլեկտրալտումից ստացվող շլամից սկսեցին կորզել ոսկի և արծաթ: Մինչ այդ շլամը արտահանվում էր Գերմանիա, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվելուց հետո՝ Անգլիա:

ավելին պատկանում էր «Շուկա և որդիներ» ընկերությանը: Մի քանի գործարաններ գտնվում էին հայ կապիտալիստների ձեռքին:

Սպիրտի ու կոնյակի արտադրության իր ժամանակի համար խոշոր կենտրոն էր Երևանը: Ժամանակակից գործարաններ էին աշխատում նաև Ղամարվում (Արտաշատ) և Աշտարկում:

Համեմատաբար բարձր ապրանքայնություն ունեցող ճյուղի էր վերածվել շվեյցարական պանրագործությունը, որը տարածված էր գլխավորապես Լոռում և Որոտան գետի վերին ավազանում:

Արդյունաբերության մյուս ճյուղերը ներկայացված էին հիմնականում ձեռքի աշխատանքի վրա հիմնվող մանր ձեռնարկություններով ու տնայնագործական արհեստանոցներով: Դրանց մեծ մասը՝ բամբակազտիչ, կաշեգործական, պահածոների, մետաքսաթելի և բրնձամաքման ձեռնարկությունները կենտրոնացված էին Արարատյան դաշտում: Պահածոների մեկ ոչ մեծ գործարան գտնվում էր Մեղրիում: Նախալեռնային ու լեռնային շրջանների բավականին մեծ թիվ կազմող կետեռում զբաղվում էին գորգագործությամբ, որի համար օգտագործում էին տեղական կոշտ բուրդը:

Տարբեր տեղերում գործում էին նաև վայտամշակման, կոշիկի և մետաղամշակման մի քանի արհեստանոցներ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Սովետական Հայաստանի ներկայիս տարածքում ցենզային (խոշոր) արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը ուներ հետևյալ պատկերը. (Աղյուսակ 5)

Ինչպես տեսնում ենք, արդյունաբերության համախառն արտադրանքի շուրջ 84 տոկոսը տալիս էին պղնձաձուլությունը, գինու-կոնյակի և մրգի պահածոների արտադրությունը:

Կապիտալիզմի զարգացման հետ մեկտեղ սկսում էին ձևավորվել առանձին ռեգիոնալ կենտրոններ, որոնց տնտեսական գործունեության մեջ արդեն նկատելի տեղ էին գրավում արդյունաբերական ֆունկցիաները: Այդպիսիք 8-ն էին՝ Ալավերդին, որը 1913 թ. տալիս էր երկրամասի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի 36,4 տոկոսը, Երևանը՝ 34,8 տոկոսը, Ղափանը՝ 22,2 տոկոսը, Դիլիջանը՝ 2,0 տոկոսը, Ղամաբլուն (Արտաշատ)՝ 2,0 տոկոսը, Ալեքսանդրապոլը (Լենինական)՝ 1,6 տոկոսը, Նուր Բայազետը (Կամո)՝ մոտ 0,5 տոկոսը և Մեղրին՝ մոտ 0,5 տոկոսը (գծ. 7):

Առաջին քայլերն էին արվում էլեկտրաէներգետիկ տնտեսության ստեղծման ուղղությամբ: Նախապատերազմյան վերջին տարում՝ 1913 թ., գործում էին 13 մանր էլեկտրակայաններ 3156 կվտ գումարային հզորությամբ, որոնք արտադրում էին 5,1 մլն կվտ-ժամ էլեկտրաէներգիա: Դրանցից ինը հիդրոէլեկտրակայաններ էին (2155 կվտ) և 4-ը՝ ջերմա-

**ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԺՅՈՒՂԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒԾՎԱԾՔԸ 1918 թ.
(ԸՍՑ ՀԱՄԱԽԱՌՆ ԱՐՏԱՐԱՆՔԻ)**

Արդյունաբերության ճյուղերը	տոկոս
Պղնձաձուլություն (հանքաքարի հանույթի հետ միասին)	58,6
Գինու-կոնյակի	21,2
Կաշվի, կոշիկի	5,8
Մրգի պահածոների	4,0
Մետաղամշակման	2,6
Այլ ճյուղեր (բրնձամաքրման, գարեջրի, անտառա- շահագործում և փայտամշակում, ձկան որս)	7,8
Ընդամենը	100,0

յին, որոնք աշխատում էին նավթով (1010 կվտ)։ Դրանք կառուցված էին առանձին արդյունաբերական ձեռնարկություններին կից, աշխատում էին իրարից մեկուսացված (ինքնավար)։ Յուրաքանչյուրը էլեկտրաէներգիա էր մատակարարում միայն իր ձեռնարկությանը և լավագույն դեպքում՝ իրեն հարող մի քանի բնակելի տների ու փողոցների։

Չնայած էլեկտրակայանների կառուցման ուղղությամբ ձեռք բերված որոշ հաջողություններին,՝ երկրամասի վառելիք-էներգետիկ տրնտեսությունը հիմնվում էր գլխավորապես վառելափայտի և աթարի վրա. Վերջինիս մասսայական կիրառությունը իբրև վառելիք, ծայրաստիճան սահմանափակում էր գոմաղբի՝ այդ արժեքավոր օրգանական պարարտանյութի օգտագործումը գյուղատնտեսության մեջ։

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին նշանակալի տեղաշարժեր կատարվեցին տրանսպորտի բնագավառում։ Արտադրողական ուժերի, ներքին և արտաքին առևտրի զարգացմանը խթանեց հատկապես երկաթուղային շինարարությունը։ 1899 թ. ավարտվեց Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ—Հարա, 1902 թ.՝ Ալեքսանդրապոլ—Երևան և 1908 թ. Երեվան—Նախիջևան—Զուլֆա երկաթուղիների կառուցումը։ Վերակառուցվեցին ու բարելավվեցին մի շարք անոնյա ճանապարհներ, մասնավորապես Թիֆլիս—Սևան—Զուլֆա, Նախիջևան—Գորիս—Շուշի—Եվլախ խճուղիները։

Չնայած այն հանգամանքին, որ ցարական կառավարությունը թե երկաթուղիների, թե խճուղիների շինարարությունը կատարում էր ռազ-

¹ Աղյուսակը կազմված է ըստ «Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական ատլասի» Մոսկվա, 1976, էջ 25։

զարգացման և նրա տարբեր մասերի միջև ժամանակակից հաղորդակցություն հաստատելու գործում:

Թվարկված, հիշավի, էական հաջողություններով հանդերձ, Արևելյան Հայաստանը տնտեսական զարգացման իր ընդհանուր մակարդակով մնում էր Ցարական Ռուսաստանի հետամնաց կիսագաղութային ծայրամասը, նրա հումքային կցորդը: Բնակչության 90 տոկոսը զբաղված էր գյուղատնտեսության մեջ: Արդյունաբերական բանվորների թիվը կազմում էր շուրջ 5 հազար, որոնցից 4,4 հազ. աշխատում էին պղնձարդյունաբերության մեջ: Երկրամասի բնակչության մեկ շնչին 3 անգամ ավելի պակաս արդյունաբերական արտադրանք էր ընկնում, քան միջին հաշվով ամբողջ Ռուսական կայսրությունում, մի քանի տասնյակ անգամ ավելի պակաս, քան Կենտրոնական Ռուսաստանում:

Ինչպես տեսնում ենք, նախորդ տարիների զարգացման բարենպաստ պայմաններն ու համեմատաբար արագ տեմպերն էլ բավարար չէին որպեսզի ստեղծվեր ժամանակակից ինդուստրիա և որպեսզի Հայաստանը իր տնտեսական զարգացման մակարդակով մոտենար ընդհանուր առմամբ հետամնաց ցարական Ռուսաստանի գոնե միջին ցուցանիշներին:

Բայց բանն այն է, որ սովետական իշխանության հաղթանակի պահին պահպանվել էր այդ, առանց այն էլ թույլ զարգացած արտադրողական ուժերի մի շնչին մասը միայն: 1914—1920 թթ. ներքին և միջազգային իրադարձություններն ըստ էության ի չիք դարձրին այն բոլոր դրականը, որ մինչ այդ ձեռք էր բերվել Հայաստանում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի, Արևմտյան Հայաստանում Թուրքիայի կառավարող շրջանների հայաջինջ քաղաքականության, Թուրքական զորքերի կողմից Արևելյան Հայաստանի 1918 թ. և 1920 թ. մասնակի օկուպացիայի և դաշնակցության բուրժուա-ազգայնական կուսակցության 2,5-ամյա իշխանության հետևանքով երկրի տնտեսությունը կանգնեց վերջնական փլուզման, իսկ հայ ժողովուրդը՝ ֆիզիկական ոչնչացման եզրին: Այդ ժամանակ էր, որ անգլիական թերթերից մեկը շարագուշակ հայտարարում էր, թե՝ «Հավանաբար մի քանի տարի անց հայերի մասին կխոսեն իբրև անհետացած ժողովրդի մասին»:

Կարճ ժամանակում սովետական կառավարության կողմից նախօրոք մշակված պլանով, կազմակերպված ձևով, կանոնավոր զորքերի մասնակցությամբ Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությունը սրի քաշվեց կամ արտաքսվեց իր հայրենիքից, դառնալով գաղթական, սփռվելով աշխարհով մեկ: Հազարավոր գյուղեր բառիս բուն իմաստով ամալացան: Բռնադրաված հողերն ու անշարժ ունեցվածքը բաժանվեցին Թուրք և քուրդ իշխանավորների ու զինվորականության միջև:

1918 թ. հունվարին Սովետական Ռուսաստանի նորաստեղծ կառա-

Հայաստանի մասին» դեկրետը, որով պաշտպանում էր Արևմտյան Հավարությունը Վ. Ի. Լենինի ստորագրությամբ հրապարակեց «Թուրքաստանի «...ազատ ինքնորոշման իրավունքը, ընդհուպ մինչև լիակատար անկախությունը»: Սակայն հետագայում Սովետական Ռուսաստանի ռազմական դրության բարդացումը և միջազգային իրադարձությունների անբարենպաստ ընթացքը անհնար դարձրին դեկրետի դրույթների իրագործումը:

Ողբերգական վիճակում էր գտնվում նաև Արևելյան Հայաստանը: Կազմալուծվել էր ամբողջ տնտեսությունը: Էջմիածինը, Երևանը և շատ այլ բնակավայրեր լցված էին ընչազուրկ ու սովյալ գաղթականներով: Հազարավոր զոհեր էին տանում համաճարակները: Բնակչության ընդհանուր թիվը, որը գաղթականների հաշվին հասել էր շուրջ 1.270 հազարի, 1920 թ. վերջին նվազեց մինչև 720 հազարի: Չորս անգամ կրճատվել էին ցանքատարածությունները, առավել մեծ չափերով պակասել էր գյուղատնտեսական արտադրության ծավալը:

Արտադրական ձեռնարկություններից շատերը, այդ թվում և պղնձի հանքերն ու ձուլարանները, ավերվել ու քայքայվել էին, մյուսները դադարել էին գործելուց, բանվորները ցրվել էին գյուղերը: Արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալը 1913 թ. համեմատությամբ կրճատվել էր 12 անգամ:

Հայաստանը փրկելու, օրհասական վիճակից այն դուրս բերելու ուղին սովետական կարգերի հաստատումն էր, որը և տեղի ունեցավ 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին: Հայաստանի զինված ապստամբություն բարձրացրած բանվորներին ու գյուղացիներին օգնության եկավ 11-րդ Կարմիր բանակը, դաշնակցական կառավարությունը տապալվեց և Հայաստանը հռչակվեց Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն: Սկսվեց Հայաստանի, նրա արտադրողական ուժերի զարգացման նոր դարագլուխը, ամբողջ հասարակական կյանքի սոցիալիստական տերիտորիալ կազմակերպման դարագլուխը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

Ց.1. 1. Հայաստանի արտադրողական ուժերի զարգացումը ի՞նչ գլխավոր փուլեր է առցել հին և միջին դարերում:

2. Բնութագրե՞ք Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գլխավոր առանձնահատկությունները Ռուսաստանի կազմում:

Վ.3.2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Սովետական իշխանության հաստատումով հայ ժողովուրդը ոչ միայն փրկվեց ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից, ազատագրվեց սոցիա-

լական ու ազգային ճնշումից, այլև խաղաղ ստեղծագործական աշխատանքի, երկրի ծայրաստիճան քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու ու զարգացնելու աննախադեպ հնարավորություն ստացավ:

Սովետական Հայաստանի նորաստեղծ կառավարությունն իր գործունեությունը սկսեց երկրի ներքին կյանքում սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական մի շարք արմատական վերափոխումներից: 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ին ընդունվեց ճաղերի ազգայնացման և դրանք պետական հողային ֆոնդին հանձնելու դեկրետը, 1921 թ. հունվարի 10-ին՝ անտառների ազգայնացման, հունվարի 11-ին՝ ընդերքի հարստությունների, 31-ին՝ ջրերի ու ջրատեխնիկական կառույցների ազգայնացման մասին դեկրետները¹:

Հասարակության արտադրողական ուժերի այդ կարևոր քաղաքականների՝ բնական ծագում ունեցող և մարդու կողմից ստեղծված արտադրամիջոցների ազգայնացումը հեղափոխականացնող սոցիալ-տնտեսական միջոցառում էր, որը երկրի տնտեսական զարգացման համար հասարակական ամբողջովին նոր պայմաններ ու նախադրյալներ էր ստեղծում:

Երկիրը սովի ճիրաններից դուրս բերելու և տնտեսական շինարարությանը ձեռնամուխ լինելու համար վճռական նշանակություն ունեցավ ՌՍՖՍՀ և մյուս սովետական հանրապետությունների հղքայրական օգնությունը:

{1920 թ. դեկտեմբերին արդեն Սովետական Ռուսաստանը, չնայած նրա տնտեսական ու ռազմական ծանր վիճակին, Հայաստանին տրամադրեց մեծ քանակությամբ պարեն, արդյունաբերական ապրանքներ, դեղորայք, 600.000 ռուբլի ոսկով, որն օգտագործվեց արտասահմանից սերմացու, անասուն, գյուղատնտեսական գործիքներ և սարքավորումներ գնելու համար: Քիչ ավելի ուշ Ուկրաինան սկսեց ուղարկել հացահատիկ և ածուխ, Ադրբեյջանը՝ նավթամթերքներ: Իվանովո-Վոզնեսենսկի բանվորները նվիրեցին մի ամբողջ տեքստիլ ֆաբրիկայի, ռոստովցիները՝ կաթի գործարանի սարքավորումներ:

Հայաստանի և սովետական մյուս հանրապետությունների տնտեսական հարաբերությունները աստիճանաբար սկսեցին տնտեսական բազմակողմանի համագործակցության բնույթ ստանալ, որն ամրապնդվում էր նրանց քաղաքական ու ռազմական համագործակցությամբ: 1921 թ. ընթացքում Սովետական Հայաստանը ՌՍՖՍՀ-ի հետ մի շարք համաձայնագրեր կնքեց արտաքին առևտրի, ֆինանսական հարաբերությունների, փոստահեռագրային կապի զարգացման վերաբերյալ: Հայկական,

¹ Արդյունաբերության մասին մեկ միասնական դեկրետ ընդունվեց: Արդյունաբերությունը ազգայնացվեց աստիճանաբար, ըստ առանձին ձեռնարկությունների:

Աղբբեջանական և Վրացական ՍՍՀ-ների միջև պայմանագիր ստորագրելուց երկաթուղիների ղեկավարությունը, ինչպես նաև արտաքին առևտրի մարմինները միավորելու մասին:

1922 թ. մարտի 12-ին հռչակվեց Սովետական Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղբբեջանի միավորումը Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի մեջ: Իսկ վերջինս, որ նույն թվի դեկտեմբերի 13-ից ստացավ Անդրկովկասի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետություն (ԱՍՖՍՀ) պաշտոնական անվանումը, 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին միավորվեց ՌՍՖՍՀ-ի, Ուկրաինական ՍՍՀ-ի ու Բելոռուսական ՍՍՀ-ի հետ, կազմելով ՍՍՀՄ-ը՝ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը:

Համաշխարհային պատմական նշանակություն ունեցող այս ակտը բախտորոշ եղավ ինչպես զարգացման սոցիալիստական ուղին բռնած մյուս ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի համար: Առանց սովետական հանրապետությունների ամենասերտ դաշինքի, առանց միասնական ֆեդերատիվ պետության մեջ միավորվելու անհնար էր պաշտպանել նրանց գոյությունը իմպերիալիզմի դեմ հանդիման, անիրագործելի էր իմպերիալիզմի կողմից ավերված արտադրողական ուժերի վերականգնումը, միասնական, ընդհանուր կարգավորվող սոցիալիստական տնտեսության ստեղծումը, աշխատանքի ոացիոնալ հասարակական բաժանման ապահովումը և բնական հարստությունների արդյունավետ օգտագործումը՝ ի բարօրություն երկրի բոլոր ժողովուրդների, անհնար էր ապահովել աշխատավորների բարեկեցության անշեղ աճը, երկրի բոլոր ազգերի ու ազգությունների կուլտուրայի համակողմանի զարգացումն ու ծաղկումը: Այդ միավորումը ապահովեց սովետական ինչպե՞ս մյուս ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի թե արտաքին անվտանգությունը, թե ազգային զարգացման ազատությունը:

Սովետական Միության ժողովուրդները ձեռնամուխ եղան երկրի արմատական վերափոխման՝ սոցիալիզմի կառուցման լենինյան ծրագրի իրագործմանը, որը նախատեսում էր երկրի ինդուստրացում, գյուղատնտեսության կոոպերացում, կուլտուրական հեղափոխության իրականացում, ազգային հարցի արդարացի լուծում և բոլոր ժողովուրդների ոչ միայն իրավական, այլև փաստական հավասարության ապահովում:

Այդ բոլորի շնորհիվ Հայկական հանրապետությունում ևս ստեղծվեցին կազմալուծված տնտեսությունը վերականգնելու, նրա արտադրողական ուժերը զարգացնելու մինչ այդ շտեպնված ներքին և արտաքին բարենպաստ պայմաններ:

Մեծ ծավալի աշխատանքներ սկսվեցին առաջին հերթին նոր հողերի ոռոգման և տեղական, հատկապես գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման ուղղությամբ: 1928 թ. արդեն հիմնականում ավարտվեց նախ-

կինում քայքայված ու կազմալուծված տնտեսության վերականգնումը։ Արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալը կազմեց 1913 թ. ծավալի 114 տոկոսը, գյուղատնտեսությանը՝ 93 տոկոսը։ Ըստ որում, դա նախահեղափոխական վիճակի լոկ կրկնությունը չէր։ Վերականգնումը նախ և առաջ կատարվում էր տեխնիկական նոր բազայի վրա և տարբեր ճյուղերում տարբեր տեմպերով։ Բացի այդ, ստեղծվում էին նոր ճյուղեր և արտադրություններ, որոնք նախկինում չկային։

Վերականգնման ժամանակաշրջանի վերջում, 1928 թ. պղնձաձուլությունը հասավ նախապատերազմյան մակարդակի 55 տոկոսին, գինուկոնյակի արտադրությունը՝ 65 տոկոսին, պահածոներինը՝ 83 տոկոսին, բամբակի զտումը՝ 88 տոկոսին։ Բայց այնպիսի ճյուղեր, ինչպիսիք են մետաղամշակումը, անտառասղցումն ու փայտամշակումը և կաշվի արտադրությունը իրենց համախառն արտադրանքը ավելացրին 2-ից մինչև 9 անգամ։ Քառապատկվեց էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը։ Շահագործման հանձնվեցին Երևանի ու Լենինականի հիդրոէլեկտրակայանները։ Այս տարիներին էր, որ դրվեց քիմիական, տեքստիլ և շինանյութերի արդյունաբերության հիմքը, Ալավերդում ստեղծվեց կարբիդի կալցիումի արտադրություն, Լենինականում կառուցվեցին բամբակի մանարան և գործվածքային ֆաբրիկաներ, սկսեցին արտադրանք տալ Անիպեմզայի հանքը, որմնաքարերի և տեղական մածող նյութերի արտադրության մի քանի ձեռնարկություններ։

Սրանք արդեն նոր երևույթներ էին հանրապետության տնտեսական կյանքում, որոնք պետք է նախապատրաստեին նրա արտադրողական ուժերի տարածքային և ճյուղային ներկայիս կառուցվածքի ձևավորումը։

Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսությունը որակական նոր աստիճանի բարձրացավ երկրի ինդուստրացման տարիներին։ Շեշտակիորեն ավելացավ կապիտալ ներդրումների և նոր շինարարության ծավալը։ Նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին (1929—1941 թթ. հունիս) ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերում իրացվեցին 33 անգամ ավելի կապիտալ ներդրումներ, քան 1921—1928 թվականներին։ Կառուցվեցին արդյունաբերական այնպիսի բարդ համալիրներ, ինչպիսիք են Կիրովականի Ալ. Մյասնիկյանի անվան և Երևանի Ս. Կիրովի անվան միութենական նշանակության քիմիական գործարանները։ Գործողների շարքը մտան պղնձարջասպի գործարանը Ալավերդում, ցեմենտի գործարանը Արարատում, տուֆի մեքենայացված հանքերը Արթիկում, թեթև ու սննդի արդյունաբերական բազմաթիվ միջին մեծության ու փոքր ձեռնարկություններ հանրապետության տարբեր վայրերում։

Այդ տարիներին վերականգնվեցին, վերակառուցվեցին և նոր կառուցվեցին թվով 200 արդյունաբերական ձեռնարկություններ։ Շարք մտան մի շարք հիդրոէլեկտրակայաններ, այդ թվում Ձորագետի (25

հազ. կվտ հզորությամբ) և Փանաքեռի (10² հազ. կվտ) հզորությամբ խոշոր կայանները: Էժան էլեկտրաէներգիայի առկայությունը սկսեց ժողովրդական տնտեսության ինդուստրացումը խթանող, էլեկտրատար արդյունքները դեպի հանրապետություն ձգող գործոնի դեր կատարել:

Նոր թափ ստացավ ջրատեխնիկական շինարարությունը: Սկսվեց Սևանի ջրերի կոմպլեքսային օգտագործման ծրագրի իրագործումը: Սեվան-Հրազդան կասկադի էլեկտրակայանների կառուցման հետ մեկտեղ ծավալվեցին նոր ջրանցքների շինարարության և Արարատյան դաշտի ոռոգման աշխատանքները:

1940 թ. արդեն ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքը թողարկում էր սոցիալիստական սեկտորը, այն դեպքում, երբ 1928 թ. նրա շուրջ 1/4-ը բաժին էր ընկնում մասնավոր մանր ձեռնարկություններին: Արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալը աճել է 9 անգամ:

Խոր, արմատական վերափոխումներ կատարվեցին գյուղատնտեսության մեջ: 1936 թ. հիմնականում ավարտվեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը: Ոռոգելի հողատարածությունները 1921 թ. 60 հազ. և 1928 թ. 111 հազ. հա-ից 1940 թ. հասան 180 հազ հա-ի: Էական կառուցվածքային փոփոխություններ տեղի ունեցան գյուղատնտեսական բուսարտադրության մեջ, ներդրվեցին նոր տեխնիկական կուլտուրաներ (շաքարի ճակնդեղ, խորդենի), ընդարձակվեցին ծխախոտի պլանտացիաները և կերային խոտերի ցանքատարածությունները:

Դրա հետ մեկտեղ այդ տարիներին նկատելիորեն պակասեց գյուղատնտեսական արտադրության ծավալը, մեծ չափով տուժեց հատկապես անասնապահությունը: Դրա գլխավոր պատճառը կոլեկտիվացման բռնի մեթոդներն էին, որոնցից շխուսափեց նաև մեր հանրապետությունը: Զորս տարի տևած Հայրենական մեծ պատերազմը հսկայական լավերածություններ պատճառեց երկրին: ՍՍՀՄ եվրոպական տարածքի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում, որտեղ ռազմական գործողություններ էին տեղի ունեցել, արտադրությունն ամբողջությամբ կազմալուծվել էր: Պահանջվեց սովետական բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների հսկայական ջանքերի ներդրում, որպեսզի վերականգնվի ֆաշիստական օկուպացիայից ազատագրված հանրապետությունների ու մարզերի էկոնոմիկայի նախապատերազմյան մակարդակը: Բայց, միաժամանակ, երկրի մի շարք շրջաններում, այդ թվում և Հայկական ՍՍՀ-ում նույնիսկ պատերազմի տարիներին շարունակում էր արդյունաբերություն: մի շարք ճյուղերի զարգացումը: Ծիշտ է, պատերազմի առաջին տարիներին գրեթե դադարեցվեց ամեն տեսակի շինարարություն, բայց 1943 թվից վերսկսվեց պատերազմական ժամանակաշրջանի էկոնոմիկայի համար հույժ կարևոր մի շարք օբյեկտների կառուցումը: Հատկանշական է, որ պատերազմի տարիներին հանրապետության ժողովրդական տնտե-

սուբյան մեջ ներդրվեցին երեք անգամ ավելի շատ կապիտալ միջոցներ, քան իրացվել էին առաջին հնգամյակի ընթացքում:

(Ծիշտ է, արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալը 1940 թ. համեմատությամբ պակաս էր մոտավորապես 7 տոկոսով, բայց այդ տարիների համար բնորոշը Հայկական ՍՍՀ նյութական արտադրության մեջ կատարված որակական տեղաշարժերն էին: Այդ ժամանակ էր, որ դրվեցին էլեկտրատեխնիկական, սարքաշինական, ժամացույցների, ռետինատեխնիկական իրերի, ծծմբաթթվի, ինչպես նաև թեթև ու սննդի արդյունաբերության մի շարք արտադրությունների հիմքերը: Յուրացվեց 270 նոր արտադրատեսակների արտադրությունը):

Հայրենական պատերազմի հաղթական ավարտից և երկրի ժողովրդական տնտեսությունը խաղաղ ռելսերի փոխադրելուց հետո նոր թափ ստացավ Հայկական ՍՍՀ արտադրողական ուժերի զարգացումը: Կառուցվեցին բազմաթիվ նոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ, երկաթուղագծեր, խճուղային ճանապարհներ, ոռոգիչ ջրանցքներ ու պոմպակայաններ: Հետպատերազմյան տարիներին շահագործման հանձնվեցին միջհանրապետական գազամուղներ, որոնք Հայկական ՍՍՀ հասցրին Ադրբեջանի և Հյուսիսային Կովկասի (ՌՍՖՍՀ), ապա և Իրանի¹, ավելի ուշ Արևմտյան Սիբիրի բնական գազը: Դա վճռական նշանակություն ունեցավ հանրապետության վառելիքաէներգետիկ բազայի հետագա ուժեղացման համար: Ավարտվեցին Հայկական միասնական էներգասխտեմի ստեղծումը և հանրապետության համատարած էլեկտրիֆիկացումը:

Արդյունաբերությունը ծավալվելով, իր զարգացման ուղորտի մեջ ընդգրկեց Հայկական ՍՍՀ բոլոր վարչական շրջանները, զարգացման նոր մակարդակի բարձրացան ավելի վաղ ստեղծված արդյունաբերական կենտրոններն ու կետերը:

(1980 թ. հանրապետության արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալը 1913 թ. մակարդակը գերազանցեց 388 անգամ, 1940 թ. մակարդակը՝ 45 անգամ: Գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալը աճեց համապատասխանաբար 7,1 և 4,6 անգամ:)

Հանրապետության տնտեսական պոտենցիալը նոր վերելք ապրեց 11-րդ հնգամյակում (1981—1985 թթ.): Նոր խոշոր առաջաքայլ կատարվեց արտադրողական ուժերի զարգացման ուղղությամբ: Շարունակվում էր հանրային արտադրության փոխադրումը զարգացման ինտենսիվ ուղու վրա, ինչպես նաև ժողովրդական տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի կատարելագործումը: Բերենք հնգամյակի ընթացքում Հայկական ՍՍՀ ռոցիալտնտեսական զարգացումը բնութագրող մի քանի

¹ Ներկայումս իրանական բնական գազի մատակարարումը Սովետական Անդրկովկաս դադարեցված է:

տվյալներ. ազգային եկամուտը ավելացավ 31,3%-ով, հիմնական արտադրական ֆոնդերը մեծացան շուրջ 40%-ով, ընդլայնվեց հաղորդակցության ճանապարհների ցանցը, ժողովրդական տնտեսության հանրային սեկտորի մեջ լրացուցիչ ներգրավվեց մոտ 150 հազ. մարդ:]

Վերջին տարիներին ինչպես ՍՍՀՄ-ում ամբողջությամբ վերցրած, այնպես էլ Հայկական ՍՍՀ-ում, ժողովրդատնտեսական հնգամյա ու տարեկան պլանների սոցիալական ուղղվածության ուժեղացման հետ մեկտեղ, էական չափով մեծացավ նաև բնապահպան միջոցառումների դերը: Տասնմեկերորդ հնգամյակի տարիներին լուրջ աշխատանքներ կատարվեցին հանրապետության էկոլոգիական վիճակի բարելավման, բնական ռեսուրսների պահպանման ու ռացիոնալ օգտագործման ուղղությամբ:

Այս ամենի հետ մեկտեղ ինչպես ՍՍՀՄ-ում ամբողջությամբ վերցրած, այնպես էլ Հայկական ՍՍՀ-ում, 70-ական թվականների կեսերից սկսած նկատվում էին էկոնոմիկայի զարգացման տեմպերի թուլացում, լճացման երևույթներ: Հատկապես հետ էր մնում սոցիալական ոլորտի զարգացումը, թերակատարվում էին կապիտալ շինարարության պլանները, արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը չէին կարողանում լրիվ կերպով բավարարել բնակչության պահանջները առաջին անհրաժեշտության ապրանքների գծով, վատանում էին էկոնոմիկայի զարգացման որակական ցուցանիշները: ՍՄԿԿ XXVII համագումարը (1986 թ.) մշակեց սովետական հասարակության բոլոր տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր ոլորտների արմատական վերափոխման լայնածավալ ծրագիր, երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացման կոնցեպցիա:

Արագացումը, նշված է համագումարին ներկայացված ՍՄԿԿ Կենտկոմի քաղաքական զեկուցման մեջ, «Ամենից առաջ տնտեսական աճի տեմպերի բարձրացում է: Բայց ոչ միայն: Նրա էությունը աճի նոր որակըն է՝ արտադրության ըստ ամենայնի ինտենսիվացումը գիտատեխնիկական առաջադիմության, էկոնոմիկայի կառուցվածքային վերակառուցման, աշխատանքի կազմակերպման ու խթանման արդյունավետ ձևերի հիման վրա»:

Համագումարը մշակեց սոցիալիզմի համակողմանի կատարելագործման ստրատեգիան ու տակտիկան: Ընդունվեցին ՍՍՀՄ տարեկան ու սոցիալական զարգացման 1986—1990 թվականների և մինչև 2000 թվականն ընկած ժամանակաշրջանի հիմնական ուղղությունները: Նախատեսվում է առաջիկա 15 տարում, մինչև դարի վերջը, կրկնապատկել

¹ Մ. Ս. Գաբրաշվիլ, ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի քաղաքական զեկուցումը Մոսկվայի Միության կոմունիստական կուսակցության 27-րդ համագումարին, 1986 թվականի փետրվարի 25-ին—Եր.: Հայաստան, 1986, էջ 35:

ազգային եկամուտը, ինչպես նաև արտադրական պոտենցիալը, 2,3—
—2,5 անգամ ավելացնել հանրային աշխատանքի արտադրողականու-
թյունը:

Հետհամագումարյան պլենումները և համամիութենական XIX կու-
սակցական կոնֆերանսը մշակեցին երկրի էկոնոմիկայի ու քաղաքա-
կան սիստեմի կոնցեպցիան և նրա գործնական իրականացման ուղիները:
էկոնոմիկայի կառավարման վերակառուցումը ներառում է տնտեսական
մեխանիզմի բոլոր տարրերի որակական կատարելագործում, երկրի սո-
ցիալ-տնտեսական զարգացման արագացումն ապահովող տնտեսական
ռեֆորմ: Ձեռնարկությունների ինքնուրույնության ընդլայնումը, անցումը
ինքնակառավարման, տնտհաշվարկային փոխհարաբերությունների զար-
գացումը, տնտեսական պրակտիկայում տնտեսագիտական լծակների ու
խթանների դերի շեշտակի բարձրացումը իրականացվում են պլանավո-
րումը, գնագոյացումը, նյութատեխնիկական մատակարարումը, ֆինան-
սավարկային մեխանիզմը, կառավարման կազմակերպման կառուցվածքը
արմատապես վերակառուցելու պայմաններում: Վճռական շրջադարձ է
կատարվում էկոնոմիկայի կառավարման վարչական մեթոդներից դեպի
տնտեսական մեթոդները: Այդ հանգամանքը առավել նպաստավոր
պայմաններ է ստեղծում մասնավորապես սոցիալիստական հասարա-
կության տարածքային կազմակերպման օրինաչափությունների առավել
լրիվ դրսևորման համար և քացառում է տնտեսական, այդ թվում ար-
տադրողական ուժերի տեղաբաշխման ու միջշրջանային տնտեսական
կապերի հաստատման հարցերի վարչական եղանակով (կամայական) լուծումները, որոնք արտահայտված էին նախկինում:

Կուսակցության տնտեսական ստրատեգիայի իրականացման վրճ-
ռական փուլը ընթացիկ 12-րդ հնգամյակն է: Հայկական ՍՍՀ տնտեսա-
կան ու սոցիալական զարգացման 1986—1990 թթ. պետական պլանի
համաձայն հանրապետությունում արտադրված եկամուտը պետք է ավե-
լանա 26%-ով, արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը 28,2%-ով,
գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության տարեկան միջին ծա-
վալը նախորդ հնգամյակի համեմատությամբ 12%-ով, պետական կենտ-
րոնացված կապիտալ ներդրումների ծավալը 17,5%-ով, բնակչության
մեկ շնչին ընկնող ռեալ եկամուտները՝ 14,6%-ով: Հնգամյակի անցած
տարիների ցուցանիշները վկայում են, որ առաջադրված խնդիրները
հիմնականում կատարվում են: 1987 թ. հանրապետությունում արտա-
դրված ազգային եկամուտը կազմեց 6.530 մլն ռ. (փաստական
գներով) և նախորդ տարվա ցուցանիշը գերազանցեց 3,8%-ով:

Սակայն, Հայկական ՍՍՀ էկոնոմիկայի զարգացման անցած տաս-
նամյակների, ինչպես նաև ընթացիկ հնգամյակի տեմպային ցուցանիշ-

ձեռքի հետևում բաժնված են լուրջ պորբլեմներ, որոնց լուծման հետա-
ծգումը վտանգի տակ է դնում հանրապետության սոցիալտնտեսական
զարգացման արագացումը, լնացման երևույթների վերացումը, էկոնո-
միկայի վերակառուցումը և արդյունավետության բարձրացումը: Հա-
կան խզում գոյություն ունի նյութական արտադրության զարգացման
մակարդակի և սոցիալական ենթակառուցվածքի միջև: Բավարար չեն
հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման շրջանային ան-
համամասնությունների վերացման տեմպերը: Սոցիալական ենթակա-
ռուցվածքի զարգացման գրեթե բոլոր կարևորագույն ցուցանիշներով
հանրապետությունը հետ է մնում միութենական միջին մակարդակից,
չի ապահովվում աշխատանքի արդյունավետության և արտադրանքի
որակի շեշտակի բարձրացում: Մեծ թվով չլուծված հարցեր կան հանրա-
պետության աշխատանքային ռեսուրսների, բնական ռեսուրսների, ինչ-
պես նաև արտադրական ու գիտատեխնիկական պոտենցիալի ռացիոնալ
օգտագործման բնագավառում¹:

Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման բնագավա-
ռում լուրջ պորբլեմների ու հասունացած հարցերի առկայությունը չի
կարող փոխել գլխավոր հետևությունը, այն է՝ պատմական կարճ ժամա-
նակամիջոցում Սովետական Հայաստանը ցարական Ռուսաստանի նախ-
կին ագրարային ծայրամասից վերածվել է գիտատեխնիկական հզոր պո-
տենցիալ, ժամանակակից արդյունաբերություն, մեքենայացված խոշոր
գյուղատնտեսություն, զարգացած գիտություն ու մշակույթ ունեցող
հանրապետությանը:

Սովետական Հայաստանը, ՍՍՀՄ մյուս հանրապետությունների
հետ մեկտեղ, ներկայումս լուծում է սոցիալիստական հասարակության
հեղափոխական վերակառուցման, էկոնոմիկայի համակողմանի կա-
տարելագործման, երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը արագաց-
նելու կարևորագույն խնդիրը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳԻՐԱՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ և ինչպիսի՞ դեկրետներով են ազգայնացվել Սովետական Հայաստանի ար-
տադրամիջոցները:

2. Բնութագրե՞ք Հայկական ՍՍՀ տնտեսական զարգացման հիմնական փուլերը:

3. Ո՞րն է Հայկական ՍՍՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի փուլի գլխավոր
խնդիրը:

¹ Տես Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի 1988 թ. սեպտեմբերի 13-ի պլենումի որո-
շումը էկոնոմիկայում, սոցիալական ոլորտում լնացման երևույթների հաղթահարման և
հանրապետությունում գաղափարաբարոյական իրադրության առողջացման ուղղությամբ
կուսակցական կազմակերպությունների խնդիրների մասին: «Սովետական Հայաստան»
օրաթերթ, 28 սեպտեմբերի 1988 թ.:

Տարածքի վարչական բաժանումը ընդհանրապես ծագել է պետության հետ մեկտեղ և պետական իշխանության իրականացման անհրաժեշտ ձևերից մեկն է։ Դրա միջոցով է ապահովվում պետական մեխանիզմի, մասնավորապես պետական իշխանության տեղական մարմինների տարածական տեղաբաշխումը և նրանց արդյունավետ կազմակերպումը։ Վարչատարածքային բաժանման էությունն ու առանձնահատկությունները պայմանավորված են տվյալ պետության դասակարգային էությամբ, նրա ֆունկցիաներով ու խնդիրներով, առկա քաղաքական ուժերով և համապատասխանում են իշխող դասակարգերի շահերին։

Առանձնահատուկ է սոցիալիստական պետության վարչատարածքային բաժանման նշանակությունը։ Դա կապված է այն բանի հետ, որ սոցիալիստական պետությունը, ի տարբերություն բուրժուական պետության, իրականացնում է նոր լրացուցիչ՝ տնտեսական-կազմակերպչական և կուլտուր-դաստիարակչական ֆունկցիաներ։ Եվ ահա, որպես հետևանք, սոցիալիստական երկրներում վարչատարածքային միավորները հանդես են գալիս որպես սոցիալիստական հասարակության տարածքային կազմակերպման միավորներ, դրանց սահմաններում է տեղի ունենում պետական տնտեսական, սոցիալական ու կուլտուրական շինարարության կոորդինացումն ու կառավարման միավորումը, այլ կերպ ասած այդ միավորների սահմաններում է իրականացվում հասարակական կյանքի բոլոր հարցերի փոխհամաձայնեցված միասնական լուծումը։ ՍՍՀՄ-ում ժողովրդական դեպուտատների սովետներն են իրականացնում պետական իշխանությունը իրենց ենթակա վարչատարածքային միավորների սահմաններում, պետականորեն նրանց վրա է դրված այդ միավորների կոմպլեքսային զարգացման պատասխանատվությունը։

Սովետների այս ֆունկցիաները թեև հուշակված էին սահմանադրական կարգով, նախկինում ձևական բնույթ էին կրում։ Դրանք իրական բովանդակություն են ստացել այժմ, երկրի քաղաքական սիստեմի ռեֆորմից հետո։

Ընչպես արգենտինացի Ֆրանսիսկո Բեռնարդեսը (տես գլուխ 1), Արևելյան Հայաստանը, մինչև սովետական իշխանության հաղթանակը՝ ռուսական կայսրության վարչատարածքային կառուցվածքին համապատասխան բաժանված էր նահանգների, գավառների և ոստիկանական տեղամասերի։ Վերջիններս միավորում էին մի քանի գյուղեր։ Որպես առանձին միավոր էր առանձնացված Կարսի մարզը, որի իշխանությունը, ի տարբերություն նահանգների, զուտ քաղաքացիական չէր. այստեղ վարչական ֆունկցիաների մեծ մասը կենտրոնացված էր զինվորական իշխանությունների ձեռքում։ Այդ բաժանումը ուներ ոստիկանական-ֆիս-

վալային բնույթ և հարմարեցված էր ցարական իշխանության ամրապնդման, աշխատավորությանը ճնշված վիճակում պահելու և բնակչությանը պետական գանձարանի և այլ հարկեր հավաքելու համար: Հաշվի չէին առնվել ոչ բնակչության ազգային կազմը, ոչ էլ տարածքի կուտուր-կենցաղային ու տնտեսական առանձնահատկությունները:

Ցարական Ռուսաստանի վարչական բաժանումները Վ. Ի. Լենինը համարում էր «միջնադարյան, ճորտատիրական, պաշտոնական բյուրոկրատական... և այն էլ՝ նրանց ամենակոպիտ ձևով»¹:

Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը, ճիշտ է, հրաժարվելով ցարական Ռուսաստանից ստացած ժառանգությունից, երկրի վարչատարածքային բաժանման համար ընդունեց նահանգ-շրջան-գյուղ եռաստիճան համակարգը, բայց այդ բաժանումը ևս իր բնույթով շահագործողական էր և բխում էր վարչաձևի բուրժուական էությունից, հետևապես և չէր կարող ծառայել սովետական իշխանության հաղթանակից հետո երկրում հաստատված պրոլետարական դիկտատուրայի շահերին: Ավելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի դաշնակցական հանրապետությունը այնպես էլ ի վիճակի չեղավ որոշակի դարձնել իր քաղաքական սահմանները և գործողության մեջ դնել ներքին վարչական բաժանման համակարգը:

Սովետական Հայաստանի տարածքը իր ներկայիս քաղաքական սահմաններով ձևավորվել է Ցարական Ռուսաստանի վարչատարածքային միավորների տարբեր հատվածներից: Այդ միավորներն էին Երևանյան նահանգը առանց Սուրմալուի գավառի ու Նախիջևանի, Ելիզավետպոլի գավառի հարավ-արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան հատվածները, Թիֆլիսի նահանգի Բորչալու գավառը և Կարսի մարզի հյուսիս-արևելյան փոքրիկ տարածքը:

Նորաստեղծ սովետական իշխանությունը իր առաջին մի շարք օրենսդրական ակտերի հետ մեկտեղ, 1920 թ. դեկտեմբերի 26-ի հրամանով վերացրեց երկրի բաժանումը նահանգների ու շրջանների և ժողկոմխորհի 1921 թ. հուլիսի 20-ի «Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության վարչական վերաբաժանումների մասին» դեկրետով հաստատեց գավառ-գավառամաս (գավառակ)—գյուղ համակարգը: Հանրապետությունը սկզբում բաժանվեց 8 գավառների և 33 գավառակների: Նույն թվի օգոստոսի 31-ի որոշմամբ, ի լրումն նշված դեկրետի, կազմվեց ևս մեկ գավառ (Ջանգեզուրի)՝ 6 գավառակներով: Այս բաժանումը, որոշ փոփոխություններով հանդերձ, պահպանվեց մինչև 1929 թվականը: Այդ ժամանակ Հայկական ՍՍՀ-ում կար 9 գավառ և 38 գավառակ (տես աղյուսակ 6):

¹ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 24, էջ 183:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՎԱՐՉԱՑԱՐԱԾՔԱՑԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ
ՄԻՆՉԵՎ 1929 թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 1-Ը

Գավառներ	Գավառամասեր (գավառակներ)	Տարածությունը (քմ)	Բնակչությունը հազ. մարդ (1926 թ. մարդահամարի տեղ- յակներով)
1. Լենինականի		4200,3	166,9
	1. Աղբաբայի	585,9	8,6
	2. Ղըզըլ-Ղալի	614,6	13,2
	3. Դուզքենդի	513,5	26,5
	4. Հաչի հալիլի	428,1	15,2
	5. Փավթաուլի	412,2	22,8
	6. Մուլա-Գյուկչայի	611,7	26,8
	7. Թալիսի	968,9	11,5
	Բ. Լենինական	65,4	42,3
2. Լոռի-Փամբակի		3921,2	133,2
	8. Վորոնցովկայի	751,0	18,7
	9. Ալավերդու	846,4	23,8
	10. Դսեղի	494,5	14,6
	11. Ստեփանավանի	679,3	24,3
	12. Համամուլի	479,3	25,0
	13. Ղարաքիլիսայի	670,7	27,0
3. Դիլիջանի		3589,0	78,6
	14. Բարանայի	524,4	11,4
	15. Իջևանի	891,1	15,8
	16. Շամշադինի	807,9	20,1
	17. Կարմիրգյուղի	695,7	16,4
	18. Դիլիջանի	669,9	14,9
		2561,9	114,5
4. Էջմիածնի	19. Ապարանի	588,3	22,5
	20. Աշտարակի	726,0	26,4
	21. Սամաղարի	427,7	19,3
	22. Զանգերասարի	213,9	20,6
	23. Արմավիրի (Ղուրդուղուլիի)	606,0	25,7
5. Երևանի		4425,2	178,6
	24. Ախտայի	993,5	30,6
	25. Կոտայքի	684,2	21,7
	26. Գառնիի	968,1	6,7
	27. Հրազդանի	179,9	13,5
	28. Ղամարուլի	374,9	24,6
	29. Վեդիի	1186,9	16,9
	Բ. Երևան	37,7	64,6
6. Նոր Բայազետի		3225,6	101,6
	30. Սևանի	240,9	12,0

Գավառներ	Գավառամասեր (գավառականներ)	Տարածությունը (թկմ)	Բնակչությունը Հազ. մարդ (1926 թ. մարդա- համարի տեղ- յալներով)
7. Դարալագյազի	31. Նոր Բայազետի	605,5	29,8
	32. Մարտունու	873,5	27,2
	33. Բասարգեչարի	1505,7	32,6
	34. Քեշիշքենզի	2425,4	30,1
	35. Փաշալուի	1098,4	18,4
8. Զանգեզուրի	36. Փաշալուի	1327,0	11,7
	37. Սիսիանի	3754,5	68,9
	38. Սիսիանի	1712,6	22,4
	39. Գորիսի	752,2	23,4
9. Մեղրիի	40. Դափանի	1289,7	23,1
	41. Զանգեզուրի	742,8	8,1
	42. Զանգեզուրի	28845,9 ¹	880,5

Սովետական Միության ժողովրդական տնտեսության վերականգնուման ավարտումը և սոցիալիստական շինարարության նոր խնդիրներին անցնելը հրամայական պահանջ էին դնում վերակառուցել երկրի վարչատարածքային կառուցվածքը, այն համապատասխանեցնել երկրում ստեղծված տնտեսական ու քաղաքական նոր իրադրությանը: Դեռևս 1921—1922 թթ. երկրի Պետպլանը և Կենտգործկոմը սկսել էին աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետության վարչատարածքային կառուցվածքի սկզբունքների մշակումը: 1923 թ. ՍՄԿԿ XII համագումարը, հավանություն տալով այդ սկզբունքներին, առաջարկեց կոնկրետ քայլեր անել որանք պրակտիկայում ստուգելու և կյանքում իրագործելու համար: ՍՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում շրջանացման ուղղությամբ ծավալված աշխատանքների հիման վրա 1929—1930 թվականներին անցկացվեց վարչատարածքային ռեֆորմ: Կարևոր ելակետային նշանակություն էր տրվում այն փաստին, որ սոցիալիստական հասարակարգում հաստատված էր քաղաքական և տնտեսական ղեկավարման միասնություն:

Հայաստանի Կենտգործկոմի նախագահության 1929 թ. հուլիսի 26-ի «Հայաստանի ՍՍՀ տերիտորիայի շրջանացման մասին» որոշման համաձայն հանրապետությունը բաժանվեց 5 գավառի (օկրուգի), 31 շրջանի և քաղաքի: Մեկ տարի անց Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի 1930 թ. օգոստոսի 5-ի որոշմամբ գավառները վերացվեցին և վարչատարածքային բաժանման եռաստիճան համակարգի փոխարեն հաստատու-

¹ Առանց Սևանա լճի գավառների մեջ շրջանված մակերեսի

վեց երկաստիճան (շրջան-գյուղական սովետ) համակարգը, որը և գործում է մինչև այսօր¹։

Վարչատարածքային նոր բաժանումը իր էությունը ու սկզբունքներով արմատապես տարբերվում էր նախորդ բոլոր բաժանումներից։ Նրա ճիմֆում առաջին անգամ դրվեց տնտեսական հատկանիշը։ Բազմակողմանիորեն հաշվի էին առնվել տարածքի բնական պայմաններն ու ուսուրսները, բնակչության քանակական ու տարաբնակեցման առանձնահատկությունները, տնտեսության բնույթն ու զարգացման մակարդակը, հաղորդակցության ճանապարհների ուղղությունն ու խտությունը, էական նշանակություն էր տրվում բնակչության ազգային կազմին, արտադրական, կենցաղային և էթնիկական այլ առանձնահատկություններին։

Նոր ունեցումը, վերափոխելով հանրապետության վարչատարածքային կառուցվածքը, դրական մեծ դեր խաղաց սովետական իշխանությունը տեղերում ամրապնդելու, պետական-վարչական ապարատը բնակչության լայն զանգվածներին մոտեցնելու գործում և հեշտացրեց տնտեսական ու կուլտուր-լուսավորական աշխատանքների ղեկավարումը։

Սոցիալիստական շինարարության հաջորդ տարիների փորձը լիովին ապացույցեց վարչատարածքային բաժանման նոր՝ երկաստիճան (մարզային բաժանում ունեցող միութենական հանրապետություններում՝ եռաստիճան) համակարգի կենսունակությունը։ Շտապայում կատարված փոփոխությունները հիմնականում վերաբերել են ոչ թե համակարգի էությանը, այլ վարչատարածքային միավորների սահմաններին ու քանակին։ Վարչատարածքային կառուցվածքի էությունը փոխելու փորձերը հաջողությամբ չեն ավարտվել և կարճ կյանք են ունեցել։ Ընդամենը մեկ տարի գոյատևեցին 1952 թ. հանրապետությունում ստեղծված թվով երեք վարչական օկրուգները, որոնք միավորում էին վարչական շրջանները և վեր էին կանգնած նրանցից²։ Իրեն չարդարացրեց նաև 60-ական թվականների սկզբին վարչական շրջաններին զուգահեռ ստեղծված գյուղատնտեսության ղեկավարման (11 կոլխոզային-սովխոզային տարածքային արտադրական վարչությունների) և արդյունաբերության ղեկավարման (9 արդյունաբերական գոտիների) տարածքային միավորների ստեղծումը, որը ըստ էության խախտում էր վարչատարածքային

¹ Հանրապետության նոր շրջանացման գիտական նախապատրաստման համար մեծ նշանակություն ունեցան պետականին առընթեր ստեղծված շրջանացման հանձնաժողովի արշավախմբային-հետազոտական աշխատանքները, որոնք ունեին խիստ արտահայտված աշխարհագրական բնույթ։

² Այդ օկրուգներն էին՝ Երևանի (Արարատյան զոգավորության, Սևանի ավազան և Ջանգեզուր), Լենինականի, Կիրովականի։

միավորների պետական, տնտեսական ու սոցիալ-կուլտուրական շինարարության միասնական կառավարման սկզբունքը:

Սկսած 1965 թ. ինչպես ՍՍՀՄ-ում ամբողջությամբ վերցրած, այնպես էլ Սովետական Հայաստանում կրկին վերադարձան 30-ական թվականներին հաստատված և ժամանակի քննությունը բռնած վարչատարածքային կառուցվածքին, որը հիմնվում է որոշակի տարածքի սահմաններում վարչական, ինչպես և ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի, այլ կերպ ասած հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների ղեկավարման միասնականության սկզբունքի վրա:

Ինչպես ասվեց, մեզանում ներկայումս գործող վարչատարածքային բաժանումը պայմանավորված է ոչ միայն պետական, այլև տնտեսական ու սոցիալ-կուլտուրական շինարարության խնդիրներով, որոնք, ինչպես հայտնի է, ժամանակի ընթացքում փոփոխվում են: Քանի որ այդ այդպես է, ապա և վարչատարածքային կառուցվածքի համակարգը և վարչատարածքային բաժանման բուն ցանցը նույնպես այդ խնդիրների պահանջով պետք է անընդհատ բարեփոխվեն ու կատարելագործվեն:

Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության ձեռք բերած որակական ու քանակական հսկայական տեղաշարժերի, բնակչության ու հասարակական արտադրության արագ աճի ներկա պայմաններում աստիճանաբար հասունանում է վարչատարածքային բաժանումը կատարելագործելու անհրաժեշտությունը:¹ Այսօր արդեն ակնհայտ է, որ 59 առաջին կարգի վարչատարածքային միավորների թիվը (37 գյուղական շրջան և 22 հանրապետական ենթակայության քաղաք), որոնք անմիջապես ենթակա են հանրապետության Մինիստրների խորհրդին, բավականին մեծ է և մեր լեռնային հանրապետության աշխարհագրական ներքին բազմազանության պայմաններում մեկ կենտրոնից անմիջապես ղեկավարություն իրագործելու առումով որոշակի դժվարություններ է հարուցում:² Հատ որում, եթե յուրաքանչյուր շրջանի բնակչության թվի ու տարածքի մեծության ներկայումս ընդունված միջին նորմաները պահպանվեն, ապա առաջիկայում վարչատարածքային միավորների թիվը էլ ավելի կմեծանա: Բացի այդ, ժողովրդական տնտեսության անընդհատ հզորացումն ու կառուցվածքի բարդացումը անխուսափելիորեն կդժվարացնեն դրա կառավարումը:

Վերահաս դժվարությունների հաղթահարման ուղիներից մեկը կարող է լինել Հայկական ՍՍՀ-ում նույնպես վարչատարածքային բաժանման եռաստիճան համակարգին անցնելը: Վարչատարածքային ամենա-

¹ Գիտական տվյալների համաձայն օպտիմալ է համարվում, երբ կառավարող գլխավորն է կառավարվող օղակների հարաբերակցությունը մոտ է լինում 1 : 10-ին, այսինքն կառավարվող օղակների թիվը շատ չի գերազանցում 10-ին:

մեծ՝ առաջին կարգի միավորը համախմբելով ներկայիս վարչական շրջանների որոշակի խումբը, անմիջականորեն ենթակա կլինի հանրապետական մարմիններին: Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման տեսանկի հեռանկարի հաշվառմամբ այդպիսիք կարող են լինել թվով 5 կամ 6 տարածքային միավորներ, օրինակ, օկրուգներ, որոնցից յուրաքանչյուրը կհամապատասխանի հանրապետական մեկ ինտեգրալ սոցիալ-տնտեսական շրջանի: Երկրորդ աստիճանի միավորների՝ ներկայիս շրջանների խոշորացման հաշվին դրանց թիվը զգալիորեն կպակասի: Սա կհանգեցնի դրանցից յուրաքանչյուրի տնտեսական-արտադրական հզորության մեծացմանը, որն էլ, իր հերթին, առավել նպաստավոր պայմաններ կստեղծի վարչատարածքային միավորների տնտեսության կոմպլեքսային զարգացման, հասարակության տարածքային կազմակերպման ու արտադրության արդյունավետության հետագա աճի համար: Սոցիալ-տնտեսական շրջանացման և վարչատարածքային բաժանման առնչությունները հանգամանորեն քննարկվում են սույն գրքի շորորորդ մասում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են սոցիալիտական պետության վարչատարածքային բաժանման նշանակությունը և ֆունկցիաները:
2. Ե՞րբ է կատարվել Հայկական ՍՍՀ վարչատարածքային բաժանման վերջին ռեֆորմը և ո՞րն էր դրա էությունը:
3. Հայկական ՍՍՀ վարչատարածքային կառուցվածքի կատարելագործման ի՞նչ ուղիներ կարող եք նշել: Հիմնավորե՞ք ձեր առաջարկը:

ԳԼՈՒԽ 4.

ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

4.1. ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ, ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԿԱԶՄԸ

Առվետական Հայաստանի տարածքը աշխարհի ամենավաղ բնակեցված վայրերից է: Այստեղ մարդկանց բնակության առաջին հետքերը վերաբերում են պալեոլիթին, ավելի ճիշտ՝ մարդկային պատմության ամենահին՝ շելյան դարաշրջանին, և շուրջ մեկ միլիոն տարվա պատմություն ունեն: Ապացուցված է, որ դրան հաջորդող հազարամյակների ընթացքում մարդկային կյանքը այդ հողում չի ընդհատվել, իսկ մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի սկզբներից արդեն նրա հիմնական բնակիչները եղել են հայերը:

Հասարակության զարգացման պատմական ելևէջները Հայաստանի ամբողջ տարածքի, ինչպես և նրա հյուսիս-արևելյան հատվածի (ներ-

կայիս Հայկական ՍՍՀ) բնակչության թե՛ թվաքանակի ու խտության, թե՛ կազմի ու միգրացիոն շարժումների անընդհատ փոփոխություններ են առաջացրել: Բնակչության բուռն աճն ու ներհոգքը տեղի են տվել նրա նվազեցմանն ու արտագաղթին: Արտագրողական ուժերի վերելքի ու քաղաքային կյանքի աշխուժացման տարիներին հաջորդել են օտար-երկրյա ասպատակությունների, բնակչության բռնի արտաքսման և ընդարձակ շրջանների ամայացման, նստակյաց հողագործ բնակչությունը եկվոր խաշնարած բնակչությամբ և մշտական բնակավայրերը ժամանակավոր բնակատեղիներով փոխարինելու տասնամյակները:

Մեծ տատանումներ է կրել բնակչության թվաքանակը¹: Հստ գոյություն ունեցող հաշվարկների աշխարհի բնակչությունը մեր թվարկության 1-ին հազարամյակի վերջերից մինչև 19-րդ դարի կեսերը աճել է 4 անգամ (շուրջ 300 մլն-ից հասնելով 1200 մլն-ի), մինչդեռ Հայաստանի բնակչությունը այդ նույն ժամանակաշրջանում, ինչպես ենթադրվում է, կրկնակի անգամ նվազել է: 1850-ական թվականներին ամբողջ պատմական Հայաստանում հաշվվել է մոտավորապես 3,5 մլն. բնակիչ (ինչքան ներկայումս Հայկական ՍՍՀ բնակչությունն է):

Հարյուրամյակներ անընդհատ շէր աճում նաև Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը: Ռուսաստանին միանալու պահին Հայկական ՍՍՀ ներկայիս սահմաններում բնակվում էր ընդամենը 97,4 հազ. մարդ:

Արևելյան Հայաստանի միացումով Ռուսաստանին հայ ժողովրդի արևելյան հատվածի համար ստեղծվում են խաղաղ կյանքի ու տնտեսական գործունեության նպաստավոր պայմաններ: Սկսվում է բնակչության կայուն աճի մի տեական ժամանակաշրջան (տես աղյուսակ 7):

Ինչպես նկատելի է աղյուսակից, 86 տարվա ընթացքում (1828—1914 թթ.) բնակչության թիվը աճել է գրեթե 11 անգամ, ըստ որում, ժամանակաշրջանի սկզբում, ընդամենը 45 տարվա ընթացքում (1828—1873 թթ.), ավելի քան հնգապատկվել է:

Բնակչության աճի նման աննախադեպ բարձր տեմպերը բացատրվում են նրանով, որ վճռական նշանակություն է ձեռք բերում մեխանիկական աճը: Ներգաղթողների կայուն հոսք է դիտվում հատկապես թուրքական լծի տակ մնացած Արևմտյան Հայաստանից: Միայն 1828—1830 թթ. Ռուսաստանին անցած հայկական շրջաններն են վերաբնա-

¹ Բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ հզորիտ տվյալներ ստացվում են մարդահամարների միջոցով: Նախասովետական Ռուսաստանում և ՍՍՀՄ-ում համընդհանուր մարդահամարներ անցկացվել են 1897, 1926, 1939, 1959, 1970 և 1979 թթ.: Մյուս տարիների մասին տվյալները մասնակի մարդահամարների կամ ընթացիկ հաշվառումների (գնահատումների) արդյունք են:

**ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԱԾԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՆԵՐԿԱՅԻՍ
ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ (1828—1914 թթ.)**

Տարեթիվը	Բնակչ. թվաքանակը հազ. մարդ	Թվաքանակի աճը 1828 թ. համեմա- տութ. (անգամ)	Թվաքանակի միջին տարե- կան աճը	
			հազ. մարդ	տոկ.
1828	97	—	—	—
1831	162	1,7	21,7	14,2
1873	496	5,1	8,0	4,9
1886	636	6,6	10,8	2,2
1897	798	8,2	14,7	2,2
1914	1014	10,5	12,7	1,6

կեցվում շուրջ 140 հազ. հայեր, որոնցից 95 հազարը՝ Արևմտյան Հա-
յաստանից և 45 հազարը՝ Իրանի հայաբնակ շրջաններից:

Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթածները հիմնավորվում են Շի-
րակում, Դերեդ քեռի ու Սեանա լճի ավազաններում, Արագածի արև-
մուտյան ու արևելյան ստորոտներին: Պարսկաստանից գաղթածները
կենտրոնանում են գլխավորապես Զանգեզուրում, Վայքում և Արարատ-
յան դաշտում: Արևմտյան Հայաստանից ծայր առած ներգաղթը հետա-
գա տարիներին մշտական բնույթ է ստանում և զանգվածային է դառ-
նում 1853—1856, 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմնե-
րի, 1894—1896 թթ. հայկական կոտորածների և 1915 թ. մեծ եղեռնի
ժամանակ ու դրանց հետևանքով:

Բնակչության ներգաղթի մեջ զգալի է մի այլ հոսանքի բաժինը: Այն
գալիս էր Ռուսաստանի եվրոպական մարզերից և կազմված էր ցարա-
կան կառավարության կողմից հալածվող կրոնական աղանդների ռուս
ներկայացուցիչներից (դուխոբորներ, մոլոկաններ, պրիգուններ և այլն):
✓Սկսած 1830-ական թվականներից մինչև 1917 թ. ցարական կառավա-
րությունը Արևելյան Հայաստան է վերաբնակեցնում մի քանի տասնյակ
հազ. ռուս աղանդավորների, որոնք ստանալով ընդարձակ հողատարա-
ծություններ կարևոր ձանապարհների հանգուցակետերում ու լեռնանցե-
րի շրջաններում, հիմնում են իրենց բնակավայրերը: Սովետական իշ-
խանությունից հաղթանակի նախօրյակին ռուսական բնակավայրերի թիվը
անցնում էր երկու տասնյակից: Իրենց մեծությամբ ու ռազմաստրատե-
գիական հարմար դիրքով աչքի էին ընկնում հատկապես Վորոնցովկան
(Կալինինո), Սեմյոնովկան, Չլենովկան (Սեան), Բազարչայը, Միխայ-
լովկան (Կրասնոսելսկ)

Եթե Արևելյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական դրության բարե-

լավումը նպաստում էր բնակչության ներգաղթին, ապա կապիտալիզմի զարգացումը այստեղ հանգեցնում էր թաքնված գերբնակվածության, որն իր հերթին գյուղացիությանը արտագնացության էր դրդում:

Հայ բնակչության մշտական արտահոսք գոյություն ուներ դեպի Բաքու, Բաթում, Քիֆլիս, Ռուսաստանի այլ արդյունաբերական կենտրոններ, ինչպես նաև արտասահման: Այս երևույթը ծավալվում է հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիներին, երբ արտագնացների միջին տարեկան թիվը հաշվվում էր հազարներով:

Հայաստանի բնակչության թվաքանակը փոփոխություններ է կրում առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Երկիրը դառնում է պատերազմական ակտիվ գործողությունների թատերաբեմ:

Օգտվելով պատերազմական դրությունից, Թուրքիայի սուլթանական կառավարությունը ծրագրում ու իրագործում է Արևմտյան Հայաստանը «հայերից մաքրելու» ցեղասպան քաղաքականությունը: Թուրքական կանոնավոր զորքի և ֆանատիկ ամբոխի միջոցով կազմակերպած խաղաղ բնակչության զանգվածային ջարդերի և դեպի Միջագետքի անապատները վտարված գաղթականների մեջ սկսված սովի ու համաճարակի հետևանքով ոչնչանում է 1,5 մլն. հայ: Շուրջ 800 հազ. փախստականներ փրկություն են գտնում Կովկասում, Արաքսական Արևելքում, Հունաստանում և այլ երկրներում¹:

Թուրքական կրկնակի օկուպացիայի (1918 և 1920 թթ.), դաշնակցական կառավարության անիրատես քաղաքականության և սովի ու համաճարակների հետևանքով մեծաքանակ զոհեր տվեց նաև Արևելյան Հայաստանը: Նրա բնակչության թիվը ոչ միայն դադարեց աճել, այլև 1920 թ.-ին՝ 1914 թվականի համեմատությամբ, նվազեց գրեթե մեկ քառորդով, կազմելով ընդամենը 720000 մարդ, հաշված նաև այն տասնյակ հազարավոր արևմտահայ գաղթականներին, որոնք այդ տարիներին հաստատվել էին Երևանում, էջմիածնում և այլ բնակավայրերում:

Սովետական իշխանության հաղթանակից հետո, խաղաղ շինարարության ու տնտեսական վերելքի պայմաններում երկրում ժողովրդագրական նոր իրադրություն հաստատվեց: Բարելավվեցին բնակչության վերաբուսության ցուցանիշները, մեծացավ ծնունդը, նվազեց մահացությունը: Դրա հետ մեկտեղ նոր, ավելի մեծ ծավալներ ընդունեց ներգաղթը, հայրենադարձությունը:

Այդ բոլորի հետևանքով Հայկական ՍՍՀ-ում ձեռք բերվեց բնակչության թվի կայուն աճ, որի տարեկան բացարձակ ցուցանիշը հետպա-

¹ Геноцид армян в Османской империи: Сборник документов и материалов /Под ред. М. Г. Нерсисяна,— 2-е, доп. изд.—Ер.: Айастан, 1982, с. XII.

**ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՃՐ
(1920—1987 թթ.)**

ՑԱՐԵԹԻՎԸ¹	Բնակչության թվա- քանակը (հազ. մարդ)	Թվաքանակի աճը 1920 թ. համե- մատ. (անգամ)	Թվաքանակի տա- րեկան աճը հազ. մարդ, ‰	
1920	720,0	—	—	—
1926 (մարդահամար)	881,3	1,2	30,8	3,5
1939 (մարդահամար)	1282,3	1,8	24,0	1,1
1959 (մարդահամար)	1763,0	2,4	66,3	2,7
1970 (մարդահամար)	2491,9	3,5	53,6	2,2
1979 (մարդահամար)	3030,8	4,2	80,8	2,7
1980	3079,5	4,3	48,7	1,4
1981	3118,7	4,3	40,0	1,3
1982	3169,4	4,4	50,7	1,6
1983	3218,4	4,5	49,0	1,5
1984	3266,9	4,5	48,5	1,5
1985	3316,4	4,6	49,5	1,5
1986	3361,7	4,7	45,3	1,4
1987	3409,6	4,7	50,2	1,5

տերազմյան տարիներին, ինչպես վկայում է 8-րդ աղյուսակը, գրտնրվում է 49—81 հազար մակարդակի վրա:

Հայկական ՍՍՀ բնակչության ավելացման հիմնական աղբյուրը համեմատաբար բարձր լինելու ան է: Սա արդյունք է առաջին հերթին ցածր մահացության, որի գործակիցը ներկայումս կազմում է 5,6 (յուրաքանչյուր հազար մարդու հաշվով) նախասովետական՝ 1913 թվականի 18,6-ի դիմաց: Դրա հետ մեկտեղ բարձր է ծննդի գործակիցը: Մինչև 60-ական թվականները այն, չհաշված առանձին բացառություններ, չի իջել 40-ից, իսկ 20-ական թվականների վերջերին հասել է ռեկորդային թվի՝ մինչև 56-ի: Ներկայումս այդ ցուցանիշը շուրջ 22 է:

Մահացության և ծննդի ցուցանիշների դրական փոփոխությունների շնորհիվ բնակչության թվաքանակի բնական աճը նախասովետական 1—1,5 տոկոսի փոխարեն սովետական ժամանակաշրջանում, բացառությամբ առանձին տարիների, գտնվել է 1,5—2,7 տոկոս մակարդակի վրա: Սա գրեթե կրկնակի անգամ բարձր է նաև ՍՍՀՄ միջին ցուցանիշից:

Հանրապետության բնակչության աճի կայուն աղբյուր է ծառայել նաև² ներգաղթը: Սփյուռքի հայության պետականորեն կազմակերպված հայրենադարձությունը սկսվել է սովետական իշխանության հաղթանա-

¹ Տարվա սկզբին (բացի 1920 թվականից, որի տվյալը վերաբերում է տարեվերջին):

կից անմիջապես հետո (տարեկան միջին հաշվով 2—3 հազար մարդ) և շարունակվում է նաև ներկայումս: Այն զանգվածային բնույթ է կրել 1922—1924 թթ., 1935—1936 և 1946—1948 թթ.: Միայն 1946—1948 թթ. ընթացքում արտասահմանյան տարբեր երկրներից Սովետական Հայաստան ներգաղթեց շուրջ 100 հազար հայ: Սովետական իշխանության տարիներին հայրենադարձվածների ընդհանուր թիվը հաշվվում է շուրջ 240 հազար:

Մինչև վերջին տարիները Սովետական Հայաստանը դրական հաշվեկշիռ ուներ նաև բնակչության միջհանրապետական միգրացիոն շարժումների մեջ: Սոցիալիստական շինարարության խնդիրների լուծումը պահանջում է աշխատուժի, հատկապես տարբեր մասնագիտության կադրերի միջհանրապետական մշտական փոխանակում: Վերջին տասնամյակներում Հայկական ՍՍՀ-ից Սովետական Միության տարբեր շրջաններ են մեկնել տարեկան 8—12 հազար, ժամանել են 15—20 հազար մարդ: Ավելացել է արտասահման գաղթողների թիվը:

Գիտնականների կանխադուշակումներով (Վ. Ե. Խոջաբեկյան) առաջիկա 1—2 տասնամյակների ընթացքում ևս հանրապետության բնակչության աճի տեմպերը կգերազանցեն ՍՍՀՄ միջին ցուցանիշներին, թեև բնական վերարտադրության տեմպերը որոշ չափով կնվազեն: Մեր դարի վերջին՝ 2000 թ. բնակչության ընդհանուր թիվը կանցնի 4,6 մլն.-ից, 2015 թ.՝ 5 մլն.-ից:

Ինչպես հայտնի է, բնակչության կազմը կարելի է ֆենալիկ տարբեր տեսանկյուններից՝ ազգային, տարիքային, ըստ սեռի, դասակարգային, պրոֆեսիոնալ և այլն:

Հայկական ՍՍՀ-ն բնակչության ազգային կազմով ՍՍՀՄ հանրապետությունների շարքում ամենից ավելի միատարրն է. նրա տարածքի բնիկները՝ հայերը կազմում են ամբողջ բնակչության շուրջ 99 տոկոսը: Հստ որում, նրանց տոկոսը ավելի բարձր է քաղաքային բնակչության, ավելի ցածր գյուղական բնակչության մեջ: Հատկանշական է նաև այն փաստը, որ սովետական տարիներին բնակչության ազգային միատարրությունը գնալով ուժեղացել է: Այսպես, 1926 թ. հայերը կազմել են ընդամենը 84 տոկոս, 1959 թ.՝ 86 տոկոս, 1970 թ.՝ 88,6 տոկոս, 1979 թ.՝ 89,8 տոկոս:

Մարդկային ռասաների ներկայումս ընդունված դասակարգման համաձայն հայերին դասում են եվրոպեոիդ բրախիկեֆալ (կարճ գլուխ) հարավային ճյուղի արմենոիդ (առաջավորասիական) ռասային¹:

¹ Սկսած 18-րդ դարից տարբեր հեղինակներ մարդկային ռասաների տարբեր դասակարգումներ են առաջարկել: Սովետական գիտության կողմից ընդունվում է այն դասակարգումը՝ որն առանձնացնում է մարդկային ռասաների երեք հիմնական խմբեր՝ նեգրոիդ, մոնղոլոիդ և եվրոպեոիդ: Եվրոպեոիդը իր հերթին բաժանվում է հյուսիսային, մի-

Ի հակադրություն ռասիստական տեսությունների, մարքսիզմը եւնում է այն գիտական դրույթից, որ մարդկային առասանների ընդհանրությունը բոլոր հիմնական ձեւաբանական, ֆիզիոլոգիական և հոգեբանական առանձնահատկությունների գծով ավելի մեծ է, քան տարբերությունները, որոնք արտաքին են և ոչ էական: Ընդամին, գրեթե բոլոր հին ժողովուրդները, ինչպես և հայերը երկարատե պատմական զարգացման, արտաքին շփման ու փոխազդեցությունների պայմաններում միշտ չէ, որ պահպանել են մարդաբանական միատիպությունը և ներկայումս աչքի են ընկնում ներքին մեծ բազմազանությամբ: Այնուհանդերձ, մարդաբանությունը արմենոիդների համար հատկանշական է համարում միջին կամ միջինից բարձր հասակը, գլխի կլոր ձեւը, ամրակուռ կազմվածքը, թխավուն մաշկը, լայն ճակատը, ընդհանրապես խոշոր, հաճախ արծվային քիթը, մուգ սև ալիքավոր մազերը, խոշոր խաժ կամ սև, երկար թարթիչներով աչքերը՝ խիտ, հաճախ իրար միացած հոնքերով:

Պատմական զարգացման ընթացքում սոցիալ-հասարակական, ինչպես նաև տեղական բնական պայմանների ազդեցությամբ ամեն մի ժողովրդի մոտ ձևավորվում են բնավորության յուրահատուկ, ազգային գծեր: Ընդունված է հայերին հատուկ բնավորության գծեր համարել աշխատասիրությունը, եռանդը, աչքաբացությունը, ջանասիրությունը, պարտքի ու անդավաճան բարեկամության բարձր զգացումը, ընկերասիրությունը, փոխադարձ օգնության զգացումը, սերը ուսման ու արհեստների նկատմամբ: Հայերը հաճախ տաքարյուն են, շուտ բռնկվող, բայց և բարեհոգի, չափազանց հյուրասեր, սիրում են երաժշտությունը, կատակն ու նուրբ հումորը, ջերմորեն կապված են ընտանիքի և երեխաների հետ:

Սոցիալիստական արտադրահարաբերությունների, նոր սոցիալ-քաղաքական պայմաններում, Սովետական միության կազմում ձևավորվել է հայ սոցիալիստական ազգը՝ իր նոր սոցիալ-դասակարգային կազմով, հոգևոր հատկանիշներով ու բնորոշ գծերով, մասնավորապես ժամանակակից բարձր կուլտուրայով, սովետական հայրենասիրությամբ, ինտերնացիոնալիզմով, սոցիալիստական աշխարհայացքով:

Սովետական Հայաստանի՝ քանակով երկրորդ ազգությունը ադրբեջանցիներն են (1979 թ. մարդահամարի տվյալներով 0,16 մլն.), որոնց տեսակարար կշիռը հանրապետությունում ավելի քան 5 տոկոս

չանկյալ և հարավային խմբերի: Տարածական առումով հարավային խումբը հիմնականում համընկնում է հնդկամիջերկրածովյան գոտուն, որը տրոհվում է 3 մասի, յուրաքանչյուրն իր համապատասխան ռասայով՝ ադրիատիկ (կամ դիևարյան), պամիրաֆերական և առաջավորասիական կամ արմենոիդ: Ընդունված է նաև, հիմք ընդունելով զանգի ձեւը և դեմքի կազմվածքը, առանձնացնել դոլիխոկեֆալ (երկարազույգ) և բրախիկեֆալ (կարճազույգ) ռասաներ:

է (1926 թ.՝ 9,5 տոկոս)։ Այն ավելի բարձր է գյուղական բնակչության մեջ (շուրջ 14 տոկոս)։ Աղբյուրներից բնակչությունը զանգվածային է Ամասիայի, Վարդենիսի, Կրասնոսելսկի, Մասիսի, Արարատի, Ղափանի վարչական շրջանների որոշ հատվածներում։

Քանակով երրորդ տեղում են ունենում՝ 0,075 մլն. մարդ, կամ հանրապետության բնակչության 2,3 տոկոսը (1959թ. 3,2%), որոնք տեղաբաշխված են գլխավորապես խոշոր քաղաքներում, ինչպես նաև Կալինինոյի, Ստեփանավանի, Կրասնոսելսկի շրջաններում։

Հաջորդ, համեմատաբար բազմաքանակ ազգությունը քրդերն են՝ 0,05 մլն., կամ հանրապետության բնակչության 1,6 տոկոսը։ Նրանք նույնպես, ինչպես և աղբյուրներից, բնակվում են գլխավորապես գյուղական վայրերում (Հոկտեմբերյանի, Թալինի, էջմիածնի, Արագածի, Աշտարակի, Մասիսի շրջաններ)։

Հայկական ՍՍՀ-ում բնակվող մյուս ազգությունների ընդհանուր թիվը չի գերազանցում 0,03 մլն. (1,0 տոկոս)։ Առավել մեծաքանակ են հույները, ասորիները, կան նաև ուկրաինացիներ, բելոռուսներ ու վրացիներ։

Հայկական ՍՍՀ ինչպես և ՍՍՀՄ մյուս հանրապետությունների բոլոր բնակիչները, անկախ ազգային պատկանելիությունից, որպես Սովետական Միության քաղաքացիներ, օգտվում են հավասար իրավունքներից և ակտիվորեն մասնակցում հանրապետության քաղաքական, տնտեսական ու հասարակական կյանքին։

Բնակչության կազմը արտացոլող մյուս ցուցանիշները անմիջապես առնչվում են աշխատանքային ռեսուրսների բնութագրության հետ, ուստի և նպատակահարմար է նրանց վերլուծությանը ժանրթանալ գրքի հաջորդ բաժնում։

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ փոփոխություններ է կրել բնակչության թվաքանակը Հայաստանի տարածքում։

2. Ինչպե՞ս է աճել Սովետական Հայաստանի բնակչության թվաքանակը՝ Վերլուծել զրա պատճառը։

3. Բնութագրե՞ք Հայկական ՍՍՀ բնակչության ազգային կազմը։

4.2. ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՑՈՒ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԸ, ԴՐԱՆՑ ՕՐԿԱՊՈՐՄԵՆՏԸ

Աշխատանքային ռեսուրսները բնակչության աշխատունակ մասն են, որոնք բաղկացած են աշխատանքային տարիքի, այսինքն 16—59 տարեկան տղամարդկանցից և 16—54 տարեկան կանանցից (առանց հաշմանդամների), ինչպես նաև ոչ աշխատանքային տարիքի (անչա-

փահասների և թոշակային տարիքի) այն անձերից, որոնք զբաղված են հանրագուտ աշխատանքով:

Աշխատանքային ռեսուրսները հասարակության արտադրողական ուժերի ակտիվ տարրն են: Ուստի և հասկանալի է, թե որն է երկրի տրեստեսության, արտադրական պոտենցիալի գնահատման համար ինչպիսի մեծ նշանակություն ունեն աշխատանքային ռեսուրսների թե՛ քանակական, թե՛ որակական ցուցանիշները:

Ամեն մի երկրում, շրջանում կամ բնակավայրում տվյալ պահի համար ձևավորվում է աշխատանքային ռեսուրսների որոշակի ճաշկեկշիռ, որը ցույց է տալիս մի կողմից, բոլոր առկա աշխատանքային ռեսուրսներն ու դրանց կազմը և մյուս կողմից՝ նրանց օգտագործման վիճակը¹:

Աշխատանքային ռեսուրսների քանակական ցուցանիշների վրա ազդող գլխավոր գործոնը բնակչության սեռատարիքային կազմն է, որը, ինչպես հայտնի է, ըստ երկրների և տարիների նկատելի փոփոխություններ է կրում:

[Հայկական ՍՍՀ բնակչության սեռատարիքային կազմը 1970 թ. տվյալներով հետևյալ պատկերն ունի:

Աղյուսակ 9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԸ ԸՍՑ ՍԵՌԻ ԵՎ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ԽՄԲԵՐԻ (ՏՈՎՈՍԵՐՈՎ)

Տարիքային խմբերը	Ընդամենը	Այդ թվում տղամարդ	կին
0—15	100	51,5	48,5
16—29	100	49,3	50,7
30—54	100	48,1	51,9
55—59	100	39,2	60,8
60 և ավելի	100	41,4	58,6
Ամբողջ բնակչությանը	100	46,9	51,1
Աշխատանքային տարիքի բնակչությանը	100	49,8	50,2

Առ 1 հունվարի 1986 թ. Հայկական ՍՍՀ բնակչության կազմում

¹ Աշխատանքային ռեսուրսների հաշվեկշիռները տնտեսաաշխարհագրական ուսումնասիրություններ կատարելու, ինչպես նաև ժողովրդական տնտեսության հեռանկարային ու ընթացիկ պլանավորման համար կարևոր նշանակություն ունեն: Դրանք կազմվում են մարդահամարների և բնակչության ընթացիկ հաշվառման նյութերի հիման վրա:

տղամարդիկ կազմել են 48,9% և կանայք՝ 51,1%: Աշխատանքային ռեսուրսների կազմում այդ ցուցանիշները մոտավորապես հավասար են (նկատվում է կանանց թվի միայն ընչին գերազանցում): Մինչև 15 տարեկան հասակը գերազանցում են տղամարդիկ (51%), իսկ կանանց թվի ամենամեծ գերազանցում նկատվում է 60 և ավելի տարիքային խմբում:

Աշխատանքային ռեսուրսները աշխարհի բնակչության ընդհանուր թվի մոտավորապես կեսն են կազմում, երկրների մեծ մասում գերազանցելով 50 տոկոսը, փոքր մասում՝ չհասնելով այդ սահմանին: ՍՍՀՄ-ում այն 54 տոկոս է: Սակայն Հայկական ՍՍՀ-ում աշխատանքային ռեսուրսները բնակչության ընդհանուր թվի 50 տոկոսն է: ՍՍՀՄ միջին ցուցանիշների հետ համեմատած նման տարբերությունը բացատրվում է Սովետական Հայաստանում ծննդի ավելի մեծ գործակցով, որի հետևանքով երեխաների ու անշափահասների թիվը նույնպես մեծ է: Ավելի մեծ է նաև թոշակային տարիքի բնակչության տեսակարար կշիռը:

ՍՍՀՄ, ինչպես և Հայկական ՍՍՀ ժողովրդագրական իրադրությունը, որը ձևավորվել էր Հայրենական պատերազմի հետևանքով, այնպիսին էր, որ բնակչության ընդհանուր թիվը և կենսաթոշակի անցնողների թիվը 50—60-ական թվականներին ավելի արագ էին աճում, քան աշխատանքային տարիք մտնող երիտասարդների թիվն էր: Հայկական ՍՍՀ-ում 1959—1970 թթ. բնակչության ընդհանուր թիվն աճել է 46 տոկոսով, կենսաթոշակային տարիք ունեցողներինը՝ 53 տոկոսով, բայց աշխատանքային տարիք ունեցողներինը՝ ընդամենը 30 տոկոսով (աշխատանքային տարիք մուտք էին գործում 40-ական թվականների, այսինքն այն տարիների ծնվածները, երբ ծննդի գործակիցը խիստ նվազել էր):

Ներկայումս իրադրությունը այլ է. 60-ական թվականի վերջերից սկսած աշխատանքային տարիք է մուտք գործում 50-ական թվականներին ծնված սերունդը, միաժամանակ աշխատանքային տարիքից դուրս է գալիս այն սերնդի մի մասը, որը Հայրենական պատերազմի տարիներին առավել մեծ կորուստներ կրեց և այժմ բնակչության ընդհանուր թվում համեմատաբար փոքր տոկոս է կազմում¹:

Առաջիկայում աշխատանքային ռեսուրսների թվաքանակի արագ աճը նոր պահանջներ է դնելու ժողովրդական տնտեսության պլանավոր-

¹ Տես՝ Խաչատրյան Վ. Ե., Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը և աշխատանքային ռեսուրսների վերարտադրության արդի պրոբլեմները, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երեվան, 1976, էջ 108:

ման առաջ, հատկապես աշխատանքային տեղերի ավելի արագ աճ ապահովելու և բնակչության զբաղվածության անկում թույլ չտալու առումով:

Աշխատանքային ռեսուրսները բնութագրող կարևոր ցուցանիշ է սեռային կազմը՝ տղամարդկանց և կանանց թիվը: Ինչպես աշխարհի բոլոր երկրներում, մեզանում ևս ծնվում են ավելի շատ տղաներ, քան աղջիկներ, և տղաների թվական գերակշռությունը պահպանվում է մինչև 15—20 տարեկան: Հաջորդ տարիքային խմբերում, ընդհուպ մինչև 30 տարեկան, սեռային կազմի հավասարակշռություն է հաստատվում, որից հետո սկսում են գերակշռել կանայք: Վերջին մարդահամարի տվյալներով 70 և ավելի տարիքի բնակչության մեջ յուրաքանչյուր հազար կնոջը ընկնում էր ընդամենը 738 տղամարդ:

Հանրապետության ամբողջ բնակչության մեջ ևս կանայք ավելի շատ են (51,1 տոկոս), քան տղամարդիկ (48,9): Մինչդեռ աշխատանքային տարիքի բնակչության մեջ նրանք գրեթե հավասար են:

Սակայն հակառակ հանրապետության այդ ընդհանուր ցուցանիշին, ըստ շրջանների ու քաղաքների աշխատանքային տարիքի կանանց ու տղամարդկանց թվական հարաբերակցությունը նկատելիորեն փոփոխվում է, որոշակի պատճառական կապի մեջ գտնվելով ժողովրդական տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի, արտադրական մասնագիտացման և միգրացիայի հետ:

Սովետական իշխանության անցած տասնամյակների ընթացքում աշխատանքային ռեսուրսները բնութագրող ցուցանիշներից առավել մեծ ու արմատական փոփոխություն է կրել բնակչության սոցիալադասակարգային կազմը:

Նախասովետական Հայաստանի բնակչությունը բաղկացած էր հակամարտ դասակարգերից և սոցիալական խմբերից, որոնցում առավել մեծաքանակը միջակ գյուղացիությունը և քաղաքի մանր բուրժուական խավերն էին: Սովետական իշխանության հաղթանակով բնակչության մեջ էական որակական տեղաշարժեր կատարվեցին, վերացվեցին կապիտալիստներն ու խոշոր հողատերերը: Բայց դեռևս մինչև 20-ական թվականների վերջերը բնակչության սոցիալադասակարգային կազմը իր բնույթով մնում էր մանր սեփականատիրական: 1926 թ. մարդահամարի տվյալներով հանրապետության բնակչության ընդհանուր թվի ավելի քան 79 տոկոսը մենատնտես գյուղացիներ ու չկոոպերացված արհեստավորներ էին, մոտ 8 տոկոսը՝ քաղաքի և գյուղի կապիտալիստական տարրերը: 1939 թ., երբ մեր երկրում հայտարարվել էր սոցիալիզմի հաղթանակը, բնակչության մոտ 63 %-ը կազմում էին կոլ-

տնտեսականները, ^{1/3}-ը՝ բանվորներն ու ծառայողները (1926 թ. 13 տոկոսի փոխարեն): Մենաստնտես գյուղացիների ու չկուպերացված արհեստավորների տնտեսակարար կշիռը նվազել էր մինչև 4 տոկոսի, իսկ կապիտալիստական տարրերը ամբողջովին վերացել էին:

Սովետական Հայաստանի բնակչության արդի սոցիալդասակարգային կազմի ամենաբնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ նրա 85 տոկոսը բանվոր-ծառայողներ և նրանց ընտանիքի անդամներն են, մինչդեռ կոլտնտեսականներն ու նրանց ընտանիքի անդամները կազմում են հազիվ 15 տոկոս:

Աշխատանքային ռեսուրսները բնութագրող ցուցանիշների շարքում առանձնահատուկ տեղ են գրավում բնակչության կրթական ցենզրը, պրոֆեսիոնալ կազմը և կուլտուրական մակարդակը:

Եթե, օրինակ, բնակչության սեռատարիքային կազմը բնութագրում է աշխատանքային ռեսուրսների գլխավորապես քանակական կողմը, ապա կրթական ցենզրը և պրոֆեսիոնալ կառուցվածքը առաջին հերթին պատասխանում են այն հարցին, թե ինչպիսի որակի, արտադրական-մասնագիտական ի՞նչ մակարդակի կադրերի հետ գործ ունենք, ինչպիսին է տվյալ ռեզիդենտի ինտելեկտուալ պոտենցիալը:

Նախահեղափոխական Հայաստանի բնակչության միայն 10—12 տոկոսը կարող էր գրել ու կարդալ, 1914—15 թթ. ուս. տարում դպրոցահասակ երեխաների մի փոքր մասն էր ընդգրկված հանրակրթական կամ այլ՝ մասնագիտական դպրոցներում: Աշխատանքային ռեսուրսների հիմնական մասը գտնվում էր կրթական ամենացածր մակարդակի վրա և զուրկ էր ժամանակակից արտադրության հիմունքներից, գիտության ու տեխնիկայի նվաճումներից հաղորդակից լինելու հնարավորությունից:

Սովետական կարգերի օրոք ժողովրդական կրթության դրվածքը արմատապես փոխվեց: Պետական կարգով պարտադիր հայտարարվեց սկզբում տարրական, ապա և յոթնամյա կրթությունը: Մասսայական աշխատանք ծավալվեց մեծահասակների անգրագիտությունը վերացնելու ուղղությամբ: Արդյունքը եղավ այն, որ պատերազմի նախօրյակին արդեն 9—49 տարեկան բնակչության մեջ գրագետների տոկոսը բարձրացավ 84-ի (1926-ի 39 տոկոսի դիմաց): Իրականացվեցին հայ մշակույթի ու գիտության զարգացման մի շարք արմատական միջոցառումներ: Նախկին հետամնաց, կիսագրագետ Հայաստանում հաղթանակեց նաև կուլտուրական հեղափոխությունը:

Ներկայումս թե՛ քաղաքի, թե՛ գյուղի 9—49 տարեկան հասակի ամբողջ բնակչությունը գրագետ է: Խիստ բարձրացել է գրագիտության միջին ցենզրը: Եթե վերցնենք 10 և ավելի տարեկան հասակները, ապա բարձրագույն կրթությամբ՝ մոտ 82 մարդ, միջնակարգ կրթությամբ ավելի

քան 250 մարդ: Ստացվում է, որ բնակչության կեսից ավելին ունի ոչ լրիվ միջնակարգ և ավելի բարձր մակարդակի կրթություն: Իսկ եթե վերցնենք միայն 20-ից 44 տարեկան տարիքը, ապա յուրաքանչյուր 1000 բնակչից 700-ը ունեն ոչ լրիվ միջնակարգ, միջնակարգ և բարձրագույն կրթություն:

Այս ցուցանիշներով Հայկական ՍՍՀ-ն աչքի է ընկնում նաև ՍՍՀՄ միութենական հանրապետությունների շարքում:

Ներկայումս իրականացվում է պարտադիր միջնակարգ կրթության և աշխատանքային ռեսուրսների գրեթե ամբողջ համալրումը կատարվում է միջնակարգ հանրակրթական կամ մասնագիտական կրթություն ունեցող երիտասարդության հաշվին: Տարեկան շուրջ 27 հազար հոգի ստանում են արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, շինարարության, տրանսպորտի ու կապի, լուսավորության, առողջապահության և այլ մասնագիտությունների գծով միջնակարգ կամ բարձրագույն կրթության վկայական: Եվ սա այն դեպքում, երբ նախահեղափոխական Հայաստանում բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթությունը իսպառ բացակայում էր:

Ակնբախ է, որ Սովետական Հայաստանի արդի աշխատանքային ռեսուրսները իրենց գրագիտության աստիճանով, հետևապես և մասնագիտական-որակական ցուցանիշներով ոչ մի համեմատության մեջ չեն կարող դրվել մինչսովետական ժամանակաշրջանի աշխատանքային ռեսուրսների հետ, որոնք իրենց ճնշող մեծամասնությամբ անգրագետ, լավագույն դեպքում կիսագրագետ հողագործներ ու անասնապահներ էին:

Այս ամենը վկայում են այն մասին, որ ներկայումս Սովետական Հայաստանը ունի ինտելիկտուալ բարձր պոտենցիալ և դրա ճիշտ օգտագործումը կարող է մեծապես նպաստել նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման տեմպերի արագացմանը:

Բնակչության և մասնավորապես աշխատանքային ռեսուրսների մի այլ կարևոր ցուցանիշ է նրանց քաշխումը գյուղի և ֆաղափի միջև:

Տնտեսության արմատական վերակառուցումը, հանրապետության ինդուստրիալ զարգացումը անձանաշելիորեն փոխեցին նրա սոցիալ-տնտեսական դեմքը: Բարձր ինտենսիվության հասան օւրբանիզացիայի պրոցեսները, ի թիվս դրանց՝ քաղաքների և քաղաքային բնակչության արագ աճը:

Ներկայումս Հայկական ՍՍՀ 58 քաղաքային բնակավայրերում բնակվում է 2,32 մլն. մարդ, այսինքն 22 անգամ ավելի, քան եղել է 1913 թ. (104 հազար): Դա նշանակում է, որ հանրապետության բնակչության մոտ 70 տոկոսը բնակվում է քաղաքներում և միայն 30 տոկոսը (1,1 մլն. մարդ)՝ գյուղական վայրերում: Մինչդեռ մինչև հեղափո-

խոթյունը քաղաքաբնականները կազմել են ամբողջ բնակչության ընդամենը 10 տոկոսը: Քաղաքային և գյուղական բնակչության թվաքանակի հարաբերակցության այսպիսի արագ փոփոխությունը հիմնվում է երեք աղբյուրների վրա, որոնք են՝ ա) գյուղական բնակչության միգրացիան դեպի քաղաք, բ) գյուղական բնակավայրերի վերածվելը նոր քաղաքների կամ «կլանվելը» մերձակա քաղաքների կողմից, գ) քաղաքային բնակչության բնական աճը:

Սովետական իշխանության առաջին տասնամյակներում վճռական դեր էին կատարում առաջին երկու աղբյուրները: Դրանց բացարձակ նշանակությունը ներկայումս էլ չի նվազել: Բավական է ասել, որ 60-ական թվականների կեսերից սկսած հանրապետության գյուղական բնակչության ընդհանուր թիվը համարյա չի աճում, և բնական ամբողջ հավելաճը, որը հավասար է տարեկան շուրջ 20 հազ. մարդու, հիմնականում գնում է համալրելու քաղաքային բնակչությունը:

Այնուհանդերձ, վերջին տասնամյակներում քաղաքային բնակչության աճի գլխավոր աղբյուրը իր՝ քաղաքային բնակչության վերարտադրությունն է, բնական աճը, որը բացարձակ թվերով գրեթե 1,5 անգամ գերազանցում է մեխանիկական աճին:

Քաղաքների արագ աճի պատճառների ու աղբյուրների մասին խոսելիս չի կարելի անտեսել մի էական հանգամանք ևս: Դա այն է, որ արտասահմանից և Սովետական Միության տարբեր շրջաններից Հայկական ՍՍՀ ժամանող բնակիչների հիմնական մասը մշտական բնակություն է հաստատել գերազանցապես քաղաքային բնակավայրերում:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ ներկայումս Սովետական Հայաստանի բնակչության գրեթե ամբողջ հավելաճը՝ թե՛ բնականը, թե՛ մեխանիկականը, գումարվում է քաղաքային բնակչությանը, մինչդեռ գյուղական բնակչության թիվը, ըստ էության, կայունացել է 1—1,1 մլն. մակարդակի վրա:

Հայկական ՍՍՀ քաղաքային ու գյուղական բնակչության բացարձակ թվի դինամիկան, ինչպես նաև նրանց հարաբերակցության փոփոխությունները ըստ տարիների արտացոլված են ստորև բերվող № 10 աղյուսակում:

Քաղաքային և գյուղական բնակչության քանակական հարաբերակցությունը ինչ-որ չափով արտացոլում է տվյալ երկրի ուրբանիզացիայի աստիճանը, որը Հայկական ՍՍՀ-ի համար արտահայտվում է.

քաղաքային բնակչություն—2324,0 հազ. մարդ —
գյուղական բնակչություն — 1087,9 հազ. մարդ — $= 2,13$ ցուցանիշով
(սա նույնն է, ինչ-որ նրանց տոկոսային արտահայտությունների հա-

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԸ
ԸՍՑ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՑԻՊԵՐԻ (ՀԱՋ. ՄԱՐԴ)**

Տարեթվեր	Ամբողջ բնակչությունը	Ծնդ. թվում		Նույն տոկոսով	
		բաղաթ.	դյուղ.	բաղաթ.	դյուղ.
1913	1000,1	104,0	596,1	10,4	89,6
1920	720,0	121,7	598,3	16,9	83,1
1926	881,3	167,1	714,2	18,7	81,3
1939	1282,3	366,4	915,9	28,9	71,1
1959	1763,0	881,8	881,2	50,0	50,0
1970	2491,9	1481,5	1010,4	59,5	40,5
1979	3030,7	1992,5	1038,2	65,7	34,3
1981	3118,7	2069,1	1049,6	66,3	33,7
1982	3169,4	2113,3	1056,1	68,7	33,3
1983	3218,4	2154,7	1063,7	66,9	33,1
1984	3266,9	2197,8	1069,1	67,3	32,7
1985	3316,6	2241,8	1074,8	67,6	32,4
1986	3361,7	2281,1	1080,6	67,9	32,1
1987	3411,9	2324,0	1087,9	68,1	31,9

բաբերությունը՝ $68,1 : 31,9 = 2,13$)»

Սովետական Հայաստանը ՍՍՀՄ միութենական հանրապետությունների շարքում այս ցուցանիշով գրավում է չորրորդ տեղը, զիջելով էստոնիային, կատվիային և ՌՍՖՍՀ-ին (1913 թ. եղել է 13—14-րդ տեղում)։

Սա վկայում է ուրբանիզացման և ինդուստրացման, հետևապես և բնակչության ու աշխատանքային ռեսուրսների կազմում կատարված փոփոխությունների այն բարձր տեմպերի մասին, որոնք հատուկ են եղել Հայկական ՍՍՀ-ին սոցիալիստական շինարարության անցած տասնամյակների ընթացքում։

Այս կամ այն երկրում տվյալ պահին գոյություն ունեցող տնտեսական իրադրությունը բնորոշող բազմաթիվ ցուցանիշների շարքում, ինչպես ասվեց, կարևոր տեղ են գրավում առկա աշխատանքային ռեսուրսների քանակը և որակը, որոնց բնութագրությունը տրվեց վերևում։ Սակայն պակաս նշանակություն չունի նաև աշխատանքային ռեսուրսների զբաղվածությունը, այլ կերպ ասած արտադրողական ուժերի զբաղված տարրի՝ աշխատուժի օգտագործման վիճակը, աստիճանը։

Մեր երկրի տնտեսական զարգացման տարբեր փուլերում բնակչության զբաղվածության պրոբլեմը տարբեր բովանդակություն է ունեցել: Սոցիալիստական շինարարության առաջին տարիներին գլխավոր հարցը բնակչության համար լրիվ զբաղվածություն, այսինքն՝ աշխատանքային ողջ ռեսուրսները հանրագուտ աշխատանքով ապահովելն էր: Քսանական թվականների ընթացքում այդ հարցը մնում էր դեռևս չուծված: Նույնիսկ 1929 թ. Սովետական Հայաստանում հաշվվում էր 12 հազար գործազուրկ: Սա քիչ էր պակաս արդյունաբերության մեջ զբաղվածների ընդհանուր թվից¹:

Սակայն 1930 թ. սկզբներին արդեն ինչպես ամբողջ ՍՍՀՄ-ում, այնպես էլ Սովետական Հայաստանում գործազրկությունը իսպառ վերացավ, աշխատանքային տարիքի ամբողջ բնակչությունը ընդգրկվեց հանրագուտ աշխատանքի մեջ:

Զարգացման հաջորդ փուլերում կապիտալ շինարարության և ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի բուռն վերելքը հանգեցրեց նոր աշխատատեղերի ստեղծման և աշխատող ձեռքերի պահանջի մեծացման: Սրա հետ մեկտեղ, փոխվեց բնակչության զբաղվածության պրոբլեմի բովանդակությունը. սուր հարցը ոչ թե աշխատանքային տարիքի բնակչությանը աշխատանք տալն էր, այլ հանրային արտադրությունը աշխատողներով ապահովելը, առկա աշխատանքային ռեսուրսները նպատակահարմար ու արդյունավետ օգտագործելը: Ներկայումս գլխավոր պրոբլեմը մասնագետների պատրաստման ճիշտ պլանավորումն է, նրա համաձայնեցումը ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի իրական պահանջների հետ և աշխատանքային ռեսուրսների համամասնական բաշխումը ըստ ճյուղերի, շրջանների ու բնակավայրերի և արդյունավետ օգտագործումը:

Ներկայումս աշխատանքային ռեսուրսները ընդգրկված են հանրային արտադրության մեջ, տնային և անձնական օժանդակ տնտեսություններում: Ըստ որում, պետք է նկատի առնել, որ երկրում իրականացվող տնտեսական ռեֆորմի պայմաններում, կոոպերացիայի մասին օրենքի հիման վրա աստիճանաբար մեծանում է անհատական աշխատանքային գործունեությամբ զբաղվողների և կոոպերատիվների մեջ ընդգրկվածների թիվը:

Աշխատանքային տարիքի բնակչության մի մասն էլ շարունակում է ուսումը, այսինքն որակավորում է ձեռք բերում հասարակական արտադրության մեջ աշխատանքի անցնելու համար: Սրա հետ մեկտեղ, տնային և անձնական օժանդակ տնտեսություններում զբաղվածները ևս

¹ Մեր հանրապետության աշխատանքային ռեսուրսների և նրանց օգտագործման պրոբլեմների համակողմանի վերլուծությունը տես՝ Վ. Ծ. Խոջաբեկյանի վերջ հիշատակած մենագրություններում:

հանրային արտադրության համար որոշակի ռեզերվ են ներկայացնում։
Հայկական ՍՍՀ տնտեսական ու կուլտուրական շինարարության բարձր տեմպերը հնարավորություն են տալիս անշեղորեն ընդլայնել հանրային արտադրության մեջ ընդգրկվածների թիվը։ Վերջին տարիները հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված բանվորների, ծառայողների ու կուլտնտեսականների թվի միջին տարեկան աճը կազմում է 20—35 հազ. մարդ, իսկ նրանց ընդհանուր թիվը ներկայումս մոտենում է 1,5 մլն. մարդու (1922 թ. 30 հազարի և 1950 թ. 411 հազարի դիմաց)։

Աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործումը բնութագրվում է նաև այն բանով, թե ինչպես են նրանք բաշխվում նյութական արտադրության և ոչ նյութական արտադրության ոլորտների միջև։

Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղվածների ընդհանուր թվի ավելի քան 70 տոկոսը այժմ բաժին է ընկնում նյութական արտադրության և գրեթե 30 տոկոսը ոչ նյութական արտադրության ոլորտին (50-ական թվականներին այս թիվը եղել է համապատասխանաբար 85 տոկոս և 15 տոկոս)։ Մեզանում արդեն ձեռք է բերվել արտադրողական ուժերի զարգացման այնպիսի մակարդակ, երբ հնարավորություն է ստեղծվում շեշտակիորեն ուժեղացնել ժողովրդատնտեսական պլանների սոցիալական ուղղվածությունը և արդյունքում զբաղվածների աճը ոչ արտադրական ոլորտում տեղի է ունենում ավելի արագ, քան արտադրական ոլորտում։ Նման վիճակը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ նյութական արտադրության ոլորտում ապահովվում է արտադրության ինտենսիվ զարգացում, աշխատանքի արտադրողականության արագ և անշեղ բարձրացում, երբ հասարակությունը հնարավորություն ունի ավելի շատ միջոցներ և աշխատուժ ծախսել ժողովրդական տնտեսության ոչ արտադրական ոլորտի զարգացման վրա։

Դրական տեղաշարժ է նաև այն, որ նյութական արտադրության ոլորտում զբաղված աշխատանքային ռեսուրսների վերաբաշխումը կատարվում է հօգուտ արդյունաբերության և հատկապես նրա արդիական, առաջադիմական, գիտատեխնիկական առաջադիմությունը որոշող ճյուղերի, որոնց անձնակազմից պահանջվում է կրթական ավելի բարձր ցինզ, մասնագիտական բարձր որակավորում և հանրակրթական լայն գիտելիքներ։

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բնակչության ո՞ր մասն է մտնում աշխատանքային ռեսուրսների մեջ։
2. Բնութագրե՞ք Հայկական ՍՍՀ բնակչության սեռատարիքային կազմը։
3. Ինչպիսի՞ն է Հայկական ՍՍՀ քաղաքային ու գյուղական բնակչության հարաբերակցությունը։ Վերլուծե՞ք վերջին տասնամյակների ընթացքում դրա փոփոխությունները, էությունը և պատճառները։

Բնակչության տեղաբաշխումը բնութագրելու համար սովորաբար օգտվում են բնակչության միջին խտության ցուցանիշից, որն արտացոլելով միավոր տարածքում բնակվողների թիվը, ըստ էության ցույց է տալիս այդ տարածքի տնտեսական յուրացվածության աստիճանը:

Եթե 19-րդ դարի սկզբներին Հայկական ՍՍՀ ներկա տարածքի ամեն մի քվադրանտում էր 5, դարավերջին՝ 27, 1927 թ.՝ 26 մարդ, ապա ներկայումս այդ ցուցանիշը արդեն հավասար է 115-ի: Դա նշանակում է, որ Սովետական Հայաստանը պատմական կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ ՍՍՀՄ ամենախիտ բնակեցված հանրապետություններից մեկը (բնակչության միջին խտությամբ նա զիջում է միայն Մոլդավիային):

Ամեն մի երկրի բնակեցվածության և բնակչության տեղաբաշխման վրա ազդում են տարբեր բնույթի գործոններ՝ բնական-աշխարհագրական, պատմական, առցիալ-քաղաքական:

Սովետական իշխանության հաղթանակի հետևանքով հայ ժողովրդի պատմական բախտում ու սոցիալ-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած արմատական վերափոխումները ապահովեցին բնակչության թվաքանակի կայուն աճ, որն, իր հերթին, պայմանավորեց բնակչության միջին խտության անընդհատ մեծացումը: Սակայն հայտնի է, որ միջին խտության ցուցանիշը ընդհանուր գաղափար տալով բնակեցվածության աստիճանի մասին, միաժամանակ չի բացահայտում բնակչության տեղաբաշխման իրական պատկերը, նրա տարածական տարբերությունները, որոնց նշանակությունը արտադրության տարածքային կազմակերպման համար բավականին մեծ է:

Սովետական Հայաստանի տարածքի լեռնային բնույթը թելադրում է ինչպես այլ հասարակական երևույթների, այնպես էլ բնակչության տեղաբաշխման փոփոխություններին ուղղված չէ՝ հորիզոնական և ուղղաձիգ:

Երևակայական հորիզոնական հարթության վրա դիտվող բնակչության փոփոխությունները կարելի է քննարկել ըստ վարչատարածքային կամ որևէ այլ «հորիզոնական» միավորների, մինչդեռ ուղղաձիգ փոփոխությունների վերլուծության համար հիմք կարող են ծառայել տարածքի բարձրության գոտիները:

Հիմք ընդունելով ավելի ընդարձակ՝ բնապատմական շրջանները, ընդհանուր ձևով կարելի է նշել, որ բնակչության ամենամեծ խտություն գոյություն ունի Արարատյան գոգավորությունում և Շիրակում: Համեմատաբար նոսր են բնակեցված Զանգեզուրը, Վայքը և Սևանի ավազանը:

Վարչատարածքային միավորներից առավել բարձր ցուցանիշ ունեն Մասիսի, էջմիածնի, Արտաշատի, Հոկտեմբերյանի, Նաիրիի շրջանները, որոնց բնակչության միջին խտությունը (շուրջ 200 մարդ) գերազանցում է հանրապետության միջին ցուցանիշին 1,5—2 անգամ: Ամենից նոսր բնակչություն ունեն Սիսիանի, Ղուկասյանի, Մեղրիի, Ծղեզնածորի շրջանները (մինչև 20 մարդ / քվա):

✓ Լեռնային երկրների համար հատկանշական է բնակչության խտության աստիճանական նվազումը ըստ բարձրության գոտիների, ըստ որում վերջին տասնամյակների ընթացքում այս միտումը գնալով ուժեղանում է:

Աշխարհի բոլոր լեռնային շրջաններում դիտվում է բնակչության հոսք բարձրագույն շրջաններից դեպի ցածրագույն շրջանները, որը ըստ երևույթին, բացատրվում է արդի ժամանակաշրջանում արտադրության հարաճուն ինտենսիվացմամբ ու համակենտրոնացմամբ: Դրանք ավելի հեշտ է իրականացնել ցածրագույն շրջանների առավել նպաստավոր բնական ու տնտեսական պայմաններում, քան հիպոտեմորիկ բարձր նիշ ունեցող հատվածներում, որտեղ պայմանները ավելի հարմար են արտադրության էքստենսիվ ուղղությունների զարգացման համար:

Հայկական ՍՍՀ մշտական բնակչություն ունեցող տարածքը ձգվում է 400 մ (Նոյեմբերյանի շրջանի Լալվար գյուղ) և 2360 մ (Վաղգենիսի, շրջանի Վերին Շորժա գյուղ) բացարձակ բարձրությունների միջև:

Այսօրվա վիճակով բնակչության բաշխումը ըստ բարձրության գոտիների ունի հետևյալ պատկերը (տես աղյուսակ 11):

✓ Մինչև 1000 մ բարձրություն ունեցող գոտում, որն զբաղեցնում է հանրապետության ցամաքային տարածքի 10%-ը, կենտրոնացված է բնակչության շուրջ 53%: Բնակչության խտությունը այս գոտում (530 մարդ / քվա) գրեթե 5 անգամ գերազանցում է հանրապետության միջին ցուցանիշը, մինչդեռ մյուս գոտիներում այդ թիվն զգալիորեն նվազ է:

Բնակչության գերակշիռ մասի կենտրոնացումը ցածրագույն գոտում, ինչպես ասվեց, օրինաչափ է բոլոր լեռնային երկրների համար: Սակայն, մեզանում այդ օրինաչափությունը համեմատած նաև մեր մերձավոր հարևանների՝ Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ, ավելի թույլ է դրսևորվում:

Զնայած դրան, վերջին տարիներին Հայկական ՍՍՀ-ում էական սոցիալ-տնտեսական միջոցառումներ են իրականացվում, որոնք նպատակ ունեն կանխելու բարձր լեռնային գոտու բնակչության արտահոսքը և ըստ բարձրության գոտիների բնակչության տեղաբաշխման անհամաչափության հետագա խորացումը:

Ցածրագույն գոտում (մինչև 1000 մ) կենտրոնացված բնակչության

ԲՆԱԿՀԱՆՈՒՅԱԿԱՆ ԲԱՇԽՈՒՄԸ ԸՍՑ ԲԱՐՁՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՑԻՆԵՐԻ

Բարձրության գոտիներ		Բնակչությունը					
մեար. ժ.մ.-ից հաշված	տարածությունը. տոկ-ով ¹	Ամբողջ բնակ- չությունը		այդ թվում			
				քաղաքային		գյուղական	
		տոկոս	խտութ. ¹	տոկոս	խտ. ¹	տոկոս	խտութ. ¹
մինչև 375	—	—	530	—	—	—	—
375—1000	10,3	53	—	64	410	34	120
1000—1500	19,1	18	100,0	16	60	21	40
1500—2000	28,0	25	90	19,8	50	35	45
2000—2500	25,7	4	15	0,2	1	10	14
2500—4090	16,9	—	—	—	—	—	—
Ընդամենը	100,0	100	121	100	87	100	34

Հայկական ՍՍՀ 53% ցուցանիշի դիմաց, Վրացական ՍՍՀ-ում այն կազմում է գրեթե 90%, Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում 93%: Մեր հանրապետության այդ ցուցանիշը նախկինում շատ ավելի ցածր էր և 50%-ի սահմանագիծը անցավ միայն 1970 թվականների սկզբին, հատկապես Երևանի և ցածրադիր գոտու մյուս քաղաքների բնակչության գերադասածի հաշվին²:

Աչքի է ընկնում նաև այն, որ Հայկական ՍՍՀ բնակչության խտության նվազումը ըստ բարձրության գոտիների տեղի է ունենում ոչ աստիճանաբար: Ներկրորդ գոտին (1000—1500 մ.) ըստ էության ավելի թույլ է բնակեցված, քան 3-րդը (1500—2000): 3-րդ գոտուն բաժին է ընկնում հանրապետության գյուղական բնակչության 35%-ից ավելին (խտությունը 45 մարդ/քկմ), մինչդեռ նրան նախորդող 2-րդ գոտուն՝ ընդամենը 21 տոկոս (խտությունը չի հասնում նույնիսկ 40-ի): Սա բացատրվում է 2-րդ գոտում տիրապետող թեք լեռնայան շերտով, որոնք

¹ Հանրապետության ցամաքային տարածության նկատմամբ

² Պետք է նկատի ունենալ, որ Երևանը ցածրադիր գոտու մեջ է հաշվվում պայմանականորեն: Նա ընկած է 900—1400 մ բարձրությունների վրա և նրա բնակչության մի մասը իրականում բնակվում է հաջորդ հիպսոմետրիկ գոտում: Այդ ճշտումը մտցնելու դեպքում ցածրադիր գոտու բնակչության տոկոսը նկատելիորեն նվազում է:

գյուղատնտեսական յուրացման համար ավելի անբարենպաստ են, քան 3-րդ գոտու ընդարձակ լեռնային հարթությունները (Շիրակ, Մեանի ավազան և այլն):

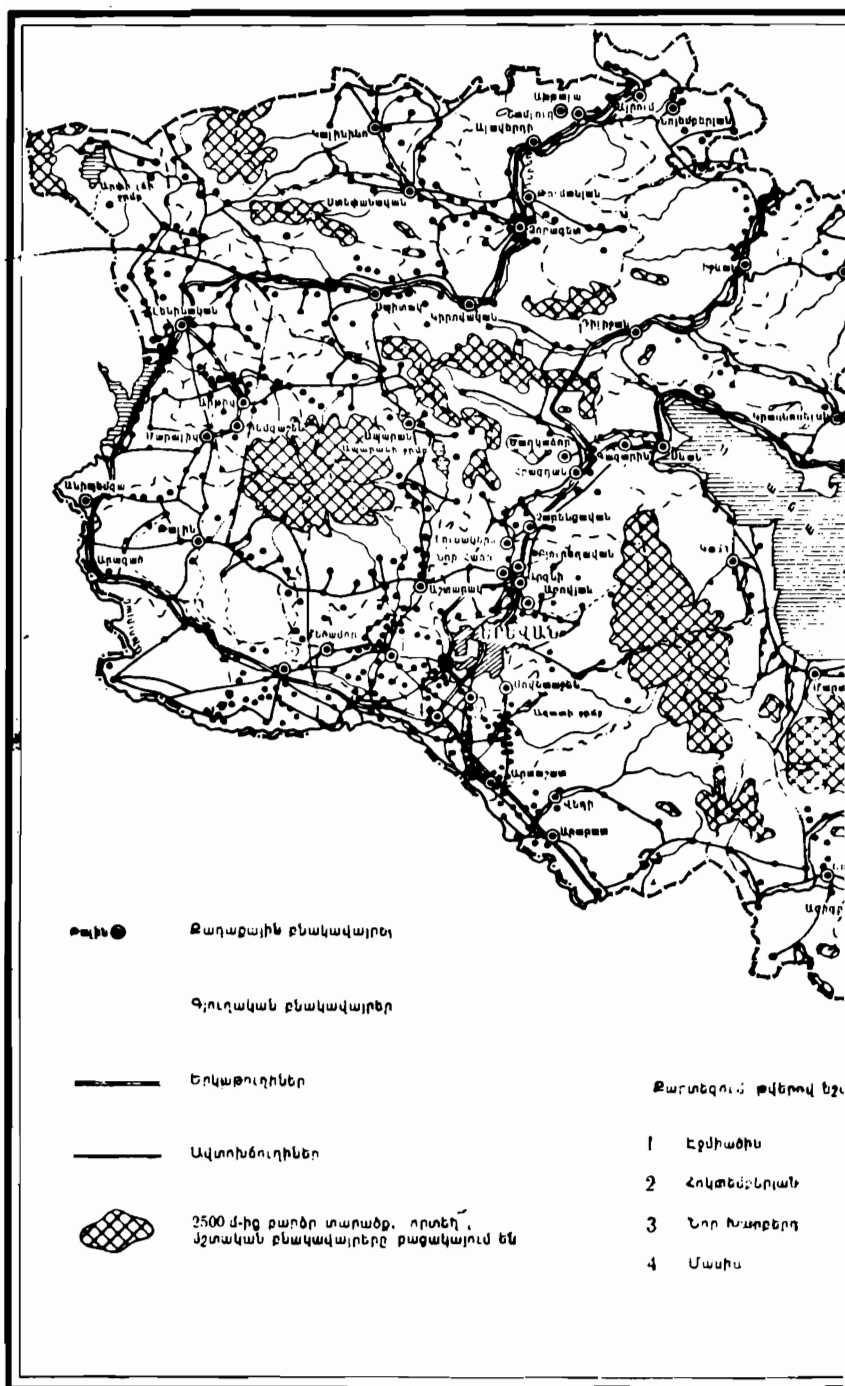
Մարդիկ ի սկզբանե ապրել են որոշակի բնակավայրերում՝ ժամանակավոր կամ մշտական: Պատմական զարգացման ընթացքում բնակավայրերը փոխել են իրենց բովանդակությունն ու արտաքին տեսքը, չափերն ու խտությունը: Բայց բոլոր դեպքերում բնակչության տեղաբաշխումը դրսևորվել է կոնկրետ բնակավայրերի և դրանց տարածական խմբերի ձևով:

Բնակավայրերը միշտ եղել ու մնում են իբրև նյութական և հոգեվոր բարիքների արտադրության ու սպառման, կադրերի վերարտադրության կենտրոններ: Բնակավայրերի չափերը, ցանցի խտությունը և տեղաբաշխման բնույթը փոխադարձ կապի մեջ են գտնվում արտադրողական ուժերի զարգացման, հասարակական արտադրության կառուցվածքի և բնակչության աշխատելու և ապրելու պայմանների հետ:

Ամեն մի բնակավայր ոչ այլ ինչ է, քան մարդկային հասարակության տերիտորիալ կազմակերպման «սկզբնական բջիջ»: Այն, անկախ մեծությունից, որոշ իմաստով մի համալիր է, որն իր մեջ ներառում է տվյալ վայրի բնակչությունը, մարդկանց կողմից ստեղծված նյութական արժեքները (արտադրական, բնակելի ու հասարակական շենքերը իրենց սարքավորումներով ու կահավորանքով, կոմունիկացիաները, կոմունալ կառույցները) և այն որոշակի տարածքը՝ մարդու կողմից նկատելիորեն փոխված բնական պայմաններով, որտեղ տեղավորված է բնակավայրը:

Հասարակության զարգացման ամեն մի նոր փուլ իր ներգործությունն է ունենում թե՛ յուրաքանչյուր առանձին բնակավայրի, թե՛ բնակավայրերի տարածական համակարգի ու ցանցի, այլ կերպ ասած՝ տարաբնակեցման բոլոր կողմերի վրա: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ տարաբնակեցումը դա որոշակի տարածքում բնակչության տարաբաժանումն է, տարածքային կազմակերպումը ըստ բնակավայրերի ու վերջիններիս համակարգերի:

Նյութական արտադրության զարգացման շնորհիվ ժամանակի ընթացքում փոխվում են տարաբնակեցմանը ներկայացվող հասարակական պահանջները, ինչպես և նոր բնակավայրերի ու նրանց խմբավորումների ստեղծման ու զարգացման հնարավորությունները: Նյութական արտադրության տարբեր ձևերն ու ոլորտները (օրինակ, արդյունաբերությունը, երկրագործությունը, ձկնորսությունը, քոչվոր անասնապահությունը և այլն, բնակչության, տարաբնակեցմանը տարբեր պա-

Նկ. 8. Հայկական ՍՍՀ բնակչության տարաբնակեցման միասնական համակարգը

Նախորդ բաժնում քննարկվեց բնակչության բաշխումը ըստ բարձրության գոտիների: Ինչ վերաբերվում է բնակավայրերի բաշխմանը, ապա այն չի ենթարկվում նույն օրինաչափություններին և ունի իր սեփական նկարագիրը, որը ներկայացված է աղյուսակ 12-ում:

Աղյուսակ 12

ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲԱԾԽՈՒՄԸ ԸՍՑ ԲԱՐՃՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՏԻՆԵՐԻ

Բարձրության գոտիները ժ. մ. հաշված մետրերով	Բարձրության գոտիների տարածությունը հազ. քկմ	Բնակավայրերի ընդհ. թիվը	Այդ թվում	
			քաղաքային	գյուղական
մինչև 375	—	—	—	—
375—1000	2,92	256	19	237
1000—1500	5,43	240	20	220
1500—2000	6,04	365	18	347
2000—2500	7,29	108	1	107
2500—4090	4,80	—	—	—
Ընդամենը	28,48 ¹	969	58	911

Նույնը % -ներով

մինչև 375	—	—	—	—
375—1000	10,3	26,4	33,3	26,0
1000—1500	19,1	24,8	35,1	24,2
1500—2000	28,1	37,6	29,8	38,1
2000—2500	25,6	11,2	1,8	11,7
2500—4090	16,9	—	—	100,0
Ընդամենը	100,0	100,0	100,0	100,0

9 հաշված Սևան լճի մակերեսը:

Բնակչության բաշխման և բնակավայրերի բաշխման քանակական ցուցանիշների էական տարբերությունները, որոնք նկատվում են 11 և 12-րդ աղյուսակների համեմատությունից, արդյունք են տարբեր գոտիներում բնակավայրերի միջին մեծությունների տարբերությունների:

Հանրապետության 969 բնակավայրերից 256-ը կամ շուրջ մեկ քառորդը գտնվում է ցածրադիր գոտում՝ մինրև 1000 մ բարձրության վրա (հիշենք որ այստեղ կենտրոնացված է բնակչության 53%), մինչդեռ բնակավայրերի ամենամեծ քանակությունը (370, կամ 38%) բաժին է ընկնում 3-րդ գոտուն՝ 1500—2000 մ բարձրությունների միջև: Ի տարբերություն ամբողջությամբ վերցրած բնակավայրերի, ինչպես նաև

գյուղական բնակավայրերի, քաղաքային բնակավայրերի ամենից ավելի մեծ խումբը՝ թվով 20 (կամ 35%) բաշխված է 2-րդ գոտում՝ 1000—1500 մ բարձրություններում:

Այս թվերի և յուրաքանչյուր գոտու զբաղեցրած տարածության համեմատ էլ բնակավայրերի ամենամեծ խտություն դիտվում է առաջին և երրորդ գոտիներում, մինչդեռ քաղաքային բնակավայրերը առավել խիտ են առաջին և երկրորդ, գյուղական բնակավայրերը՝ առաջին և 3-րդ գոտիներում:

Ընդունված է բնակավայրերի ուղղաձիգ բաշխման հետ մեկտեղ, տարաբնակեցման ուսումնասիրման և բնութագրման համար որպես գլխավոր ցուցանիշներ օգտագործել նաև բնակավայրերի տիպերը (քաղաքային, գյուղական), նրանց մեծությունը (այլ կերպ՝ մարդաշատությունը), տարածման խտությունն ու ձևերը, որոնք և կբննարկվեն ստորև:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են Հայկական ՍՍՀ բնակչության տեղաբաշխման գլխավոր առանձնահատկությունները:

2. Ի՞նչ է տարաբնակեցումը: Բնութագրեք Հայկական ՍՍՀ բնակչության տարաբնակեցման հիմնական գծերը:

4.4. ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄ

Մարդկային հասարակության զարգացումը հանգեցրել է տարաբնակեցման երկու հիմնական տիպերի՝ քաղաքայինի ու գյուղականի առաջացմանը: Մեր հանրապետության տարածքում դրանք երևան են եկել մ. թ. ա. առաջին հազարամյակում: Տարաբնակեցման հիշյալ տիպերի ձևավորման հիմքում ընկած է աշխատանքի հասարակական բաժանումը, մասնավորապես գյուղատնտեսությունից արհեստների և առևտրի բաժանումը: ...

Հին Հայաստանում քաղաքները, ինչպես ասվեց, ձևավորվել են մ. թ. ա. 1-ին հազարամյակում: Երկրի պատմական զարգացման ելևէջներին զուգընթաց վերելք կամ անկում է ապրել նաև քաղաքային կյանքը: Նոր քաղաքների հիմնադրման և հենրի բարգավաճման ժամանակներին հաջորդել են քաղաքային կյանքի խոր անկման, շատ քաղաքների քայքայման, ավերման ու իսպառ վերացման ժամանակաշրջանների Փոփոխության են ենթարկվել նաև քաղաքային ֆունկցիաները: Բայց միշտ էլ նրանք եղել և մնում են բնակչության ոչ գյուղատնտեսական գործունեության համակենտրոնացման վայրեր: Քաղաքը, լինելով տրնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոն, միշտ էլ հասարա-

Ֆլուիդային կյանքում կարևորագույն նշանակություն է ունեցել և գյուղի նկատմամբ առաջատար դեր է խաղացել: Քաղաքը միշտ գյուղին տարել է իր հետևից:

Դասակարգային հասարակարգում քաղաքի և գյուղի միջև գոյություն ունի անլուծելի հակասություն և հակադրություն, որը վերանում է միայն շահագործող դասակարգերի վերացումով, սոցիալիզմի հաղթանակով:

Սոցիալիզմի օրոք քաղաքները դառնում են նոր տիպի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կենտրոններ, իրագործելով ղեկավար ու կազմակերպիչ դեր նոր հասարակարգի կառուցման գործում: Քաղաքները շարունակում են մնալ արդյունաբերական արտադրության, ինչպես և բազմապիսի տնտեսական կապերի կենտրոններ: Նրանք կենտրոնական դիրք են զբաղում նաև բնակավայրերի տարածական համակարգերում և հանդիսանում են տարաբնակեցման ամբողջ ցանցի և ճաղդողակցության ուղիների գլխավոր հանգուցակետերը (գծ. 8):

Այս բոլոր հարցերը բազմակողմանիորեն հաշվի են առնվում բնակավայրերն ըստ տիպերի բաժանելու, դրանք քաղաքի կամ գյուղի կատեգորիայի մեջ մտցնելու ժամանակ: ՍՍՀՄ-ում ընդունված են քաղաքային բնակավայրերի առանձնացման որոշակի բանական չափանիշներ (ցենզ): Ելնելով միասնական սկզբունքներից, այդ չափանիշները ըստ հանրապետությունների, այնուհանդերձ, որոշ չափով միմյանցից տարբերվում են:

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրի համաձայն, որն ընդունվել է դեռևս 1962 թ., բնակավայրը օրենսդրական կարգով քաղաքային համարելու գլխավոր չափանիշներն են՝ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում բանվոր-ծառայողների տոկոսը (ոչ պակաս 66%-ից), արդյունաբերական ձեռնարկությունների, կառույցների, երկաթուղային կայանների, տնտեսական այլ կարևոր օբյեկտների և պետական բնակելի ֆոնդի առկայությունը, ինչպես նաև բարեկարգվածության որոշակի մակարդակը: Բնակչության նվազագույն թիվը պետք է լինի 3000 մարդ (բացառություն է կազմում առողջավայրը, որը քաղաքային կատեգորիայի կարող է դասվել նույնիսկ 2000 բնակչի դեպքում, եթե բուժման և հանգստի նպատակով եկվորների քանակը մշտական բնակիչների թվի 50 տոկոսից պակաս չէ):

Աշխարհի շատ երկրներում բնակավայրերի տիպը որոշելու այլ սկզբունքներ ու ցենզային պահանջներ են գործում: Բուրժուական երկրներում նկատի են առնվում բնակավայրի ոչ այնքան արդյունաբերական, որքան առևտրական նշանակությունը, բանկային, ֆինանսական գործունեությունը: Հաճախ բնակավայրի տնտեսական ֆունկցիաները ընդհանրապես անտեսվում են և որպես գլխավոր չափանիշ է

դիտվում բնակչության թիվը: Կան նաև դեպքեր, երբ բնակավայրը քաղաք է համարվում, եթե վարչական կենտրոն է, անկախ տնտեսական ֆունկցիաներից ու բնակչության թվից:

Դասընթացի նախորդ բաժիններից մեզ հայտնի է, որ կապիտալիզմը Սովետական Հայաստանին ժառանգություն թողեց ընդամենը 4 քաղաքային բնակավայր, որտեղ 1914 թ. բնակվում էր ընդամենը 104000 մարդ կամ ամբողջ բնակչության 10,4%-ը: Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման անցած տասնամյակների ընթացքում հանրապետության ինդուստրացման և ուրբանիզացման շնորհիվ քաղաքային բնակչությունը, ինչպես տեսանք աղյուսակ 10-ից, 1987 թ. հավասարվեց 2,3 մլն-ի:

Հասկանալի է, որ նման, հիրավի, վիթխարի աճը չէր կարող տեղի ունենալ միայն նախկին 4 քաղաքների մեծացման հաշվին, առանց քաղաքային տարաբնակեցման արմատական վերակառուցման ու քաղաքային բնակավայրերի նոր, բավականին խիտ ցանցի ստեղծման:

Առ 1/1—87 թ. Հայկական ՍՍՀ 58 քաղաքային բնակավայրերից: 22-ը՝ հանրապետական, 5-ը շրջանային ենթակայության քաղաքներ են և 31-ը՝ քաղաքատիպ ավաններ:

Մինչև հեղափոխությունը քաղաքների միջին մարդաշատությունը հավասար է եղել՝

$$\frac{\text{քաղաքային բնակչություն} - 104 \text{ հազ.}}{\text{քաղաքային բնակավայրեր} - 4} = 26 \text{ հազ. մարդու:}$$

1987 թ. այդ ցուցանիշը կազմում է

$$\frac{\text{քաղաքային բնակչություն} - 2,3 \text{ մլն.}}{\text{քաղաքային բնակավայրեր} - 58} = 40 \text{ հազ. մարդու:}$$

Սրանք միջին ցուցանիշներ են, որոնք ընդհանուր պատկերացում տալով երևույթի զարգացման միտումի մասին, այնուամենայնիվ, չեն կարող բացահայտել այն արմատական կոնկրետ վերափոխումները, որոնք կատարվել են հանրապետության քաղաքային տարաբնակեցման մեջ:

Այդ վերափոխումները ճիշտ հասկանալու և վերլուծելու համար

¹ Օրենսդրական կարգով հանրապետական ենթակայության քաղաքների շարքին են դասվում այն քաղաքային բնակավայրերը, որտեղ ստեղծված է զարգացած արդյունաբերություն ու կոմունալ տնտեսություն, որոնք կից շրջանների համար հանդիսանում են տնտեսական ու մշակութային կենտրոններ և ունեն 50 հազ.-ից ավելի բնակիչ, կամ, եթե բնակչության թիվը 50 հազ.-ից պակաս է, բայց ակնհայտ են բնակավայրերի արդյունաբերական ու կուլտուրական աճող նշանակությունը և տնտեսական զարգացման քարենպաստ հեռանկարները:

Նախապես ծանոթանանք քաղաքային բնակավայրերի աճի դինամիկային:

Շրջանային ենթակայության քաղաքների համար որպես նվազագույն քանակական ցենզ ընդունվում է 8 հազ. բնակիչը, ըստ որում, բանվոր-ծառայողները պետք է կազմեն բնակչության թվի 2/3-ից ավելին:

Ավելի ցածր ցենզի դեպքում բնակավայրերը որպես կանոն դասվում են քաղաքատիպ ավանների շարքը:

Աղյուսակ 18

ՔԱՂԱՔԱՑՈՒՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԹՎԻ,
ՄԱՐԿԱՇԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՆԱԿԱՇՈՒԹՅԱՆ ԱՄԸ

1914 թ.	1914 թ.	1939 թ.	1959 թ.	1970 թ.	1979 թ.	1987 թ.	Աճը 1914 թ. համեմատությամբ (անզամ)
Քաղաքային բնակավայրերի թիվը	4*	18	35	51	57	58	14,5
Քաղաքային բնակավայրերի միջին մարդաշատությունը (հազ. մարդ)	28	20	25	29	35	40	1,4
Քաղաքային բնակչության ընդհ. թիվը (հազ. մ.)	104	366	882	1482	1993	2324	22,8

Քաղաքային բնակավայրերի թվի արագ աճը (4-ից 58) հանգեցրեց քաղաքային տարաբնակեցման ամբողջովին նոր պատկերի՝ ձևավորման, քաղաքների նոր տարածական համակարգի ստեղծման, քաղաքների ցանցի աննախադեպ խտացման:

Եթե պատկերացնենք, որ քաղաքային բնակավայրերը հավասարաչափ են բաշխվում տարածքում, ապա մի քաղաքային բնակավայրին նախասովետական 7500 քկմ-ի փոխարեն այժմ հասնում է 500 քկմ հարակից տարածք, կամ ըստ խտության ցուցանիշի. 10 հազ. քկմ-ին նախկինում ընկել է ընդամենը 1,3 քաղաքային բնակավայր, մինչդեռ ներկայումս՝ 19,3: Այդ նույն պայմանով կարող ենք հաշվել նաև քաղաքային բնակավայրերի ֆիզիկական հեռավորությունը միմյանցից (ուղիղ գծով). նախկին 100 կմ-ի փոխարեն այժմ այդ հեռավորությունը կազմում է ընդամենը 20 կմ:

* Նախասովետական շրջանում քաղաքային բնակավայրերի մեջ քաղաքների և քաղաքատիպ ավանների բաժանում չի եղել: Ելնելով ժամանակակից չափանիշներից՝ պայմանականորեն կարելի է Երևանը և Ալեքսանդրապոլը համարել քաղաք, իսկ Գորիսը և Ֆոք Բայազետը՝ քաղաքատիպ ավան:

Բերված թվերը, ընդհանուր պատկերացում տալով կատարված տեղաշարժերի մասին, այնուամենայնիվ, բնութագրում են Հայկական ՍՍՀ քաղաքային բնակավայրերի ցանցի լոկ միջին խտությունը, նրա վերացական մոդելը: Մինչդեռ այդ ցանցի իրական պատկերը խիստ յուրահատուկ է և ձևավորվել է հանրապետության տարբեր շրջանների բնական, տնտեսական ու ժողովրդագրական կոնկրետ պայմանների ազդեցության տակ, պայմաններ, որոնք զգալիորեն տարբերվում են միմյանցից և զանազանակերպ ազդեցություն են ունենում քաղաքների գոյացման ու զարգացման վրա:

Կարելի է կանխատեսել, որ հանրապետության ֆաղափային բնակավայրերի ցանցի խտացումն ու ընդլայնումը առաջիկայում պետք է դանդաղի, ցանցը պետք է կայունանա: Դրա հետ մեկտեղ արագ թափով պետք է շարունակվեն քաղաքային տարաբնակեցման ներքին որակական փոփոխությունները, որոնք հիմնվում են արդեն ձևավորված քաղաքների արագ աճի և նրանց ժողովրդատնտեսական ֆունկցիաների հետագա զարգացման ու բարդացման վրա:

Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերի մեջ բնակչության աճի բարձր տեմպերով աչքի են ընկել Արարատը, Հոկտեմբերյանը, Զեյմուկը, Քաջարանը, Աբովյանը, Ղափանը, Հրազդանը, Երևանը, Կիրովականը, Ալավերդին: Ըստ որում Երևանի բնակչությունը արդեն մոտենում է 1.200 հազ.-ին, Լենինականին ու Կիրովականին՝ գերազանցում են համապատասխանաբար 200 հազ.-ին և 150 հազ.-ին:

ՄՍՍՀ քաղաքային տարաբնակեցման մեջ նկատվող որակապես նոր երևույթ է ֆաղափային ագլոմերացիաների ձևավորումը:

Ագլոմերացիան քաղաքային (և այլ) բնակավայրերի մի կոմպակտ խմբավորում է, որ աշխատանքային, արտադրական ու կուլտուրկենցադային ներքին սերտ կապերի և արտադրական ու սոցիալական միասնական ենթակառուցվածքի շնորհիվ վերածվում է տնտեսական-տարածական ինքնուրույն գոյացության: Ագլոմերացիան համարվում է ժամանակակից արտադրության տեղաբաշխման ու բնակչության տարաբնակեցման առաջադիմական ձև, որովհետև մնացած հավասար պայմանների դեպքում ապահովում է հասարակական արտադրության առավելագույն արդյունավետություն, բարձրորակ կադրերի համակենտրոնացում, արտադրության սերտ կապ գիտության ու ուսումնական կենտրոնների:

¹ Ագլոմերացիայի սույն գնահատումը ընդունված է ՏՓՆ անդամ երկրների՝ ռեզիոնալ հետազոտությունների մեթոդոլոգիական հարցերով զբաղվող գիտական հիմնարկների ներկայացուցիչների 1973 թ. խորհրդակցության կողմից: Այդ մասին տես՝

Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь.—М., Мысль, 1983, с. 218—219.

հետ և արտադրական ու սոցիալական ենթակառուցվածքի արդյունավետ օգտագործում:

Քաղաքների տարածական-տնտեսական գոյացությունների զարգացումը մեզանում տակավին իր սկզբնական փուլում է գտնվում, բայց արդեն ուրվագծվում են տարբեր մեծության մի շարք քաղաքային ագլոմերացիաներ՝ Երևանի, Հրազդանի, Լենինականի, Կիրովականի, Ալավերդու:

Առավել լավ ձևավորվածը Երևանի ագլոմերացիան է, որի մեջ ✓25—30 կմ շառավղով խմբավորված են միմյանց հետ տարածական համակարգ կազմող շուրջ մեկ ու կես տասնյակ միջին և փոքր քաղաքային բնակավայրեր:

Արտադրողական ուժերի հետագա զարգացումը օբյեկտիվորեն նպաստում է քաղաքային տարաբնակեցման այդ խմբային ձևի՝ ագլոմերացիայի ակտիվացմանն ու տարածմանը, չնայած նրան, որ հանրապետության մի շարք շրջաններում բնակավայրերի ցրված՝ դիսպերսիոն տեղաբաշխումը դեռ տևական ժամանակ տիրապետող է լինելու:

Գիտական ու պրակտիկ կարևոր նշանակություն ունեցող հարց է քաղաքների տիպաբանական ուսումնասիրությունը, նրանց դասակարգումը:

Սովետական տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրության մեջ ընդունված են քաղաքների դասակարգման հետևյալ ցուցանիշները.

✓ա) մարդաշատությունը,

բ) ժողովրդատնտեսական ֆունկցիաները,

գ) տնտեսաաշխարհագրական դիրքը,

դ) աշխատանքի տեղիտուրիալ բաժանման մեջ նրա մասնակցության աստիճանը,

ե) գեներտիկական ցուցանիշները:

Քաղաքների դասակարգման տիպաբանական ցուցանիշներից յուրաքանչյուրն ունի իր որոշակի արժանիքներն ու թերությունները, ընդգծում է քաղաքի՝ իբրև սոցիալտնտեսական գոյացության այս կամ այն հատկանիշը և գիտական ու գործնական ուրույն հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Մարդաշատությունը այն ակնհայտ, առավել հեշտ ընկալվող ընդհանրական ցուցանիշն է, որը բնորոշում է քաղաքների մեծությունը և իրենով պայմանավորում մի քանի այլ ցուցանիշներ ևս:

Աշխարհագրության մեջ ընդունված է քաղաքներն ըստ մեծության բաժանել հետևյալ կատեգորիաների՝

փոքր քաղաքներ — 10—20 հազ. բնակիչ,

միջին մեծություն քաղաքներ — 20—100 հազ. բնակիչ,

խոշոր քաղաքներ — 100—500 հազ. բնակիչ,

խոշորագույն քաղաքներ — ավելի քան 500 հազ. բնակիչ:

Առանձին խումբ են կազմում այսպես կոչված միլիոնանոց քաղաքները (մեկ մլն. և ավելի բնակչով):

Հետևելով սույն դասակարգմանը, Սովետական Հայաստանի քաղաքային բնակավայրերը կարող ենք խմբավորել հետևյալ կերպ.

միլիոնանոց քաղաքներ — 1-ը՝ Երևան,

խոշոր քաղաքներ — 2-ը՝ Լենինական, Կիրովական,

միջին մեծության քաղաքներ — 9-ը՝ Էջմիածին, Աբովյան, Հրազդան, Ղափան, Հոկտեմբերյան, Դիլիջան, Չարենցավան, Ալավերդի և Կամո,

փոքր քաղաքներ — 13-ը,

մանր քաղաքային բնակավայրեր — 32-ը:

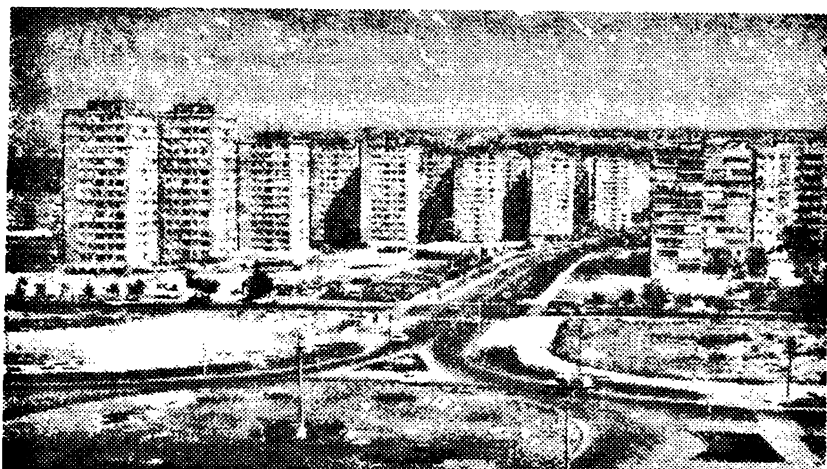
Ինչպես տեսնում ենք, դասակարգման բոլոր խմբերը չեն, որ Հայկական ՍՍՀ-ում առկա են: Բացակայում է խոշորագույն քաղաքների (500 հազ. — 1 մլն. բնակիչ) խումբը:

Քե՛՛ մարդաշատության, թե՛ մյուս բոլոր գլխավոր ցուցանիշներով Հայկական ՍՍՀ առաջին քաղաքը Երևանն է (տես աղյուսակ 14), որին և բաժին է ընկնում սովետական իշխանության տարիներին հանրապետության քաղաքային բնակչության հավելածի մեծագույն մասը:

1920 թ. ստանձնելով պատմության մեջ առաջին հայկական սոցիալիստական պետության մայրաքաղաքի ֆունկցիաները, Երևանը կարճ ժամանակում քաղաքական, մշակութային ու առևտրական-ֆինանսական կենտրոնից բացի դարձավ նաև հանրապետության խոշորագույն արդյունաբերական կենտրոնը, Արդյունաբերության հարաճուճ զարգացումը և Հայկական ՍՍՀ բանվոր դասակարգի առավել խոշոր ջոկատի ստեղծումն այստեղ է՛լ ավելի բարձրացրին նրա՝ որպես քաղաքական կենտրոնի և սոցիալիստական շինարարության կազմակերպչի դերն ու նշանակությունը:

Երևանի բնակչությունը կազմելով շուրջ 1,2 մլն., 1914 թ. մակաբազմը գերազանցեց 40 անգամ: Այսօր նա իր մեծությամբ ՍՍՀՄ-ում 14-րդն է (1939 թ. եղել է 41-րդը), իսկ միութենական հանրապետությունների մայրաքաղաքների մեջ 7-րդը և խոշորագույն ու միլիոնանոց քաղաքների շարքում աճի տեմպերով Զելյարեինսկի և Մինսկի հետ մեկտեղ ընթանում է առաջին տեղում:

70-ական թվականներին Երևանի բնակչության միջին տարեկան աճը կազմում էր շուրջ 30 հազ. մարդ, այսինքն ճիշտ այնքան, ինչքան նրա ամբողջ բնակչությունն էր 1914 թ.: Վերջին տարիներս պետականորեն սահմանափակվեց բնակչության միգրացիան դեպի Երևան, որի

Նկ. 9. Նոր բնակելի զանգված Երևանի հր.-արմ. թաղամասում:

շնորհիվ բնակչության աճը այժմ կատարվում է գերազանցապես բնական աճի հաշվին և կազմում է տարեկան 15—20 հազ. մարդ:

Երևանում է կենտրոնացված հանրապետության ամբողջ բնակչության 35%-ը և քաղաքային բնակչության 52%-ը: ՍՍՀՄ և ոչ մի հանրապետությունում գոյություն չունի բնակչության այսպիսի մեծ համակենտրոնացում մեկ քաղաքում: Դա բավականին հազվագեղև երևույթ է նաև ամբողջ աշխարհի մասշտաբով:

Բնակչության մեծ համակենտրոնացումը մեկ քաղաքում, մասնավորապես մայրաքաղաքում, անպայմանորեն, նպաստել է Սովետական Հայաստանի, իրրև փոքր հանրապետության, սոցիալիստական ինդուստրիալիզմի, տնտեսական ու կուլտուրական մակարդակի բարձրացմանը: Թերևս դա ամենակարճ ուղին էր, որը Հայկական ՍՍՀ նախկին հետամնաց ու ծայրաստիճան քայքայված վիճակից բերեց ժամանակակից բարգավաճմանը և ինդուստրիալ հասարակության ստեղծմանը: Սակայն արդի պայմաններում, առավել ևս ապագայի չափանիշներով մեկ քաղաքում բնակչության համակենտրոնացման այսպիսի բարձր աստիճանը ծնում է մի շարք տնտեսական, սոցիալական ու էկոլոգիական պրոբլեմներ և չի կարելի ռացիոնալ համարել:

Մարդաշատությամբ հանրապետության 2-րդ քաղաքը Լենինականն է (226 հազար) որը, սակայն Երևանին զիջում է ավելի քան 5 անգամ, մինչդեռ նրանք իրրև սոցիալիստական քաղաքներ իրենց զարգացումը սկսել են գրեթե նույն մակարդակից:

լենինականի զարգացման տեմպերը ևս պետք է համարել ընդհանուր առմամբ բարձր. 1914 թ. համեմատությամբ նրա բնակչության թիվը ավելի քան քառապատկվել է: Բայց այդ տեմպերը լենինականի ոչ այնքան էլ նպաստավոր տնտեսաաշխարհագրական դիրքի և բնական ու տնտեսական պայմանների պատճառով զիջում են շատ այլ քաղաքների, ինչպես նաև հանրապետության քաղաքային բնակչության աճի միջին տեմպերին: Լենինականի ավելի արագ աճին խոչընդոտել են, մասնավորապես, հանրապետության տարածքում նրա եզրային դիրքագրությունը և պետական սահմանին մոտիկ գտնվելը: Այդ երևույթներին անբարենպաստ ազդեցությունը նկատելի էր հատկապես սոցիալիստական շինարարության առաջին 2—3 տասնամյակների ընթացքում:

Աղյուսակ 14

ԵՐԵՎԱՆ, ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ, ԿԻՐՈՎԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ
ԲՆԱԿԱՉՈՒԹՅԱՆ ՔՎԱՔԱՆԱԿԸ (ՀԱՋ. ՄԱՐԴ)

Քաղաքներ	1914 թ.	1922 թ.	1926 թ.	1939 թ.	1959 թ.	1970 թ.	1979 թ.	1986 թ.	Աճը 1986 թ. 1914 թ. համեմատով (անգամ)
1. Երևան	29,8	58	65	199	509	767	1019	1148	38,5
2. Լենինական	51,3	45	42	68	108	164	207	226	4,5
3. Կիրովական	6,7	6	9	18	49	107	146	167	24,9

Աճի ու զարգացման շատ ավելի նպաստավոր պայմաններում է գտնվել Հայկական ՍՍՀ 3-րդ քաղաքը՝ Կիրովականը (167 հազ. բնակիչ), որի բնակչությունը սովետական իշխանության տարիներին ավելացել է 25 անգամ: Նրա արագ վերելքին նպաստել են, մասնավորապես, Հայկական ՍՍՀ առաջին խոշոր էլեկտրակայաններից մեկին՝ Չորագէսին մոտիկ լինելը, հանրապետության հյուսիսային մասում կենտրոնական դիրք ունենալը, երկաթուղու և ավտոմոբիլային ճանապարհների հանգույցում գտնվելը:

Բնակավայրերի մեծության, ցանցի խտության և տարաբնակեցման այլ կողմերի վրա անմիջական ազդեցություն ունեցող գործոններ են բնակչության կոնկրետ զբաղմունքը, էկոնոմիկայի կառուցվածքը և, որպես հետևանք այս բոլորի՝ ֆաղափ ժողովրդատնտեսական ֆունկցիաները:

Քաղաքի ժողովրդատնտեսական ֆունկցիաները, ձևավորվելով մի շարք տնտեսական, ժողովրդագրական, պատմական և ֆիզիկաաշխարհագրական գործոնների ազդեցության տակ, որոշում են այն դերը, որ

կատարում է քաղաքը շրջակա տարածքի և այնտեղ գտնվող բնակավայրերի, վերջիններիս հետ ունեցած տրանսպորտային, արտադրական, կուլտուրլուսավորական և այլ կապերի զարգացման նկատմամբ:

Ամեն մի քաղաք երկու բնույթի ժողովրդատնտեսական ֆունկցիա է կատարում՝ տնտեսական և ոչ տնտեսական: Ավելի մեծ է տնտեսական ֆունկցիաների քաղաքատեղծ նշանակությունը, որը դրսևորվում է արտադրությունն ու սպառումն ապահովող գործունեությամբ (արդյունաբերություն, տրանսպորտ, առևտուր, մթերում, մատակարարում):

Ժամանակակից քաղաքների համար բնորոշ է տնտեսական և ոչ տնտեսական ֆունկցիաների փոխադարձ պայմանավորվածությունն ու համատեղ զարգացումը: Ինչքան ավելի բարձր մակարդակի վրա են գտնվում քաղաքի տնտեսական ֆունկցիաները, այնքան ավելի զարգացած են նրա նաև վարչատնտեսական, կուլտուրլուսավորական ու գիտական, այսինքն ոչ տնտեսական ֆունկցիաները:

Ըստ ժողովրդատնտեսական ֆունկցիաների Հայկական ՍՍՀ-ում առանձնանում են քաղաքների երկու տիպ (բազմաֆունկցիոնալ ու միաֆունկցիոնալ), վեց ենթատիպ:

Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերի մեծ մասը և միջին մեծության ու խոշոր բոլոր քաղաքները բազմաֆունկցիոնալ են: Այդ ընդհանրության հետ մեկտեղ, նրանք միմյանցից տարբերվում են նրանով, որ բազմաթիվ ֆունկցիաներից յուրաքանչյուրը տարբեր նշանակություն ունի, տարբեր է նրանց մեջ առաջատար դեր կատարող ֆունկցիան: Այս հանգամանքն էլ հիմք է ծառայում յուրաքանչյուր տիպում ենթատիպեր առանձնացնելու համար:

Ըստ առաջատար ֆունկցիայի տարբերվում են բազմաֆունկցիոնալ ֆազալների տիպի հետևյալ շորս ենթատիպերը.

ա) Քաղաքներ, որոնցում բազմաթիվ ֆունկցիաների՝ շարքում հնարավոր չէ նախապատվությունը տալ որևէ մեկին. առաջատար դեր են կատարում մի քանի ֆունկցիաներ՝ վարչաքաղաքական, կուլտուրլուսավորական, պրոդուսաբերական, տրանսպորտային: Այս ենթատիպին պատկանում է Երևանը՝ հանրապետության մայրաքաղաքը, մշակութային, գիտական, բուհական, արդյունաբերական ու տրանսպորտային խոշորագույն կենտրոնը:

բ) Քաղաքներ, որոնցում բազմաթիվ ֆունկցիաների շարքում առաջատար են արդյունաբերական և կուլտուրլուսավորական ֆունկցիաները: Այս ենթատիպի մեջ մտնում են Լենինականը և Կիրովականը: Լավ արտահայտված արդյունաբերական ֆունկցիաներ կատարելուց բացի, այս քաղաքները հանրապետության որոշակի տարածքի համար ունեն նաև կուլտուրական և կրթական (այդ թվում՝ բարձրագույն) կարևոր կենտրոնների նշանակություն:

գ) Քաղաքներ, որտեղ բազմաթիվ ֆունկցիաների շարքում առաջատար են վարչական և արդյունաբերական ֆունկցիաները: Այս ենթատիպը բավականին մեծաքանակ է և ներառում է հանրապետական ենթակայության այն բոլոր 17 քաղաքները, որոնք միաժամանակ վարչական շրջանի կենտրոն են (Աբովյան, Ալավերդի, Արթիկ, Արտաշատ, Աշտարակ, Գորիս, Իջևան, Կալինինո, Կամո, Ղափան, Հոկտեմբերյան, Հրազդան, Սևան, Սպիտակ, Ստեփանավան, Սիսիան, էջմիածին) և այն շրջանային կենտրոն-քաղաքատիպ ավանները, որոնք ներկայումս (կամ մոտ ապագայում) էական արդյունաբերական ֆունկցիաներ են կատարում: Դրանք են՝ Մասիսը, Մարալիկը, Ապարանը, Վարդենիսը, Մարտունին, Մեղրին, Թալինը: Այստեղ ներկայումս գործում կամ ստեղծվում են վերամշակող արդյունաբերության հանրապետական (և նույնիսկ միութենական) նշանակության ձեռնարկություններ, որոնք և այդ նախկին զուտ գյուղատնտեսական կենտրոններին նոր՝ արդյունաբերական դիմագիծ են հաղորդում:

դ) Բազմաֆունկցիոնալ քաղաքային բնակավայրերի առանձին ենթամիավոր են կազմում այն շրջանային կենտրոն-քաղաքատիպ ավանները, որտեղ գյուղատնտեսությունը դեռևս զգալի բաժին ունի: Այդպիսիք են Ագիզբեկովը, Վեդին, Նղեզնաձորը, Կրասնոսելսկը, Նոյեմբերյանը և Բերդը: Այստեղ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, իհարկե գործում են, բայց նրանք հիմնականում ունեն տեղական նշանակություն և մեծ մասամբ գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման հետ են կապված:

Առաջին ֆունկցիոնալ ֆառաֆային բնակավայրերը տրոհվում են երկու ենթատիպերի՝

ա) զուտ արդյունաբերական կետեր կամ կենտրոններ: Այս ենթատիպի մեջ մտնում են Զարենցավանը, Քաջարանը և 17 քաղաքատիպ ավաններ՝ Անիպեմզա, Պեմզաշեն, Սովետաշեն, Զորագետ, Նոր Խարբերդ, Ագարակ, Լուսակերտ, Նոր Հաճն, Այրում, Մեծամոր, Դազարին, Դաստակերտ, Ախթալա, Թումանյան, Շամլուղ, Արագած, Բյուրեղավան:

բ) Զուտ ռեկրեացիոն կենտրոններ: Սրանք այն քաղաքային բնակավայրերն են, որոնց ժողովրդատնտեսական նշանակությունը հանգում է ոչ արտադրական միայն մեկ՝ ռեկրեացիոն ֆունկցիայի (կուրորտային, հանգստի, սպորտային) կատարմանը: Նյութական արտադրությունը (արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, տրանսպորտային ձեռնարկություններ), եթե չհաշվենք չնչին բացառությունները, ծառայում է ռեկրեացիոն ֆունկցիաներին: Այս ենթատիպի բնակավայրերը չորսն են՝ երկու հանրապետական ենթակայության քաղաք (Ջերմուկ, Դիլիջան), մեկ շրջանային ենթակայության քաղաք (Մաղկաձոր) և մեկ քաղաքատիպ ավան (Արզնի):

Անդրադառնալով քաղաքների դասակարգման հաջորդ ցուցանիշին՝ Մոնտեսաաշխարհագրական դիրքագրությանը, պետք է նշել, որ Հայկական ՍՍՀ կոնկրետ պայմանների համար առաջնակարգ նշանակություն են ձեռք բերում հետևյալ 4 պայմանները՝ ա) բնակավայրի դիրքը տրանսպորտային ուղիների նկատմամբ, բ) բնակավայրի դիրքը հումքի աղբյուրների նկատմամբ, գ) բնակավայրի հեռավորությունը հանրապետության խոշորագույն տնտեսական կենտրոններից, մասնավորապես Երեւան քաղաքից, և զարգացած գյուղատնտեսական շրջաններից, դ) տարածքի նկատմամբ կենտրոնական կամ ծայրամասային վիճակը:

Այս բոլորը, ի մի վերցրած, այն հիմքն է, որի վրա գլխավորապես կառուցվում է քաղաք-շրջապատ փոխհարաբերությունը:

Շատ մեծ է քաղաքի զարգացման վրա նրա մերձավոր, երբեմն և հեռավոր շրջանների ազդեցության նշանակությունը: Քաղաքը շրջապատից մեկուսացված լինել չի կարող: Նա մշտապես գտնվում է այդ շրջապատի ազդեցության ոլորտում, կախված է նրանից, հաճախ զարգանում է նրա «թելադրանքով» ու պահանջներին համապատասխան: Ինչքան սերտ են քաղաքի և հարակից տարածքի կապերը, ինչքան մեծ են շրջապատի կողմից քաղաքին հումք, կիսաֆաբրիկատներ, վառելիք, կենսամթերքներ, աշխատանքային ռեսուրսներ մատակարարելու և քաղաքի արտադրանքը սպառելու հնարավորությունները, այնքան ավելի մեծ է քաղաքաստեղծ գործոնների ուժը, հզոր է քաղաքի զարգացման պոտենցիալը:

Այդ խմաստով էլ ճիշտ կլինեն ասել, որ ամեն մի քաղաք իր շրջապատի ծնունդն է:

Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերը ըստ մոնտեսաաշխարհագրական դիրքագրության կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

1. առավել հարմար տնտեսաաշխարհագրական դիրք ունեցող բնակավայրեր: Այս խմբի մեջ են մտնում այն քաղաքային բնակավայրերը, որոնք ապահովված են տրանսպորտային ուղիների բոլոր ձևերով (երկաթուղի, ավտոխճուղի, գազամուղ, բարձր լարման էլեկտրահաղորդման գծեր) և հանրապետության տարածքում կենտրոնական դիրք են գրավում, որտեղ առկա են հումքի աղբյուրները, ինչպես և գոյություն ունի մերձավոր հարևանություն այլ տնտեսական կենտրոնների հետ:

Այսպիսի բնակավայրեր են Երևանը¹, Հրազդանը, Աբովյանը, Կի-

¹ Խոշոր տնտեսական կենտրոնների հետ անմիջապես հարևանություն ունենալու հարցում Երևանի, Լենինականի, Կիրովականի, Ղափանի և Ալավերդու նկատմամբ պետք է վերապահություն անել: Դրանք իրենք լինելով մեր հանրապետության ամենախոշոր տնտեսական կենտրոնները, զուրկ են ավելի հզոր հարևաններից և մասամբ են զգում մերձակա ավելի թույլ կենտրոնների քաղաքաստեղծ ազդեցությունը:

րովականը, Սեանը, Դիլիջանը և նրանց մերձավոր այն մյուս քաղաքային բնակավայրերը, որոնք բավարարում են թվարկած պայմաններին:

2. Հաւմար տնտեսաաշխատհագրական դիրք ունեցող բնակավայրեր: Սրանց նկարագիրը նույնն է, ինչ որ նախորդ խմբինը, միայն այն տարբերութեամբ, որ հանրապետության տարածքի նկատմամբ կենտրոնական դիրք չունեն (Լենինական, Ալավերդի, Իջևան, Արարատ, Հոկտեմբերյան և այլն):

3. Բավարար աշխատհագրական դիրք ունեցող բնակավայրեր: Սրանք տարբերվում են նախորդից նրանով, որ գտնվում են երկաթուղային փակուղում, մի հանգամանք, որ զգալիորեն սահմանափակում է երկաթուղային տրանսպորտի քաղաքաստեղծ ազդեցությունը (Ղափան, Արթիկ, Զոդ և այլն):

Սույն խմբին կարելի է դասել նաև այն բնակավայրերը, որոնք զուրկ լինելով երկաթուղուց, ապահովված են ավտոխճուղային բավարար հաղորդակցությամբ և տնտեսական խոշոր կենտրոններից կամ երկաթուղային կայարաններից գտնվում են ոչ հեռու (Աշտարակ, Կամո, Ծաղկաձոր, Ստեփանավան, Ապարան և այլն):

4. Աննպաստ աշխատհագրական դիրք ունեցող բնակավայրեր: Այս խմբի մեջ միավորվում են այն բոլոր քաղաքային բնակավայրերը, որոնք զուրկ են երկաթուղային հաղորդակցությունից և հանրապետության տարածքի նկատմամբ էլ ունեն ծայրամասային դիրք: Որպես տիպիկ օրինակ կարող են ծառայել Քաջարանը, Զերմուկը, Գորիսը, Կալինինոն, Գաստակերտը:

Գիտական ու կիրառական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում քաղաքների տիպոլոգիայի շորրորդ սկզբունքը՝ աշխատանքի տեղիտուրիալ բաժանման մեջ փառաքի մասնակցության աստիճանը:

Սա որոշվում է քաղաքի արտաքին տնտեսական կապերի երկարության, ծավալով ու բնույթով: Ըստ էության լինելով սինթետիկ ցուցանիշ, սա կախված է քաղաքի մի շարք այլ հատկանիշներից, մասնավորապես մեծությունից, ժողովրդատնտեսական ֆունկցիաներից և աշխարհագրական դիրքադրությունից:

Քաղաք-շրջապատ փոխհարաբերության մեջ պակաս կարևոր տեղ չի զբաղում շրջապատի վրա քաղաքի հակադարձ ներգործությունը:

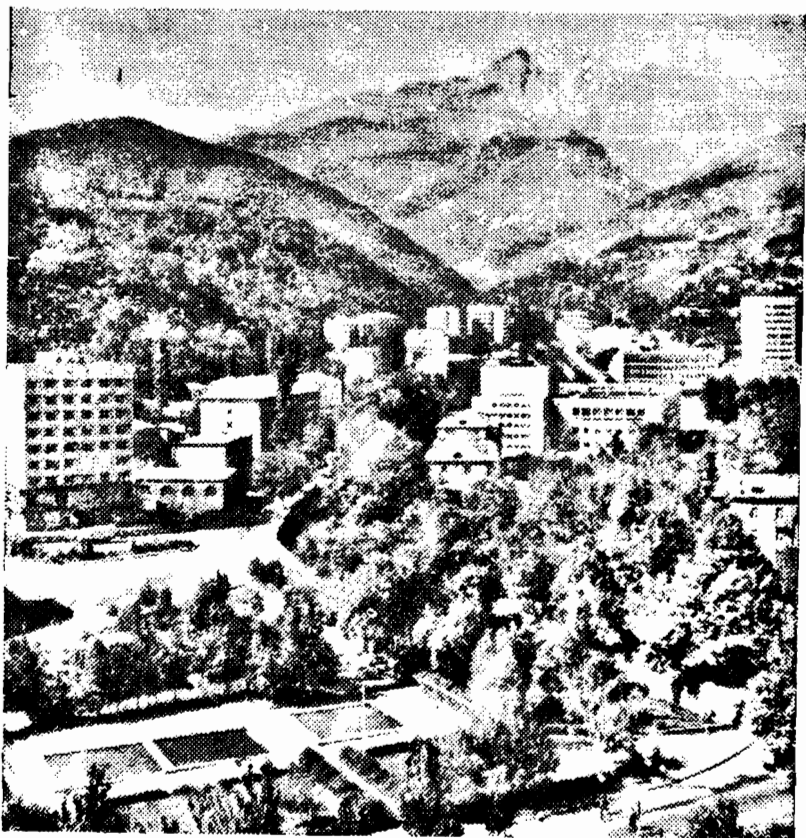
Այդ փոխհարաբերությունը, այսինքն քաղաքի ներգործությունը շրջապատի վրա և այդ նույն շրջապատի ազդեցությունը իր՝ քաղաքի վրա հենց աշխատանքի հասարակական բաժանման արգասիք է: Աշխատանքի հասարակական տեղիտուրիալ բաժանման մեջ ամեն մի քաղաք հանդես է գալիս իբրև ինչ-որ կոնկրետ տարածքի կենտրոն, որտեղ հանգուցվում են այդ տարածքը համախմբող տարբեր բնույթի տնտեսական-տրանսպորտային կապերը: Որպես կանոն, ինչքան խոշոր է քա-

ղաքը, ինչքան հզոր է նրա ազդեցությունը շրջապատի վրա, այնքան ընդարձակ է նրա կողմից սպասարկվող տարածքը, և հակառակը:

Աշխատանքի հասարակական բաժանման մեջ քաղաքների դերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սովետական Հայաստանում ևս, ինչպես և ՍՍՀՄ ամեն մի այլ հանրապետությունում, կարելի է տարբերել 3 տիպի քաղաք:

1. Համահանրապետական կենտրոն, որտեղ հանգուցվում են ոչ միայն ներհանրապետական, այլ հանրապետության արտաքին գլխավոր իշխանությունները: Այդպիսին է Երևանը:

2. Ռեգիոնալ կենտրոններ, որոնք գտնվում են հանրապետության առանձին մասերն սպասարկող կապերի հանգուցակետում, բայց զգալի են նաև տվյալ ռեգիոնի և հանրապետության սահմաններից դուրս գրտնըվող կապերը: Այս խմբի մեջ են մտնում Լենինականը, Կիրովականը, Ղափանը, Հրազդանը, Ալավերդին, Իջևանը:

Նկ. 10. Ռեգիոնալ կենտրոններն են Սևադրում տարարնակեցմանը և քաղաքաշինությանը: Ղափան քաղաքի ընդհանուր տեսքը:

3. Տեղական նշանակության կենտրոններ, որոնք ավելի սահմանափակ տարածք են սպասարկում, իսկ արտաքին կապերը Հական դեր չեն խաղում կամ էլ ունեն էպիզոդիկ բնույթ:

Քաղաքների երևան գալու, նրանց ձևավորման ու զարգացման պատճառների և օրինաչափությունների բացահայտման առումով մեծ կարեւորություն է ներկայացնում նրանց լեռնաշխարհային դասակարգումը:

Մեծ դժվարությունների հետ է կապված այն հարցի լուծումը, թե քաղաքատեղծ բազմաթիվ գործոններից ո՞րն է տվյալ բնակավայրի ծագման համար որոշիչ նշանակություն ունեցել, թե քաղաքի զարգացման տարբեր փուլերում ո՞ր գործոնի դերն է դարձել վճռական և որի՞նք կորցրել է իր նախկին ազդեցությունը: Դա է պատճառը, որ առ այսօր չի մշակված ըստ լեռնաշխարհային հատկանիշի քաղաքների այնպիսի տիպոլոգիա, որը համընդհանուր ճանաչում ունենա: Այդ հարցը դեռևս հատուկ ուսումնասիրության կարիք ունի և սպասում է իր լուծմանը:

Առաջիկ կարելի է նշել Հայկական ՍՍՀ-ի համար բնորոշ այն հանգամանքը, որ սովետական իշխանության օրոք ստեղծված քաղաքային բնակավայրերի մեծ մասը ծագել են լեռնահանքային արդյունաբերության (Քաջարան, Արթիկ, Ագարակ, Դաստակերտ, Անիպեմզա, Թումանյան, Ախթալա, Արագած, Զոդ և այլն), հիդրոէներգետիկական շինարարության (Սևան, Զարենցավան, Նոր Հաճն և այլն) և գյուղատնտեսական հումքի արդյունաբերական վերամշակման շնորհիվ (Հոկտեմբերյան, Աշտարակ, Վեդի, Բերդ, Նոյեմբերյան, Այրում, Մեղրի, Սպիտակ և այլն):

Վերջին 1—2 տասնամյակների ընթացքում առավել կարևոր քաղաքատեղծ նշանակություն է ձեռք բերում վերամշակվող արդյունաբերությունը, հատկապես մեքենաշինությունը: Մեքենաշինական, մեծ մասամբ փոքր, ձեռնարկությունների կառուցման շնորհիվ էր, որ մի շարք նախկին գյուղեր, որոնք շրջանալին կենտրոնի վարչական ֆունկցիա էին կատարում, վերածվեցին քաղաքային բնակավայրերի (Աբովյան, Թալին, Մարալիկ, Ապարան, Ազիզբեկով և այլն):

Հանրապետության համար բնորոշ են ռեկրեացիոն, հատկապես կուրորտային ռեսուրսների օգտագործման շնորհիվ գոյացած քաղաքային բնակավայրերը (Արզնի, Դիլիջան, Զերմուկ, Մաղկաձոր):

Հայկական ՍՍՀ առավել խոշոր քաղաքները և միջին ու մանր բնակավայրերի մի մասը գոյացել ու զարգացել են ոչ թե որևէ մեկ կոնկրետ գործոնի վճռական ազդեցության տակ, այլ մի շարք գործոնների՝ արդյունաբերական, տրանսպորտային, վարչաքաղաքական, համատեղ ներգործության շնորհիվ: Դրանք, այսպես կոչված, խառը տիպին պատկանող քաղաքներն են (Երևան, Լենինական, Կամո, Կիրովական, Արտաշատ, Դորիս, Էջմիածին, Ստեփանավան, Մասիս և այլն):

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Հայկական ՍՍՀ-ում ի՞նչ չափանիշներ են ընդունված քաղաքային բնակավայրերի առանձնացման համար:

2. Բնութագրեք Հայկական ՍՍՀ քաղաքային բնակավայրերի աճի դինամիկան: Փորձեք բացատրել դրանց աճի և քաղաքային ցանցի ընդարձակման բարձր տեմպերի պատճառները:

3. Ի՞նչ ցուցանիշներ կարելի է օգտագործել քաղաքների դասակարգման համար:

4. Հայկական ՍՍՀ քաղաքային բնակավայրերը դասակարգեք ըստ ժողովրդատնտեսական ֆունկցիաների, բ) ըստ տնտեսաաշխարհագրական դիրքադրության, գ) ըստ աշխատանքի տարածքային բաժանման մեջ մասնակցության աստիճանի:

4.5. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ

Քաղաքային տարաբնակեցման հետ համեմատաբար ավելի կայուն բնույթ ունի գյուղական տարաբնակեցումը, որը արդի հիմնական գծերով ձևավորվել է անցած դարի ընթացքում և 20-րդ դարի սկզբին: Այդ տարիներին գյուղական բնակչության արագ աճի շնորհիվ (1831—1914 թթ. ավելի քան 6 անգամ) ոչ միայն մեծանում են հին գյուղերը, այլև ստեղծվում են նորերը և ձևավորվում է գյուղական բնակավայրերի համեմատաբար կայուն ցանց:

20-րդ դարի սկզբներին հաշվվում էր ավելի քան 1000 գյուղական ընկավայր, որից, սակայն 1919 թ. շուրջ 300-ը դատարկ կամ ավերակ վիճակում էին: Տիրապետում էին մինչև 500 բնակիչ ունեցող մանր գյուղերը: Համեմատաբար մարդաշատ էին Սևանի ավազանի և Շիրակի գյուղերը¹:

Սոցիալիստական շինարարության տարիներին՝ կապված գյուղի կոլեկտիվացման, երկրի ինդուստրացման, նոր ընդարձակ հողատարածությունների յուրացման և գյուղատնտեսական արտադրության համակենտրոնացման հետ, էական փոփոխություններ կատարվեցին նաև գյուղական տարաբնակեցման մեջ:

Այդ փոփոխություններից առավել կարևորները հանգում են հետևյալին: Նախ և առաջ, ավելացավ գյուղական բնակավայրերի ընդհանուր թիվը: Եթե 1919 թ. մշտական բնակիչ ունեցող բնակավայրերը շուրջ 700 էին, ապա ներկայումս դրանց թիվը հասնում է 921-ի: Այդ ավելացումը տեղի է ունեցել լրված գյուղերի մի մասի՝ վերակենդանացման շնորհիվ, երբ գաղթած բնակչությունը վերադարձել է նախկին բնակավայրերը, ինչպես նաև նոր յուրացված ոռոգելի հողերում նոր բնակավայրերի, մեծ մասամբ սովխոզային ավանների ստեղծման հաշվին:

¹ Տես Ջ. Կորկոտյան, Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831—1931 թթ.), Երևան, 1932:

Գյուղական բնակավայրերի թվի ընդհանուր աճին չի խանգարել նույնիսկ այն հանգամանքը, որ բարձր լեռնային գոտու շատ տասնյակ գյուղեր, որոնք հողագործության պայմանների անբարենպաստության և գյուղատնտեսական արտադրության ցածր արդյունավետության պատճառաբանությամբ վերացել են, և նրանց բնակչությունը պետականորեն կազմակերպված ձևով վերաբնակեցվել է ցածրադիր գոտիները:

Գյուղական բնակչության համակենտրոնացումը ավելի ինտենսիվ գյուղատնտեսություն ունեցող շրջաններում համարելով ընդհանուր առմամբ տնտեսապես հիմնավորված, միաժամանակ պետք է նշենք, որ բոլոր դեպքերում և բոլոր առումներով չէ, որ այդ պրոցեսը արդարացվում է և ցանկալի է: Եզակի չեն այն դեպքերը, երբ գյուղերի վերացումը հանգեցրել է մշակման համար պիտանի, արժեքավոր գյուղատնտեսական հանդակների լքմանն ու ամայացմանը, որը անտարակույս, չի նպաստում այդ շրջանների սոցիալական պրոբլեմների ռացիոնալ լուծմանն ու արտադրության գիտականորեն հիմնավորված տարածքային կազմակերպմանը:

Վերջին տարիներին վճռական քայլեր են կատարվում լեռնային շրջանների տնտեսական ու սոցիալական զարգացումն արագացնելու ուղղությամբ, որի շնորհիվ ոչ միայն նվազել է լեռնային գյուղերի բնակչության արտահոսքը, այլև սկսում են վերակենդանանալ ամայացած գյուղերը:

Գյուղական տարաբնակեցման մեջ նկատվող երկրորդ էական տեղաշարժը գյուղերի մաքաշատության մեծացումն է:

Ընդհանրապես գյուղական բնակավայրերի մեծությունը կարևոր նշանակություն ունի թե՛ հանրային արտադրության կազմակերպման, թե՛ բնակչության սպասարկման ձևերի ընտրության համար: Բնակչության ավելի բարձր տարածական համակենտրոնացումը, ինչպիսին առկա է խոշոր գյուղերում, ի տարբերություն մանր գյուղերի կամ խուտորների, հնարավորություն է ընձեռում ունենալ ավելի հզոր գյուղատնտեսական արտադրական ձեռնարկություններ, լիարժեք դպրոցներ ու կուլտուրայի օջախներ, ժամանակակից բուժհիմնարկներ, այլ կերպ ասած նպաստում է թե՛ տնտեսական և թե՛ սոցիալական հարցերի լուծմանը: Մինչդեռ գյուղական բնակավայրերի փոքրությունն ու նոսրությունը արտադրության և բնակչության սպասարկման տերիտորիալ կազմակերպման գործում ստեղծում է մի շարք լրացուցիչ դժվարություններ:

Ներկայումս Հայկական ՍՍՀ գյուղական բնակավայրերի միջին մարդաշատությունը գերազանցում է 1000 բնակչին, որն ինքնին բավականին մեծ թիվ է (ՍՍՀՄ հանրապետությունների մեծ մասում այս թիվը չի հասնում նույնիսկ 500-ի)։

Իրականում տատանումները բավականին մեծ են՝ մի քանի տասնյակից մինչև 8000 բնակիչ (տես աղյուսակ 15)։

Ըստ մարդաշատության առանձնացվում են գյուղերի հետևյալ խմբերը.

շատ մանր — մինչև 100 բնակիչ,

մանր գյուղեր — 101—500 բնակիչ,

փոքր գյուղեր — 501 — 1000 բնակիչ,

միջին մեծության գյուղեր — 1001—3000 բնակիչ,

խոշոր գյուղեր — 3001 — 5000 բնակիչ,

շատ խոշոր գյուղեր—5000-ից ավելի։

Աղյուսակ 15

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳՅՈՒԼԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՄԱՐԴԱՇԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գյուղերի տիպոլոգիան ըստ բնակչության թվի (մարդ)		Գյուղերի թիվը	նույնը %-ով	Բնակչության թիվը %-ով
մինչև 50	շատ մանր	8	0,8	
51—100		11	1,2	0,1
101—200		51	5,8	0,8
201—500	մանր	230	24,5	7,9
501—1000		262	28,7	18,7
1001—2000	փոքր	225	24,5	32,2
3001—5000		79	8,6	19,3
2001—3000	խոշոր	43	4,8	16,8
5000-ից ավելի	շատ խոշոր	7	0,8	4,2
Ընդամենը		921	100,0	100,0

Ինչպես երևում է աղյուսակից, չնչին է շատ մանր գյուղերի բաժինը (ընդամենը 19-ը կամ բոլոր գյուղերի 2%-ը), որտեղ բնակվում է հանրապետության գյուղական բնակչության 0,1%-ը միայն (ընդամենը 1100 մարդ)։

Հայկական ՍՍՀ-ում տիրապետող փոքր, միջին մեծության և խոշոր գյուղերն են, որոնց ընդհանուր թիվը հասնում է շուրջ 575-ի, իսկ բնակչության թվաքանակը՝ ավելի քան 700 հազ.-ի, այսինքն ամբողջ 150

գյուղական բնակչության 70%-ը: Գյուղական բնակչության 21%-ը բաժին է ընկնում խոշոր և շատ խոշոր՝ 3000-ից ավելի բնակիչ ունեցող գյուղերին, որոնց թիվը, սակայն, այնքան էլ մեծ չէ՝ ընդամենը 52 (գյուղերի ընդհանուր թիվի 5,5 տոկոսը): Հանրապետության 7 գյուղեր ունեն ավելի քան 5000 բնակիչ: Դրանցից առավել խոշորներն են Վարդենիկը (Մարտունու շրջան) — 8000 բնակիչ, Մեծավանը (Կալինինոյի շրջան) — 6500 բնակիչ, Արարատը (Արարատի շրջան) — 5000 բնակիչ, Այնթափը (Մասիսի շրջան) — 5600 բնակիչ, Օձունը (Թումանյանի շրջան) — ավելի քան 5000 բնակիչ:

Հատկանշական է, որ լեռնային մասնատված և լանջերի մեծ թեքություններ ունեցող տարածքում տիրապետում են շատ մանր և մանր գյուղերը: Օրինակ՝ հանրապետության ամենալեռնոտ՝ Ղափանի ու Մեղրու շրջանների ավելի քան 6 տասնյակ գյուղերի մեծ մասը ունեն մինչև 500 բնակիչ և միայն մեկը ունի 1000-ից ավելի բնակիչ: Մինչդեռ հարթ տարածքով և խոշոր հողակտորներով աչքի ընկնող դաշտավարական ու այգեգործական շրջաններում տիրապետում են միջին, խոշոր և շատ խոշոր գյուղերը: Դրանց թվում առավել բնորոշներն են Մարտունու, Կամոյի, Աշտարակի, Արտաշատի, Ախուրյանի, Արթիկի, Հոկտեմբերյանի, Մասիսի շրջանները:

Ի տարբերություն ՍՍՀՄ որոշ մարզերի, Հայկական ՍՍՀ-ում գոյություն ունի գյուղերի ֆունկցիոնալ տիպերի միատարրություն: Այստեղ բոլոր գյուղական բնակավայրերի համար էլ բնորոշ է գյուղատնտեսական ֆունկցիան: Բացակայում են ոչ գյուղատնտեսական ֆունկցիաներ ունեցող գյուղական բնակավայրերը (տրանսպորտային, անտառագործական, ձկնորսական և այլն): Հատկանշական է նաև այն, որ գյուղատնտեսական ֆունկցիան էլ չի սահմանափակվում գյուղատնտեսական արտադրության մեկ առանձին ճյուղով: Բոլոր գյուղական բնակավայրերում զբաղվում են թե՛ երկրագործությամբ, թե՛ անասնապահությամբ, չնայած, որ նրանց հարաբերակցությունը տարբեր վայրերում տարբեր է:

Ցածրադիր գոտում, որպես կանոն, տիրապետում է երկրագործությունը, բարձրադիր լեռնային գոտում՝ անասնապահությունը, իսկ միջին գոտում նրանք մեծ մասամբ հանդես են գալիս որպես հավասարագործ ճյուղեր:

Հասարակական զարգացման ընթացքում, սոցիալտնտեսական, քաղաքական և բնական-աշխարհագրական գործոնների ազդեցության տակ ձևավորվել են բնակավայրերի ներկայիս ցանցը և փառաբնակեցման յուրահատուկ ձևերը:

Հայկական ՍՍՀ բնակավայրերը ամենից ավելի ընդարձակ և խիտ ցանց են ստեղծել մեր տարածքի համար շատ բնորոշ լեռնային գոգա-

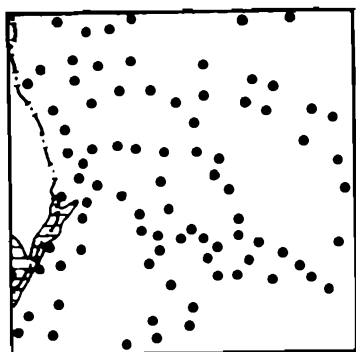
վորութիւնների հատակային մասերում ու սարավանդներում, հատկապէս Արարատյան, Շիրակի, Լոռվա ու Ապարանի դաշտերում, Սեւնի ավազանում: Մնացած դեպքերում գյուղական բնակավայրերի համեմատաբար խիտ կուտկումները համընկնում են լեռնաճյուղերով եզերված գետահովիտներին, եթե, իհարկե, ժամանակակից գյուղատնտեսական արտադրութեան, մասնավորապէս, երկրագործութեան ծավալման համար առկա են բավարար հողատարածութիւնները:

Աչքի է ընկնում նաեւ այն, որ 2200 մ-ից բարձր լեռնաշղթաներն ու լեռնազանգվածները (Գեղամա, Վարդենիսի, Արագածի, Զանգեզուրի, Բազումի, Գուգարաց, Մեղրու և այլն) զուրկ են մշտական բնակավայրերից և բնակավայրերի քարտեզում ստեղծում են «դատարկ» տարածութիւններ: Բարձր լեռնային այս գոտում բավականին մեծ թիվ են կազմում (հարյուրից ավելի) ժամանակավոր բնակավայրերը, որոնք արոտային ժամանակաշրջանում (հունիս-օգոստոս) ցածրադիր գոտիների տնտեսութիւնների անասնապահների կողմից օգտագործվում են որպէս սեզոնային բնակատեղիներ:

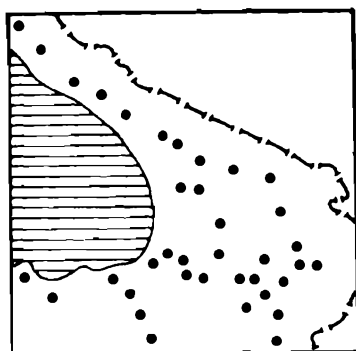
Հիշյալ լեռնաշղթաների ու լեռնազանգվածների՝ մշտական բնակավայրերից զուրկ մերձկատարային հատվածները, խախտելով բնակավայրերի տեղաբաշխման ամբողջական համատարած ցանցը, ստեղծում են բավականին բարդ ու արտաքնապէս խառնաշփոթ պատկեր: Այսուհանդերձ, հանրապետութեան բնակչութեան տարաբնակեցումը և բնակավայրերի ցանցի ձևավորումը որոշակի օրինաչափութիւններ ունեն, որոնք օգնում են մեզ առանձնացնելու տարաբնակեցման հիմնական ձևերը և կատարել նրանց դասակարգումը:

Հայկական ՍՍՀ-ում կարող ենք առանձնացնել գյուղական տարաբնակեցման հետևյալ հիմնական ձևերը (գծ. 11):

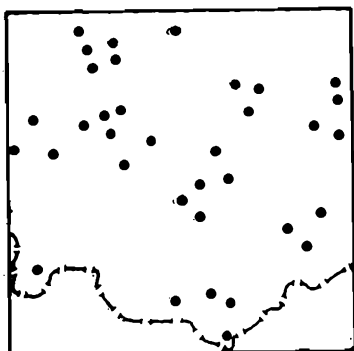
ա) համատարած տարաբնակեցում, երբ ընդարձակ տարածքում բնակավայրերը ընկած են իրարից ոչ մեծ հեռավորութեան վրա, տեղաբաշխված են գրեթէ հավասարաչափ ձևով և հաճախ էլ անկատարելիորեն ձուլվելով միմյանց, մի ընդհանուր կառուցապատված զանգված են կազմում: Տարաբնակեցման այս ձևը տարածված է ոռոգելի հարթավայրային շրջաններում, որտեղ գրեթէ ամբողջ հողատարածութիւնը օգտագործվում է երկրագործութեան աշխատատար և ինտենսիվ ճյուղերի (այգեգործութեան, բանջարաբուծութեան) զարգացման համար: Բնակավայրերը մեծ մասամբ խոշոր ու միջին չափերի են և տեղավորված են մայր ջրանցքներին մոտիկ: Տարաբնակեցման այս ձևի տիպիկ շրջան է Արարատյան դաշտը: Համատարած տարաբնակեցում հանդիպում է նաև Արարատյան գոգավորութեան նախալեռնային նախկին ղոերի առանձին հատվածներում, որոնք վերջին տարիներին ոռոգվելով, օգտագործվում են այգեգործութեան և դաշտավարութեան համար:

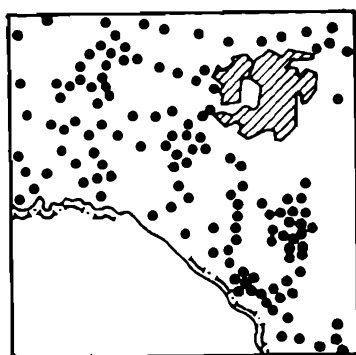
ցրված

շղթայածև

խմբային

Գամատարած

Նկ. 11. Հայկական ՍՍՀ գյուղական տարաբնակեցման հիմնական ձևերը:

բ) Գրված տարաբնակեցում. սրա համար բնորոշ է այն, որ բնա-
վայրերը, ի տարբերություն նախորդի, իրարից ավելի մեծ հեռավո-
րության վրա են գտնվում, առաջացնելով բավականին նոսր մի ցանց:
Այս ձևը բնորոշ է միջին և միջինից բարձր հիպսոմետրիկ նիշ ունեցող
լեռնային հարթություններին ու սարավանդներին, որտեղ վարելահողե-
րի հետ միասին զգալի տարածում ունեն նաև մերձգյուղյան արոտները
(Շիրակ, Լոռի, Սևանի ավազան, Վայքի որոշ հատվածներ): Հանդիպում
են տարբեր մեծությունների բնակավայրեր: Գերակշռողը, սակայն,
միջին ու խոշոր գյուղերն են:

գ) խմբային տարաբնակեցումը բնորոշ է բարդ լեռնային, կտրու-
ված մակերևույթ ունեցող այն շրջաններին, որտեղ բացակայում են կա-
ռուցապատման և դաշտավարության համար հարմարավետ ընդարձակ
տարածություններ: Այդպիսի շրջաններում պատմականորեն ձևավոր-

վել են մեծ մասամբ մինչև 500 բնակիչ ունեցող գյուղերի ոչ մեծ խումբեր: Այդ գյուղերը սովորաբար համախմբված են գետահովտի՝ օազիսներ հիշեցնող համեմատաբար լայնացող հատվածներում և մեկը մյուսից մոտիկ տարածության վրա են (2—5 կմ): Սակայն տարբեր խումբերի հեռավորությունը միմյանցից, որպես կանոն, 1—2 տասնյակ կմ է: Հայկական ՍՍՀ-ում խմբային տարաբնակեցման կարելի է հանդիպել խիստ մասնատված լեռնային ռելիեֆ ունեցող շրջաններում (Զանգեզուր, Վայք, Գուգարքի, Թումանյանի, Շամշադինի վարչական շրջաններ):

դ) շրթայածև կամ գծային տափաբնակեցում. սա հատուկ է լեռնաշղթաների մեջ սեղմված և զառիթափ լանջեր ունեցող նեղ գետահովիտներին, որտեղ երկրագործության համար պիտանի տարածություններ կան միայն գետահովտի նեղ հատակային մասում: Այստեղ էլ հենց գետի հոսանքի ուղղությամբ, միմյանց են հաջորդում գյուղերը: Տարաբնակեցման այս ձևը լավ է ներկայացված հատկապես այն գետահովիտներում, որոնք վտակների ճյուղավորված ցանց չունեն (Գետիկ, Դեբեդ՝ միջին և ստորին հոսանքում, Մեղրի, Գավառագետ, Մարմարիկ և այլն): Այն հանդիպում են նաև Սեանա լճի ափագծի որոշ հատվածներում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բնութագրեք Հայկական ՍՍՀ գյուղական տարաբնակեցման մեջ կատարված գլխավոր տեղաշարժերը:
2. Դասակարգեք Հայկական ՍՍՀ գյուղական բնակավայրերը ըստ մարզաշտության:
3. Որո՞նք են Հայկական ՍՍՀ գյուղական տարաբնակեցման հիմնական ձևերը:

4.6. ԲՆԱԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՌԻԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ՊՐՈԲԼԵՄԸ

Ինչպես ասվեց, բնակչության տարաբնակեցումը անմիջական պատճառական կախվածության մեջ է գտնվում նյութական արտադրության ճյուղերի տեղաբաշխումից, թեև առանձին դեպքերում որոշիչ կարող է լինել հակադարձ կապը՝ արդեն ձևավորված տարաբնակեցման ազդեցությունը արդյունաբերության և մյուս ճյուղերի տեղաբաշխման վրա: Հայկական ՍՍՀ քաղաքային տարաբնակեցումը ձևավորվեց սոցիալիստական շինարարության անցած տասնամյակների ընթացքում և կապված է հանրապետության էկոնոմիկայի ինդուստրացման, նրա ուրբանիզացման արագ տեմպերի հետ: Մինչդեռ գյուղական տարաբնակեցումը ձևավորվել է շատ ավել տեական պատմական ժամանակաշրջանում:

Գյուղական բնակավայրերի առկա ցանցը իր հիմնական գծերով ձևավորվել է նախասովետական ժամանակաշրջանում, այսինքն հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականատիրության և մանրատված գյուղատնտեսության պայմաններում: Գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման ընթացքում և նրա հետևանքով գյուղական տարաբնակեցման մեջ կատարված դրական տեղաշարժերը գյուղական բնակավայրերի ցանցի արմատական վերակառուցման շահագեցրին:

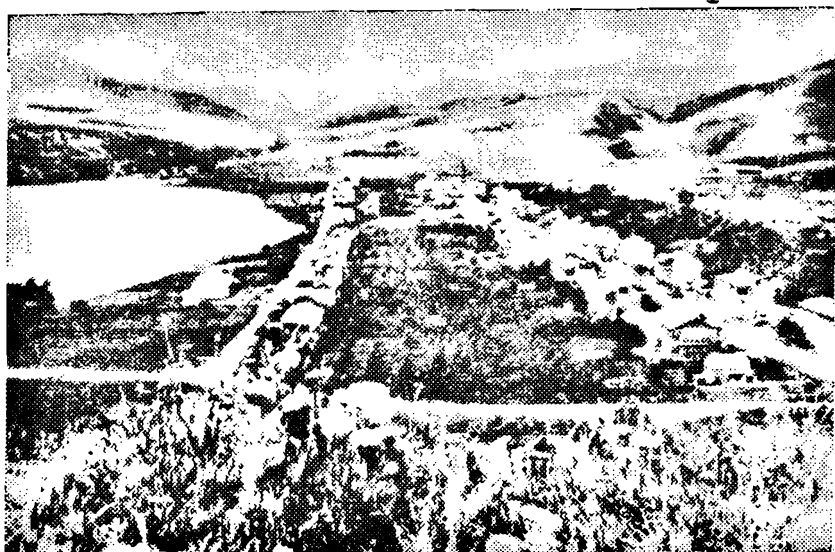
Ծրկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման, էկոնոմիկայի ինտենսիվացման ու արդյունավետության բարձրացման շահերը պահանջում են ամբողջ հասարակության տարածքային կազմակերպման էական բարելավում ու կատարելագործում: Իսկ դա, իր հերթին, անմիջականորեն առնչվում է թե՛ քաղաքային, թե՛ գյուղական տարաբնակեցման վերակառուցման ու կատարելագործման հետ:

Բնակչության տարաբնակեցման վերակառուցումը բարդ ժողովրդատնտեսական պրոբլեմ է: Այն կապվում է ոչ միայն նյութական արտադրության ինտենսիվացման, բնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմանների բարելավման, այլև հանրապետության սուղ տարածքային ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման, ճանապարհային ցանցի կատարելագործման և մի շարք այլ հանգուցային հարցերի հետ:

Բնակչության տարաբնակեցման նպատակային-պլանային բարելավման աշխատանքները ինչպես ամբողջ երկրի մասշտաբով, այնպես էլ առանձին ռեգիոններում հատկապես ակտիվացան 70-ական թվականներից: Այդ աշխատանքների հիմքում ընկած են տարաբնակեցման տարբեր մակարդակի ու մեծության համակարգերի առանձնացումը և դրանց սխեմաների մշակումը: Առանձնացվում են տարաբնակեցման համակարգերի հետևյալ տարածքային մակարդակները. համապետական, հանրապետական (միութենական հանրապետություններ և ՌՍՖՍՀ տնտեսական շրջաններ), մարզային, շրջանային (վարչական շրջանի), քաղաքային:

Պրոբլեմի լուծումը համապետական մակարդակով հենվում է ՍՍՀՄ տարաբնակեցման միասնական ճամփային (ՏՄՀ) ձևավորման վրա: ՏՄՀ բաղկացած է հիերարխիական տարբեր կարգի և տարբեր տարածական ընդգրկում ունեցող համակարգերից ու ենթահամակարգերից: Այդպիսի համակարգերից է նաև Սովետական Հայաստանի տարաբնակեցման հանրապետական համակարգը, որն իր հերթին բաղկացած է ավելի ցածր կարգի՝ ներհանրապետական սոցիալ-տնտեսական շրջան-

* 1984 թ. հունվարի 1-ի համագրելի գներով հաշված:

Նկ. 12. Հանրապետության գրեթե բոլոր՝ ավելի քան 900 գյուղական բնակավայրերը կառուցվում և վերակառուցվում են գլխավոր հատակագծերով: Նորակառույց Աշոտավան գյուղը Քալաթս ջրամբարի ափին (Սիսիանի շրջան)

ների, վարչական շրջանների և վերջիններիս մասը հանդիսացող ենթաշրջանների տարաբնակեցման համակարգերից: Հիերարխիական տարբեր կարգի տարաբնակեցման համակարգերի ձևավորման ժամանակ սոցիալ-տնտեսական տարբեր հարցեր են լուծվում: Բայց բոլորի համար ընդհանուրն այն է, որ պետք է ապահովվի.

ա) բոլոր քաղաքային ու գյուղական բնակավայրերի փոխապայմանավորված ու փախկապակցված զարգացումը,

բ) արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքի օբյեկտների ու ցանցերի կոմպլեքսային տարածքային կազմակերպումը,

գ) ամբողջ տարածքի օգտագործման ռացիոնալ ռեժիմի հաստատումը, որը հաշվի է առնում արտադրության, բնակչության տեղաբաշխման, հանգստի կազմակերպման և բնության պահպանության շահերը:

Բոլոր կարգի տարաբնակեցման համակարգերի առանձնացման համար ընդհանուր ելակետային դրույթ է նաև այն, որ պետք է առանձնացվեն որոշակի հենակետային բնակավայրեր ու դրանց կողմից սպասարկվող շրջաններ: Այդ բնակավայրերի միասնական ցանցը պետք է ընդգրկի ամբողջ երկիրը, ձևավորելով ՍՍՀՄ տարաբնակեցման միասնական համակարգը (ՏՄՀ):

Տարաբնակեցման համակարգերի ձևավորման գիտականորեն մշակված կոնցեպցիաներն ու սխեմաները կարող են գործնական կիրառություն գտնել շրջանային հատակագծման նախագծերում, որտեղ վերջնական լուծում են ստանում տարածքի կազմակերպման, նրա ռացիոնալ օգտագործման, նյութական արտադրության, արտադրական ու սոցիալական ենթակառուցվածքի փոխադարձ տեղաբաշխման, բնակչության միջնյուղային սպասարկման, մասսայական հանգստի կազմակերպման, էկոլոգիական իրադրության բարելավման հարցերը¹։ Միասնական շրջանային հատակագծերի կազմման փորձնական աշխատանքները ցույց են տալիս, որ դրանց հիման վրա կատարվող վերակառուցումը կարող է կրկնակի, առանձին դեպքերում մինչև եռակի անգամ կրճատել գյուղական բնակավայրերի թիվը, համապատասխանորեն մեծացնել դրանց մարդաշատությունը և հանգեցնել բնակչության ու հասարակական արտադրության համակենտրոնացման ու արդյունավետության զգալի բարձրացման։

Տարաբնակեցման այդպիսի համատարած վերակառուցումը կարող է պահանջել երկարատև ժամանակ, մեծ ծավալի կապիտալ ներդրումներ և հասարակության մեծ ջանքեր։ Այնուհանդերձ, դա հասունացած խնդիր է։ Չնայած պրոբլեմի բարդությանը և դրա լուծման հետ կապված մեծ դժվարություններին, այսօր արդեն մեր հանրապետությունը, ի նկատի ունենալով հասարակության ներկայիս հնարավորությունները, ի վիճակի է ձեռնամուխ լինել դրա իրագործմանը։

Հարկ է նշել, որ շրջանային հատակագծման միջոցով գյուղական տարաբնակեցման վերակառուցման աշխատանքները ՍՍՀՄ որոշ հանրապետություններում ու մարզերում լայն ծավալ են ստացել (Մերձբալթիկա, Բելոռուսիա, ՌՍՖՍՀ որոշ մարզեր), մինչդեռ մեզանում այդ հարցերի լուծումը նկատելիորեն հետ է մնում։ Պետք է լինի լուծել փոխադարձորեն միմյանց հետ կապված հարցերի մի ամբողջ համակարգ, որն իր մեջ է ընդգրկում, մասնավորապես, հանրապետության բնակավայրերի տարածական համակարգերի գիտականորեն հիմնավորված կոնցեպցիայի մշակումը, բնակավայրերի նոր ցանցի նախագծի կազմումն ու հիմնավորումը, ամբողջովին վերացվող, նոր կառուցվող և պահպանվող ու վերակառուցվող բնակավայրերի որոշումը, դրանք միմյանց հետ կապող նոր ճանապարհային ցանցի նախագծումը, որն ապահովում է բնակավայրերի միջև նվազագույն տնտեսական հեռավորու-

¹ Շրջանային հատակագծումը որոշակի առնչությունների մեջ է նաև հանրապետությունների սոցիալ-տնտեսական շրջանացման հետ։ Այդ առնչությունները կրկնակի են գնահատվում շրջանային հատակագծման մասում։

թյուն: Այնուհետև, բնակավայրերի հատակագծերի մշակումը և, ի վերջո, այդ նախագծերի աստիճանական իրականացումը:

Հայտնի է, որ շրջանային հատակագծումը տնտեսական աշխարհագրության և քաղաքաշինության միջև ընկած, դրանք իրար կապող սահմանային գիտություն է: Այստեղից էլ բխում է, որ շրջանային հատակագծման աշխատանքների գիտական հիմնավորվածությունը և հաջողությունը կարող է ապահովվել քաղաքաշինարարների և տնտեսաաշխարհագետների համագործակցված, միասնական ջանքերի շնորհիվ միայն:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է բնակչության տարաբնակեցման վերակառուցման ու կառարկազորման պրոբլեմի էությունը:

2. Բնակչության տարաբնակեցման վերակառուցումը ի՞նչ առնչությունների մեջ է գտնվում շրջանային հատակագծման աշխատանքների հետ:

Ե Բ Կ Բ Ո Ր Պ Մ Ա Ս

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՃՅՈՒՂԱՅԻՆ, ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՃՅՈՒՂԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ 5. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԻՀԱՆՈՒՐ ԳԾԵՐԸ ԵՎ ՃՅՈՒՂԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

¹ Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը ՍՍՀՄ ժողովրդատնտեսական համալիրի բաղկացուցիչ մասն է և նրա հետ մեկտեղ ձևավորվել ու զարգանում է սոցիալիզմի տնտեսական օրենքներին համապատասխան:

Սովետական իշխանության հաստատման և սոցիալիստական արտադրահարաբերությունների հաղթանակի հետևանքով ստեղծված սոցիալադարձական բարենպաստ պայմանները մի կողմից, մյուս կողմից՝ բազմազան բնական հարստությունների ու արագ աճող աշխատանքային ռեսուրսների պլանային օգտագործումը հանգեցրին ժամանակակից մակարդակի վրա գտնվող արտադրողական ուժերի ստեղծմանը: Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը այսօր բազմակողմանիորեն զարգացած, բարդ կառուցվածք, ներքին ու արտաքին բազմապիսի կապեր ունեցող դինամիկ միասնական տնտեսական օրգանիզմ է, որին ինչպես անցած տարիներին, այնպես էլ ներկայումս հատուկ են սոցիալտնտեսական հիմնական ցուցանիշների բարելավման կայուն և հիմնականում բարձր տեմպերը: Սոցիալիզմի տնտեսական օրենքների հիման վրա և լենինյան ազգային քաղաքականության կիրառման շնորհիվ Հայկական ՍՍՀ-ում, ինչպես և ցարական Ռուսաստանի նախկինում թույլ զարգացած մյուս ազգային ծայրամասերում, այդ տեմպերը գերազանցել են ՍՍՀՄ համապատասխան միջին ցուցանիշները: Դա վերաբերում է թե ընդհանրական հասարակական արդյունքին ու ազգային եկամտին, թե նյութական արտադրության ու կապիտալ շինարարության ծավալին և թե ոչ նյութական արտադրությանը:

Ինչպես տեսանք նախորդ գլխից, սովետական իշխանության տարիներին, պատմական համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում հանրապետության գլխավոր արտադրողական ուժը՝ բնակչությունը ոչ միայն ունեցավ աննախադեպ քանակական աճ (ավելի քան 4,5 անգամ),

այլև որակապես զարգացավ և իր գրագիտության, կուլտուրական աստիճանով, կադրերի մասնագիտական մակարդակով առաջնակարգ դիրքեր է գրավում աշխարհի երկրների շարքում:

Բնակչության, աշխատանքային ռեսուրսների քանակական ու որակական աճին համեմատ արագընթաց զարգացում ապրեցին հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները՝ նյութական արտադրությունը, ժողովրդական տնտեսության ոչ արտադրական ճյուղերը, բնակչության կենսամակարդակը, ժողովրդի հոգևոր կյանքը:

Հանրապետության սոցիալտնտեսական ու կուլտուրական զարգացման բաժնի տեմպերը բնորոշ են Սովետական Հայաստանի գոյության բոլոր տասնամյակների համար: Չնայած այն հանգամանքին, որ ինչպես ամբողջ Սովետական Միությունում, այնպես էլ Հայկական ՍՍՀ-ում այդ տեմպերը 1970-ական թվականների կեսերից սկսած նախորդ տարիների համեմատությամբ նկատելիորեն դանդաղեցին, այնուամենայնիվ հանրապետությունում դրանք մնում էին բարձր: Նվաճվեցին տնտեսական աճի, արտադրողական ուժերի զարգացման ու կատարելագործման և սոցիալական առաջադիմության նոր բնագծեր: 1976—1985 թթ. ընթացքում հանրապետության ազգային եկամուտն ավելացավ 99%-ով, գյուղատնտեսական արտադրանքը՝ 46%-ով: Որոշ նվաճումներ ձեռք բերվեցին միջճյուղային, ներճյուղային և միջշրջանային համամասնությունների կատարելագործման, առաջադիմական կառուցվածքային տեղաշարժերի իրականացման, արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման, շրջակա միջավայրի պահպանության ու բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման, ռեսուրսախնայող, գիտատար, աշխատատար ճյուղերի առաջանցիկ զարգացման ուղղությամբ:

Դրական տեղաշարժեր կատարվեցին բնակչության և արդյունաբերության հետագա տարածքային կենտրոնացումը թուլացնելու և կանխելու ուղղությամբ՝ կապված փոքր քաղաքների, լեռնային ու նախալեռնային շրջանների կոմպլեքսային սոցիալ-տնտեսական զարգացման, աշխատանքային ու բնական ռեսուրսների առավել ռացիոնալ օգտագործման ապահովման, գյուղական շրջաններից խոշոր քաղաքները միգրացիայի պրոցեսի կանխման հետ:

Ընդունվեց և իրականացվում է հանրապետության պարենային ծրագիրը: Դրա շրջանակներում իրականացվել է՝ ագրարային սեկտորի կառավարման կազմակերպական վերակառուցումը և ներկայումս հանրապետության ամբողջ ագրոարդյունաբերական համալիրը կազմակերպչորեն ևս (որպես կառավարման օբյեկտ) դիտվում է որպես մեկ ընդհանուր ամբողջություն: Նկատելիորեն ամրապնդվեց ճյուղի նյութատեխնիկական բազան, բարելավվեց գյուղատնտեսական հանդակների օգտագործումը, աճեցին վերամշակող ճյուղերի հիմնական ֆոնդերը:

Նոր զարգացում ապրեց ժողովրդական տնտեսության արտադրական ու սոցիալական ենթակառուցվածքը:

Սկսվել և շարունակվում է ժողովրդական կրթության ողջ համալիրի վերակառուցումը:

Սովետական Հայաստանի զարգացման արդի էտապի համար բնորոշ է այն, որ ձևավորվում և ավելի ակնհայտ է դառնում նրա էկոնոմիկայի ժամանակակից ինտելեկտուալ-ինդուստրիալ բնույթը:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ բնակչության քանակով ու տարածքի մեծությամբ Հայկական ՍՍՀ-ն ամենափոքրերից է, մեթոդոլոգիական առումով սխալ կլիներ մյուս հանրապետությունների համեմատությամբ նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման վիճակը ցույց տալ միայն արտադրանքի ծավալի և սոցիալական ոլորտի զարգացման բացարձակ ցուցանիշներով: Զարգացման մակարդակի քննարկման ու գնահատման համար հարկ է օգտվել տեսակարար ցուցանիշներից, որոնք ստացվում են բացարձակ ցուցանիշների և բնակչության կամ տարածքի մեծության հարաբերություններից և երևույթը բնութագրում են բնակչության մեկ շնչի կամ տարածքի միավորի հաշվով: Տեսակարար ցուցանիշները արտացոլելով երևույթների զարգացման աստիճանը, մակարդակը, գիտական չափանիշ են ծառայում շրջանային համեմատությունների ու երևույթների տարածքային վերլուծությունների համար:

Տարբեր շրջանների ու երկրների տնտեսական զարգացման մակարդակը որոշելու և միմյանց հետ համեմատելու ամենատարածված ընդհանրական տեսակարար ցուցանիշը բնակչության մեկ շնչին ընկնող հաշվարկական ընդհանրական արդյունքի և ազգային եկամտի բաժանվելն է:

Նախահեղափոխական Հայաստանի այս ցուցանիշը մոտավորապես երեք անգամ զիջել է Ռուսաստանի միջին մակարդակին: Ներկայումս արդեն այն կազմում է միջին միութենական մակարդակի ավելի քան 80%-ը: Ըստ որում, այդ տարբերությունն էլ աստիճանաբար պետք է վերանա, շնայած խնդրի բարդությանը, որը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ բնակչության աճի տեմպերը գրեթե կրկնակի անգամ ավելի են, քան ՍՍՀՄ-ում ամբողջությամբ վերցրած:

Շրջանային համեմատությունների համար օգտագործվում են այլ ցուցանիշներ ևս, օրինակ, քաղաքային և գյուղական բնակչության հարաբերությունը, այլ կերպ ասած ուրբանիզացման աստիճանը: Դա ներկայումս Հայկական ՍՍՀ-ում հավասար է 0,68-ի (նախասովետական 0,1-ի դիմաց): Այս ցուցանիշով Հայկական ՍՍՀ-ն երկրում գրավում է 4-րդ տեղը և գերազանցում է ՍՍՀՄ միջին մակարդակին (0,63):

Ընդունված ցուցանիշներ են նաև նյութական արտադրության ոլորտում և ոչ նյութական արտադրության ոլորտում զբաղվածների հարա-

բերությունը, յուրաքանչյուր 1000 բնակչին ընկնող մասնագետների թիվը և նման բնույթի մի քանի այլ ցուցանիշներ:

Այս բոլոր բնագավառներում Սովետական Հայաստանը թռիչք է կատարել, ցուցանիշների մեծ մասով հասել երկրի միջին մակարդակին, իսկ մի քանիսի գծով նույնիսկ գերազանցել այն:

Հայկական ՍՍՀ սոցիալտնտեսական զարգացման արդյունքները բնութագրվում են նաև նրանով, որ ստեղծվել են հսկայական ծավալի արտադրական ֆոնդեր, մեծ չափով բարձրացել է արտադրության ճյուղերի տեխնիկական հագեցվածության մակարդակը, ընդլայնվել ու բարելավվել է բնական ռեսուրսների՝ բնական արտադրողական ուժերի օգտագործումը, անհամեմատելի չափերով ընդլայնվել ու զարգացել է հասարակության արտադրական ու սոցիալական ենթակառուցվածքը, և այս բոլորի հետ միասին ու դրանց շնորհիվ՝ հանրապետության տնտեսական պոտենցիալը:

Վերցնենք, օրինակ,¹ կապիտալ ներդրումները և հիմնական ֆոնդերի գործարկումը: Սովետական Հայաստանի գոյության 65 տարիների ընթացքում՝ 1921—1985 թվերին կապիտալ ներդրումների ընդհանուր գումարը կազմել է մի վիթխարի թիվ՝ 27,5 մլրդ ռ., որից 25,45 մլրդ ռ. կատարվել է պետական ու կոոպերատիվ ձեռնարկությունների կողմից: Կապիտալ ներդրումների ներկա ծավալների մասին պատկերացում կարող է տալ այն փաստը, որ այժմ միայն մեկ տարում իրացվում է 70—80 անգամ ավելի կապիտալ միջոցներ, քան իրացվել է սովետական իշխանության առաջին 7 տարիների ընթացքում՝ 1921—28 թվերին:

Հատկանշական է հիմնական ֆոնդերի՝ մարդու կողմից ստեղծված ու կուտակված գլխավոր նյութական արժեքների աճը: Միայն հետպատերազմյան խաղաղ շինարարության տարիներին (1946—1985 թթ.) հանրապետության տարածքում գործարկված հիմնական ֆոնդերի՝ արուսարական ֆոնդերի (արտադրական շենքեր ու կառույցներ, հաստոցներ ու մեքենաներ, ճանապարհներ ու ջրանցքներ, բազմամյա տնկարկներ և այլն) և ոչ արտադրական ֆոնդերի (դպրոցներ, հիվանդանոցներ, կուլտուր-լուսավորական հիմնարկներ, մարզական կառույցներ, կառավարման ոլորտի շենքեր ու կառույցներ, քաղաքային զբոսայգիներ ու պու-

¹ 1984 թ. հունվարի 1-ի համադրելի գներով հաշված:

րականեր՝ այն ամեն նյութականը, ինչը կոչված է սպասարկելու բնակչության ոչ արտադրական պահանջմունքները) արժեքը, դարձյալ համադրելի գներով, հասնում է 25 մլրդ. ռ.: Դա այն բոլոր արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, տրանսպորտային, առևտրական, առողջապահական, ժողովրդական կրթության, կոմունալ-կենցաղային ու այլ կառույցների պետական ու անհատական բնակելի շենքերի արժեքն է, որ այդ տարիներին կառուցվել ու գործարկվել են Սովետական Հայաստանում: Միայն 1987 թ. գործարկվել է 1.470 մլն. ռ. արժողությամբ հիմնական ֆոնդեր, այդ թվում՝ 1.070 մլն. ռ. արտադրական ֆոնդեր:

Խոսուն փաստ է այն, որ Սովետական Հայաստանը աշխատանքի միջազգային բաժանման համակարգում հանդես է գալիս շուրջ 200 արդիական արտադրատեսակներով, որոնց ճնշող մեծամասնությունը թողարկվում է վերամշակող արդյունաբերություն, այդ թվում՝ կեսից ավելին մեքենաշինության կողմից:

Քանակական վիթխարի աճի հետ մեկտեղ տարեցտարի, թեև դանդաղ, բարելավվում են հասարակական արտադրության նաև որակական ցուցանիշները՝ արդյունավետությունը, աշխատանքի արտադրողականությունը, ընդլայնվում է միջազգային ստանդարտին համապատասխանող արտադրանքի տեսականին:

Այս բոլորով հանդերձ, մի շարք բնագավառներում Հայկական ՍՍՀ զեռեա զիջում է երկրի միջին ցուցանիշներին, ինչպես նաև միութենական հանրապետություններից շատերին: Դրանցից են, մասնավորապես, արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի և գյուղատնտեսական արտադրության մեքենայացման ու ավտոմատացման աստիճանը, կապիտալ ներդրումների ծավալը և ուղղությունը, տրանսպորտային սպասարկումը, աշխատանքի արտադրողականությունը, սոցիալական հարցերի լուծումը և բնակչության կենցաղային սպասարկումը, արտադրության կազմակերպման ու կառավարման առաջավոր ձևերի արմատավորումը, արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալում առաջին որակի ապրանքների բաժինը: Ընթացիկ՝ 12-րդ հնգամյակի պլանային, ինչպես նաև հեռանկարային միջոցառումները առաջին հերթին ուղղված են այդ ցուցանիշների բարելավմանը և դրա միջոցով էլ արդի էտապի՝ սոցիալատնտեսական զարգացումը արագացնելու և ինտենսիվ ուղու վրա դնելու ստրատեգիական խնդրի լուծմանը: Դա նպատակ ունի Սովետական Հայաստանի էկոնոմիկան բոլոր հիմնական՝ թե՛ քանակական, թե՛ որակական ցուցանիշներով բարձրացնել նոր աստիճանի և նկատելիորեն մեծացնել նրա ավանդը ՍՍՀՄ նյութատեխնիկական բազայի ամրապնդման գործում:

Հայկական ՍՍՀ-ի համար բնորոշ է ժողովրդական տնտեսության բավականին լայն (բազմազան) բնական բազան և, դրանով էլ պայմանավորված՝ հարուստ ճյուղային կառուցվածքը:

ՍՍՀՄ կենտրոնական վիճակագրական վարչության մշակած դասակարգման համաձայն երկրի արդյունաբերությունը բաժանվում է 16 համալիր (կամ գլխավոր) ճյուղերի, որոնք իրենց հերթին տրոհվում են ավելի քան 300 միատարր ճյուղերի (ենթաճյուղերի) ու արտադրությունների:

Հայկական ՍՍՀ-ում, որը թողարկում է ամբողջ ՍՍՀՄ-ի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի շուրջ 1,3 տոկոսը, ավելի կամ պակաս չափով ներկայացված են 14 համալիր ճյուղեր և ավելի քան 160 միատարր ճյուղեր ու արտադրություններ, այսինքն՝ երկրի արդյունաբերության ճյուղային կազմի կառուցվածքային միավորների շուրջ 56%-ը:

Մեծ բազմազանություն գոյություն ունի նաև գյուղատնտեսության մեջ: Ամբողջ ՍՍՀՄ-ում, պաշտոնական դասակարգման համաձայն, առանձնացվում է մոտավորապես 50 ճյուղ, արտադրություն և գյուղատնտեսական կուլտուրա: Հայկական ՍՍՀ փոքրիկ տարածքում հաշվվում է այդ ընդհանուր քանակի մինչև 60 տոկոսը:

Բազմաճյուղ կառուցվածք ունեն նաև տրանսպորտը և ժողովրդական տնտեսության մյուս բնագավառներն ու ճյուղերը՝ շինարարությունը, կապը, առևտուրը, կենցաղսպասարկումը, գիտությունը, ժողովրդական կրթությունը, առողջապահությունը, ֆիզկուլտուրան և սպորտը:

Ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի քանակական փոխհարաբերությունը ձևավորվում է տնտեսության պլանաչափ համամասնական զարգացման օրենքով և երկրի նյութական հնարավորությունների ու զարգացման մակարդակին համեմատ:

Ժողովրդական տնտեսության ճյուղային կառուցվածքը կարելի է քննարկել ըստ զբաղվածների ընդհանուր թվի: ՍՍՀՄ ամբողջությամբ վերցրած և Հայկական ՍՍՀ համեմատական ցուցանիշները ներկայացված են № 16 աղյուսակում:

Ինչպես տեսնում ենք, հանրապետության ժողովրդական տնտեսության կառուցվածքը ընդհանուր առմամբ կրկնում է ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության գծերը, բայց և ունի յուրահատկություններ: Աչքի է զարնում այն, որ Հայկական ՍՍՀ-ն դեռևս հետ է մնում ՍՍՀՄ միջին ցուցանիշներից տրանսպորտի ու կապի, որոշ չափով էլ արդյունաբերության ու շինարարության բնագավառում, բայց գերազանցում է դրանք լուսավորության, գիտության, առողջապահության և մյուս ոչ արտադրական ճյուղերի գծով:

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԶԲԱՎԱԾՆԵՐԻ
ԲԱՇԽՈՒՄԸ ԸՍՑ ՄՅՈՒՂԵՐԻ (0%-ներով)**

	ՍՍՀՄ միջինը		Հայկական ՍՍՀ	
	1965 թ.	1985 թ.	1965 թ.	1985 թ.
Ամբողջ ժողովրդական տնտեսություն	100	100	100	100
Արդյունաբերութ. և շինարարություն	36	38	34	39
Ֆյուդատնտ. և անտառատնտեսութ..	31	20	34	20
Տրանսպորտ և կապ	8	9	6	7
Առևտուր, հասարակ. սնունդ, նյութատեխ. մատակարարում, մթերում	6	8	5	6
Առողջապահութ. ֆիզկուլտ. և սպորտ, օոց. ապահովագր., մշակույթ, գիտություն	14	18	15	20
Ժող. տնտեսութ. այլ ճյուղեր (պետական, կոոպերատիվ, հասարակական կազմակերպություններ, կառավարման մարմիններ, բնակ.-կոմունալ տնտեսություն, կենցաղապասարկում և այլն)	5	7	6	8

Որևէ երկրի տնտեսական զարգացման միտումները և վիճակը բնութագրող էական ցուցանիշ է նյութական արտադրության կառուցվածքը, որը կարելի է արտացոլել ընդհանրական հասարակական արդյունքի միջոցով:

Անցած տասնամյակի ընթացքում ընդհանրական հասարակական արդյունքի ճյուղային կառուցվածքում կատարվող տեղաշարժերի միտումը ակնհայտ է. մեծանում է արդյունաբերության, շինարարության, տրանսպորտի ու կապի տեսակարար կշիռը, մինչդեռ գյուղատնտեսության տեսակարար կշիռը նվազում է:

Ներկայումս հանրապետության ընդհանրական հասարակական արդյունքի շուրջ 68% բաժին է ընկնում արդյունաբերությանը, 10—11% շինարարությանը, մոտավորապես նույնքանը գյուղատնտեսությանը, 2—2,5% տրանսպորտին և 6—7% նյութական արտադրության այլ ճյուղերին (առևտուր, նյութատեխնիկական մատակարարում, մթերումներ և այլն):

Հայկական ՍՍՀ սոցիալտնտեսական զարգացումը որոշվում է տարեկան ու հնգամյա պլաններով և 15—20 տարիների համար կազմվող պրոգնոզային փաստաթղթով: Ընթացիկ հնգամյակում (1986—1990 թթ.) պլանավորված է հանրապետության ազգային եկամտի ծավալը ավելացնել մեկ քառորդով: Ապահովելով նաև արդյունաբերության համախառն

արտադրանքի բարձր աճ՝ 26%-ով, հնգամյա պլանը ելնում է առանցքա-
սիվ ուղու փոխադրելու անհրաժեշտությունից:

Ավելի տեական ժամանակաշրջանի համար մշակված ու հաստատ-
ված է «Հայկական ՍՍՀ արտադրողական ուժերի զարգացման ու տեղա-
քաշման մինչև 2005 թվականն ընկած ժամանակաշրջանի սխեման»,
որի համաձայն հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ կա-
տարվելու են լուրջ կառուցվածքային փոփոխություններ: Պետք է ավելի
խորանա հասարակական արդյունքի աճի նկատմամբ ազգային եկամտի
առաջանցիկ աճի միտումը: Դա պետք է ապահովվի աշխատատար ու գի-
տատար ճյուղերի առաջնային զարգացմամբ, նյութախնայողությամբ ու
տեսուրսախնայողությամբ, և դրանք պետք է հենվեն գիտատեխնիկական
նվաճումների, նոր տեխնիկայի ու տեխնոլոգիայի ավելի լայն կիրառման
վրա: Կապահովվի մեքենաշինության առաջանցիկ զարգացում (տասնը-
հինգ տարում 3,5 անգամ, այդ թվում ռադիոէլեկտրոնիկայինը և սար-
քաշինությանը՝ 4 անգամ) և նրա բաժինը արդյունաբերության ճյուղային
կառուցվածքում կհասնի 58%-ի: Զարգացման համեմատաբար արագ
տեմպեր կունենան նաև թեթև, քիմիական, շինանյութերի, բժշկական,
մանրէակենսաբանական արդյունաբերության ճյուղերը:

Կշարունակվի նոր շինարարության հաշվին արդյունաբերական հա-
մալիրի հետագա զարգացումն ու կատարելագործումը. կկառուցվեն շուրջ
15 նոր ձեռնարկություն, տեղամաս, արտադրամաս:

Հողային ու ջրային ռեսուրսների սահմանափակության պատճառով
գյուղատնտեսության զարգացումը կհենվի միայն արտադրության ին-
տենսիվացման վրա: Բնակչության պահանջմունքները հիմնական մթեր-
քների գծով կապահովվեն տեղական արտադրության հաշվին, բացառու-
թյամբ հացահատիկի, մսի ու կաթնամթերքի, որոնք կներմուծվեն:

Կբարելավվի հանրապետության տեղը աշխատանքի միութենական
քաժանման համակարգում, կմեծանա նրա դերը երկրի միասնական ժո-
ղովրդատնտեսական համալիրի հզորացման ու ամրապնդման գործում:

Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության ճյուղային ու տա-
րածքային միավորների աշխարհագրական վերլուծությանը նվիրված են
դասընթացի հաջորդ բաժինները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բնութագրեք Հայկական ՍՍՀ տնտեսական զարգացման արդի մակարդակը:
2. Ինչպիսի՞ն է Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության ճյուղային կառուց-
վածքը:
3. Որո՞նք են հանրապետության տնտեսական զարգացման ուղղությունները գլխավոր
հեռանկարում:

ԱՐԴՅՈՒՆԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

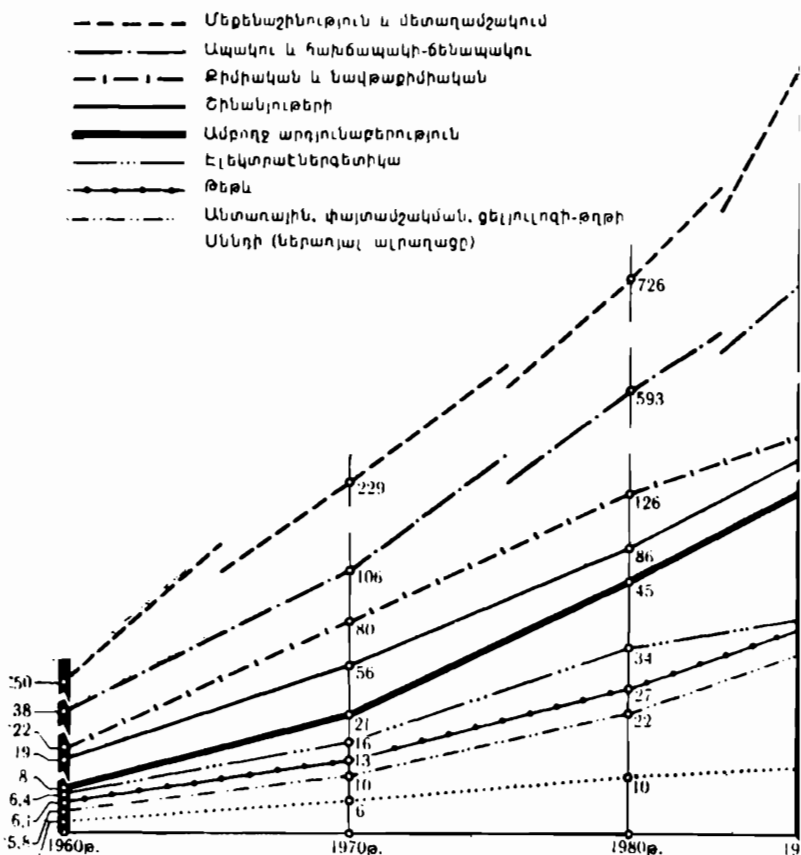
6.1. ԱՐԴՅՈՒՆԱՐԵՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՑՈՒՑԱՆԵՆԵՐԸ

Արդյունաբերությունը Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության առաջատար ճյուղն է՝ Առաջին հերթին նրա զարգացման հետ են կապվում այն վիթխարի տնտեսական նվաճումները, որոնք ձեռք է բերել հանրապետությունը սոցիալիստական շինարարության տարիներին, նրանով է պայմանավորվում հասարակական արտադրության տեխնիկական ու կուլտուրական արդիական մակարդակը, բնական ու աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործման աստիճանը: Նա վիթխարի բարերար ազդեցություն է ունենում ժամանակակից հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառների վրա:

Արդյունաբերությանը ուղղիչ դեր է պատկանում արտադրողական ուժերի տեղիտեղիալ կազմակերպման, նրանց տալիս ճանապարհորդության ձևավորման գործում: Նա է այն գլխավոր գործոնը, որի շնորհիվ ստեղծվում ու զարգանում են ժամանակակից քաղաքները՝ արդի քաղաքակրթության յուրահատուկ կիզակետերը: Արդյունաբերության ճյուղում ստեղծվում է Հայկական ՍՍՀ ընդհանրական հասարակական արդյունքի ավելի քան 2/3-ը, այսինքն շուրջ կրկնակի անգամ ավելի, քան ժողովրդական տնտեսության մնացած բոլոր ճյուղերում միասին վերցրած: Վերջապես արդյունաբերությանն է, որ հիմնականում որոշում է Հայկական ՍՍՀ ներկայիս արտադրական դիմագիծը և տեղը ՍՍՀՄ աշխատանքի տեղիտեղիալ բաժանման ժամանակակից համակարգում:

Հանրապետության էկոնոմիկայում արդյունաբերության կողմից նման տիրապետող դիրքերի նվաճումը ապահովվեց նրա բուռն աճի ու զարգացման շնորհիվ: Սովետական իշխանության հենց առաջին տարիներից արդյունաբերության զարգացմանը բարձր տեմպ հաղորդվեց, որը շարունակվեց հետագայում և պահպանվում է նաև ներկայումս: Այժմ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալը գերազանցում է 1940 թ. ծավալը շուրջ 70 անգամ (իսկ 1913 թ. ծավալը ավելի քան 600 անգամ): Արդյունաբերության զարգացման տեմպերով Սովետական Հայաստանը ՍՍՀՄ միջին ցուցանիշը գերազանցում է կրկնակի չափով և միութենական հանրապետությունների շարքում գրավում է երկրորդ տեղը, զիջելով միայն Կիրգիզիային:

Վերջին տասնամյակում զարգացման միջին տարեկան տեմպերը որոշ չափով թուլացան և գտնվում էին 5—6% մակարդակի վրա:

Նկ. 13. Արդյունաբերական արտադրանքի աճի տեմպերը (1940=1)

1981—85 թթ. ընթացքում հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալը աճեց 33,2%-ով, իսկ ընթացիկ՝ հնգամյակում պլանավորված է 25,9%: Այս թվերը նույնպես ավելի են, քան ՍՍՀՄ միջին ցուցանիշներն են: Ընթացիկ հնգամյակու դյունաբերության զարգացման նման բարձր տեմպերը նախատեսվում է միայն Ուզբեկական ու Տաջիկական հանրապետությունների հ Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի վալը 1987 թ. կազմեց 8,5 մլրդ. ու:

Երկրի ինդուստրացումը, արդյունաբերության գերադաս զ ցումը եղել է Սովետական Միության կոմունիստական կուսակց, գլխավոր գիծը տնտեսական շինարարության բնագավառում: Այն

կանացնելիս ի նկատի են առնվել տարբեր հանրապետությունների ու շրջանների տեղական առանձնահատկությունները, կոնկրետ պայմաններն ու նախադրյալները:

Սովետական Հայաստանի համար մինչև 50-ական թվականները վճռական նշանակություն է ունեցել այնպիսի բնական ռեսուրսների առկայությունը, որոնց յուրացումը տեխնիկական տեսակետից դուրին է, տնտեսապես շահավետ և որոնց օգտագործման հարցում շահագրգռված է ամբողջ երկրի տնտեսությունը: Այդպիսի ռեսուրսներից են բազմատեսակ մետաղային և ոչ մետաղային հանքատեսակները, էժան ջրաէներգետիկ պաշարները (դրանք դիտվել են որպես այդպիսին ընդհուպ մինչև 50-ական թվականների կեսերը), բազմազան ագրոկլիմայական ռեսուրսները և այլն:

Վերջին տարիներս հանրապետության արդյունաբերության զարգացման տեմպերը խթանող ավելի ակտիվ գործոնի դեր է կատարում աշխատանքային ռեսուրսների համեմատաբար արագ աճը: Ինչպես նաև գոյացող աշխատանքային ռեզերվները տեղում՝ հանրապետության սահմաններում օգտագործելու ձգտումը (տես գլուխ 3-րդ): Վերջին տարիներս արդյունաբերության մեջ զբաղվածների թիվը տարեկան միջին հաշվով աճել է մոտավորապես 10 հազար մարդով: Այդպիսի տեմպեր պահպանվելու են առաջիկայում ևս: Դա նշանակում է, որ պետք է ապահովվի այնքան նոր ձեռնարկությունների կառուցում և գործող ձեռնարկությունների այնպիսի ընդլայնում, որպեսզի պահանջած քանակի աշխատատեղեր ստեղծվեն ոչ միայն աշխատանքային տարիք մուտք գործող երիտասարդների, այլև արտադրական պրոցեսների ավտոմատացման ու մեքենայացման հետևանքով գործող ձեռնարկություններում ազատվող աշխատանքային ձեռքերի համար:

Քննարկելով արդյունաբերության զարգացման բարձր տեմպերը պահպանելու ուղիները, անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ հետևյալ կարևոր հանգամանքը: Համեմատության համար բազա ծառայող նախահեղափոխական մակարդակը Հայաստանում այնքան ցածր էր, որ սովետական իշխանության առաջին տարիներին նույնիսկ ոչ մեծ ծավալի կապիտալ շինարարությունը, մեկ-երկու գործարանի ու ֆաբրիկայի կառուցումը կարող էր ապահովել ամբողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի նկատելի աճ: Սակայն հետագայում արդյունաբերական հզորության անընդհատ աճի և համեմատության բազայի մեծացման պայմաններում լուկ նոր շինարարությունը, ինչքան էլ այն ծավալուն լիներ, չէր կարող արդյունաբերության զարգացման բարձր տեմպեր ապահովել: Աստիճանաբար առաջին պլան էին մղվում զարգացման ինտենսիվ ուղիները՝ արտադրությունների կատարելագործումն ու նորա-

ցումը, գիտատեխնիկական նվաճումների ներդրման միջոցով աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը:

Այս միտումը նկատելի դարձավ հատկապես հետապետերազմյան տարիներին, իսկ ներկայումս արդեն տիրապետող է: Ընթացիկ հնգամյակում արդյունաբերական արտադրանքի մաքուր աճի 95 %-ը ինչպես ասվեց, ապահովվում է գործող ձեռնարկությունների վերակառուցման, տեխնիկական վերազինման ու ընդլայնման հաշվին և միայն 5 %-ը նոր ձեռնարկությունների գործարկման հաշվին:

Տնտեսաաշխարհագրական առանձնահատուկ հետաքրքրություններ կայացնող ցուցանիշ է արդյունաբերության համակենտրոնացման ու մասնագիտացման աստիճանը:

Համակենտրոնացման աստիճանը սովորաբար որոշում են ձեռնարկությունների մեծությամբ ըստ տարբեր ցուցանիշների՝ աշխատողների քանակի¹, համախառն արտադրանքի ծավալի կամ արտադրական ֆոնդերի ընդհանուր արժեքի:

Արդյունաբերաարտադրական անձնակազմի քանակի ցուցանիշով Հայկական ՍՍՀ-ում տիրապետում են այն արդյունաբերական ձեռնարկությունները, որոնց աշխատողների թիվը կազմում է 200—1000 մարդ: Շուրջ 15 %-ն են կազմում այն ձեռնարկությունները, որտեղ աշխատում են 100—200 աշխատողներ:

Մոտավորապես նույնանման պատկեր է ստացվում նաև այն դեպքում, երբ արդյունաբերական ձեռնարկությունները դասակարգում ենք ըստ համախառն արտադրանքի ցուցանիշի. 20 մլն-ից ավելի (մինչև 150 մլն. ու) ծավալի արտադրանք թողարկող ձեռնարկությունները, կազմելով հանրապետության ձեռնարկությունների ընդհանուր թվի ընդամենը 15 %-ը, թողարկում են արդյունաբերության համախառն արտադրանքի կեսից ավելին:

Հանրապետությունում առկա են նաև մի քանի հատկապես խոշոր գործարաններ, կոմբինատներ ու արտադրական միավորումներ, որոնցից յուրաքանչյուրի համախառն արտադրանքի ծավալը գերազանցում

¹ Արդյունաբերական արտադրանքի համակենտրոնացումն ու մասնագիտացումը փոխանելու և դրանց միջոցով էլ աշխատանքի արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակ էին հետապնդում արդյունաբերության կառավարման համակարգը բարելավելուն՝ արտադրական և գիտաարտադրական միավորումներ ստեղծելուն ուղղված այն միջոցառումները, որոնք իրականացվեցին 70-ական թվականներին:

Դրանք փոքրաթիվ, բայց հզոր ձեռնարկություններ են, որոնցից մի քանիսի արդյունաբերաարտադրական անձնակազմի քանակը գերազանցում է 7000—8000 մարդուց: Դրանց արտադրանքի ծավալը գրեթե կրկնակի անգամ ավել է, քան փոքր և միջին մեծության բոլոր ձեռնարկությունների արտադրանքի ծավալն է միասին վերցրած, թեև վերջիններս արդյունաբերական ձեռնարկությունների ընդհանուր թվի 85 %-ից էլ ավելի են:

է 150 մլն. ուրբլուն: Ձեռնարկությունների ընդհանուր թվում՝ սրանց բա-
ժինը չի հասնում նույնիսկ կես տոկոսի, բայց թողարկում են ամբողջ
արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ընդհանուր ծավալի
10 %-ից ավելին:

Հատ առաջին ցուցանիշի, այսինքն՝ արդյունաբերաարտադրական
անձնակազմի թվաքանակի, Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերության համա-
կենտրոնացումը գրեթե նույն աստիճանի վրա է գտնվում, ինչ որ ՍՍՀՄ-
ինն է՝ ամբողջությամբ վերցրած: Բայց մյուս ցուցանիշների՝ համախառն
արտադրանքի և արդյունաբերաարտադրական հիմնական ֆոնդերի ար-
ժեքի գծով հանրապետության արդյունաբերության համակենտրոնացման
մակարդակը զգալիորեն ցածր է ՍՍՀՄ միջին մակարդակից¹:

Արդյունաբերության համակենտրոնացման ու մասնագիտացման
աստիճանը մի շարք այլ երևույթներից բացի, ուղղակի կապի մեջ է գրտ-
նրվում նաև նրա ճյուղային կառուցվածքի հետ: Այստեղ դեր է խաղում
այն հանգամանքը, որ արդյունաբերության տարբեր ճյուղերին հատուկ
է կենտրոնացման ու մասնագիտացման տարբեր աստիճան: Սովորա-
բար այդ աստիճանը ավելի բարձր է վառելիքաէներգետիկ, մետալուր-
գիական, ծանր քիմիայի, ծանր մեքենաշինության և մի քանի այլ ճյու-
ղերում: Մինչդեռ սննդի, թեթև, սարքաշինական, էլեկտրոնային, տեղա-
կան արդյունաբերության ճյուղերում այդ ցուցանիշները ցածր են:

Կախված այն բանից, թե արդյունաբերության կառուցվածքում որ
ճյուղերն են գերակշռող, համակենտրոնացման ու մասնագիտացման
մակարդակն էլ կարող է լինել բարձր կամ ցածր:

Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության կառուցվածքը նույն-
պես անցած տասնամյակների ընթացքում արմատական փոփոխություն-
ներ է կրել, բարելավվել ու կատարելագործվել է, ավելի համապատաս-
խանեցվել տեղական բնական ու տնտեսական պայմաններին, հանրա-
պետության, ինչպես նաև ամբողջ Սովետական Միության շահերին:

Ինչպես տեսանք նախորդ բաժնում, Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերու-
թյան համար ներկայումս բնորոշ է հարուստ և բազմազան ճյուղային
կառուցվածքը, հատկապես, եթե հաշվի ենք առնում հանրապետության
փոքր շափերը:

Արդյունաբերության կառուցվածքը բնութագրող առավել ընդհանրա-
կան ցուցանիշը արտադրամիջոցների («Ա» խումբ) և սպառման առար-
կանների («Բ» խումբ) հարաբերակցությունն է: Նախահեղափոխական
շրջանում այդ ցուցանիշը կազմում էր 71 : 29, որը ագրարային, կիսագա-

¹ ՍՍՀՄ-ում ամբողջությամբ վերցրած թե՛ ձեռնարկությունների ընդհանուր թվում, թե՛ համախառն արտադրանքի ծավալում, թե՛ արդյունաբերաարտադրական ֆոնդերի գու-
մարային արժեքում հատկապես մեծ է խոշոր և շատ խոշոր ձեռնարկությունների բաժինը:

դուրսացնել տնտեսության պայմաններում պետք է համարել բավականին քարձր: Ըստ որում, դա արտահայտում էր ոչ թե արտադրամիջոցների արտադրության իսկապես բավարար մակարդակը, այլ էկոնոմիկայի միակողմանի բնույթը: Այլ կերպ ասած, արդյունաբերության թերզարգացման և բազմաթիվ ճյուղերի բացակայության պատճառով առկա. ճյուղերին՝ լեռնահանքային արդյունաբերությանն ու պղնձաձուլությանը մեծ բաժին են ընկնում:

Քսանական թվականներին առավել դժվարությամբ էին վերականգնվում «Ա» խմբի ճյուղերը, որի պատճառով արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքում գերակշռող դարձավ «Բ» խումբը: Հետագայում ինդուստրացման քաղաքականության շնորհիվ «Ա» խմբի արտադրանքի բաժինը անընդհատ ու արագ թափով ավելացավ և 1949 թ. արդեն գերազանցեց «Բ» խմբի արտադրանքին, իսկ 1965 թ. հասավ նույնիսկ 70%-ի, որը հանրապետության կոնկրետ պայմաններում ռացիոնալ համարել չի կարելի: Այնուհետև արդյունաբերության զարգացման պահանջով դարձրանք տեմպերի պայմաններում «Ա» խմբի արտադրության բաժինը իրավացիորեն սկսեց նվազել և ընթացիկ հնգամյակի սկզբում կազմեց 63%, «Բ» խմբի 27%-ի դիմաց:

Այդ հարաբերակցությունը հիմնականում մոտենում է ռացիոնալին: Այն ապահովում է մի կողմից հանրապետության ակտիվ մասնակցությունը ՍՄՀՄ արտադրողական ուժերի ընդլայնված վերարտադրությանը, մյուս կողմից՝ բնակչության համար սպառման առարկաների արտադրության զարգացմանը: Առաջիկայում դրանց հարաբերակցության մեջ վերջին տարիներին կատարվող փոփոխությունների միտումը կպահպանվի. թեև ոչ արագ տեմպերով, բայց կաճի «Բ» խմբի բաժինը և կնվազի «Ա» խմբինը:

Ներկայումս Հայկական ՍՄՀ-ում գործում է 85 արտադրական ու գիտաարտադրական միավորում, ինքնուրույն հաշվեկշռով աշխատող շուրջ 630 արդյունաբերական ձեռնարկություն և 2000-ից ավելի օժանդակ ձեռնարկություն, որոնք մտնում են ինքնուրույն հաշվեկշիռ ունեցող կազմակերպությունների կազմի մեջ:

ՍՄՀՄ վիճակագրական վարչության դասակարգման համապատասխան Հայկական ՍՄՀ տարածքում եղած արդյունաբերական ձեռնարկությունները խմբավորված են հետևյալ ճյուղային համալիրների և ճյուղերի մեջ՝

Էներգետիկ համալիր

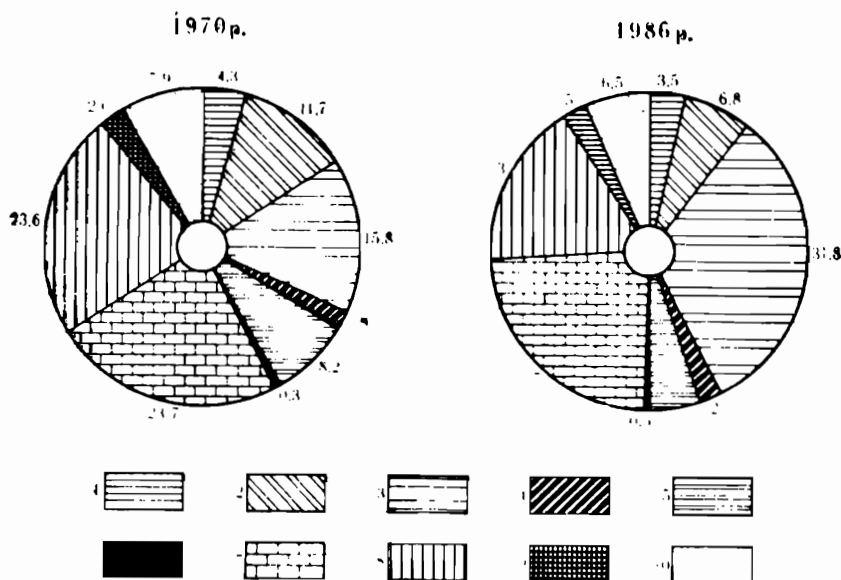
1. էլեկտրաէներգետիկայի,

Մետալուրգիական համալիր

2. Սև մետալուրգիայի,

3. գունավոր մետալուրգիայի,
Մեքենաշինական համալիր
4. մեքենաշինության ու մետաղամշակման,
Քիմիա-անտառային համալիր
5. փիթիական և նավթափիթիական
6. անտառային, փայտամշակման ու ցելյուլոզի — քղթի,
Ագրոարդյունաբերական համալիր
7. սննդի,
8. համակցված կերի,
9. շինանյութերի,
10. ապակու և հախճապակու — ճեմապակու,
11. քեթև,
12. մանրէակենսաբանական,
13. պոլիգրաֆիական,
14. այլ ճյուղեր:

Հիմք ընդունելով առավել մեծ տարածում ունեցող երեք կարևոր

Նկ. 14. Արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը (տոկոսներով, ըստ 1982 թ. հունվարի 1-ի մեծածախ գների)

Արդյունաբերության ճյուղեր. 1 — էլեկտրաէներգետիկա, 2 — փիթիական և նավթափիթիական, 3 — մեքենաշինություն և մետաղամշակում, 4 — անտառային, փայտամշակման և ցելյուլոզի-քղթի, 5 — շինանյութերի, 6 — ապակու և հախճապակու, 7 — քեթև, 8 — սննդի, 9 — ալրաղաց և համակցված կերի, 10 — այլ ճյուղեր: